

**A munkanélküliség területi egyenlőtlenségei és legjellemzőbb
folyamatainak alakulása az 1992-2002 közötti időszakban**

Doktori (PhD) értekezés

Balcsók István

**Debreceni Egyetem
Természettudományi Kar
Debrecen, 2005**

Ezen értekezést a Debreceni Egyetem TTK Földtudományi doktori iskola Társadalomföldrajzi programja keretében készítettem 2001-2005 között és ezúton benyújtom a Debreceni Egyetem TTK doktori (PhD) fokozatának elnyerése céljából.

Debrecen, 2006. február 17.

Balcsók István

Tanúsítom, hogy Balcsók István doktorjelölt 2001-2005 között a fent megnevezett doktori iskola Társadalomföldrajzi programja keretében irányításommal végezte munkáját. Az értekezésben foglaltak a jelölt önálló munkáján alapulnak, az eredményekhez önálló alkotó tevékenységével meghatározóan hozzájárult. Az értekezés elfogadását javaslom.

Debrecen, 2006. február 17.

Ekéné Dr. Zamárdi Ilona
egyetemi docens
Témavezető

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS	1
1.1. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA	1
1.2. A DOLGOZAT CÉLJA, SZERKEZETE	3
1.2.1. <i>A dolgozat célkitűzése</i>	3
1.2.2. <i>A dolgozat szerkezete</i>	5
1.3. KUTATÁSI MÓDSZEREK	6
1.3.1. <i>Miért a munkanélküliség? – avagy a magyarországi munkaerőpiaci kutatás módszertani nehézségei és korlátjai</i>	7
1.4. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS.....	10
2.1. A MUNKAERŐPIAC SAJÁTOS JELLEMVONÁSAI	15
2.2. A MUNKAERŐPIAC SZERKEZETÉRE, MŰKÖDÉSÉRE VONATKOZÓ ELMÉLETEK	21
2.2.1. <i>A neoklasszikus munkaerőpiaci elméletek</i>	21
2.2.2. <i>A szegmentált munkaerőpiaci elméletek</i>	21
2.2.2.1. Az institucionalista – szegmentált elmélet	23
2.2.2.2. A munkaerőpiaci diszkrimináció elmélete	24
2.2.2.3. A munkavállalói stratégiák (avagy a kötődés) elmélete	26
2.2.2.4. Duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek	30
2.2.2.5. A helyi munkaerőpiacok elmélete	37
2.2.2.6. A munkaerőpiaci modellek „mostohagyermek” – a földrajzi vonatkozások szerepe	39
3. A MUNKANÉLKÜLISÉG JELLEMZŐ SAJÁTOSÁGAI KELET-MAGYARORSZÁG HÁTRÁNYOS HELYZETBEN LÉVŐ TERÜLETEIN A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG (1992-2002)	42
3.1. KIK IS A MUNKANÉLKÜLIEK? – A MUNKANÉLKÜLISÉG MÉRÉSÉNEK NÉHÁNY ALAPVETŐ KÉRDÉSE	42
3.1.1. <i>A KSH lakossági munkaerő-felmérései</i>	43
3.1.2. <i>Az Állami foglalkoztatási Szolgálat/Foglalkoztatási Hivatal munkanélküliségi regisztere</i>	45
3.2. BONYOLULT ÖSSZEFÜGGÉSEK – SZERTEÁGAZÓ VIZSGÁLATOK: NÉHÁNY FONTOS KUTATÁSI ELŐZMÉNY	52
3.3. A MUNKANÉLKÜLISÉG FŐBB JELLEMZŐINEK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG	58

3.3.1. A munkanélküliség „történeti dimenziói”	58
3.3.2. A „teljes foglalkoztatottságtól” a tömeges munkanélküliségig – a jelenlegi helyzet kialakulásának okai és előzményei.....	62
3.3.3. A munkanélküliség területi struktúrájának alakulása 1992-2002 között.....	70
3.3.4. A munkanélküliség legfontosabb jellemzői 2002-ben, különös tekintettel a „munkaerőpiac perifériaterületeire”	76
3.3.4.1. A tartós munkanélküliség néhány jellemző vonása.....	78
3.3.4.2. A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség szerinti összetétele	82
3.3.4.3. Nagy területi különbségek – összetett gyökerű problémák	94
4. A MUNKAERŐPIAC MŰKÖDÉSE „PERIFÉRIKUS” NÉZŐPONTBÓL – HATÁR MENTI EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK TAPASZTALATAI.....	98
4.1. A VIZSGÁLATI TERÜLET ÉS AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK.....	98
4.2. A „BIHARI BÖRTÖNTŐL” A „ZÁHONYI KAPUIG” – AVAGY DOLGOZNI JÁRNÉK, DE HOGYAN?.....	101
4.3. MAGAS MUNKANÉLKÜLISÉG, KEVÉS MUNKAALKALOM – AVAGY DOLGOZNI, DE HOL?.....	105
4.4. A ROMA ETNIKUM FOGLALKOZTATÁSI PROBLÉMÁI.....	110
4.5. REMÉNYTELENSÉGRE ÍTÉLVE? – AVAGY A TARTÓS MUNKANÉLKÜLISÉG ÉS KÖVETKEZMÉNYEI	117
4.6. MONDD MEG, HONNAN JÖTTÉL... - KÜLFÖLDIEK A „KELETI VÉGEK” MUNKAERŐPIACÁN	125
5. A NYUGATI ELMÉLETEK ÉS AZ ÉSZAK-ALFÖLDI VALÓSÁG – AVAGY AZ ÉK-I HATÁRSZÉL MUNKAERŐPIACÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A MODELLEK MEGKÖZELÍTÉSÉBEN	134
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ – SUMMARY	145
FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK.....	162

1. BEVEZETÉS, CÉLKITŰZÉS

1.1. A témaválasztás indoklása

Már csaknem évtizedes távlatban foglalkozom kisebb-nagyobb intenzitással a magyarországi munkaerőpiac működési sajátosságaival, mégis sokáig gondolkodtam azon, hogy mi legyen a disszertáció végleges tartalma. A hosszú hezitálásnak számos indoka volt, hiszen aki csak érintőlegesen is foglalkozott munkaerőpiaci folyamatok vizsgálatával, az tudja, hogy a szerteágazó és fölöttébb bonyolult összefüggésrendszerek miatt csak korlátozott mértékben lehet feltárni a tényleges piaci helyzetet és az ok-okozati összefüggéseket, illetve megfelelni a területtel foglalkozó számos különböző tudományág elvárásainak. Részben a fentebb leírtak, részben pedig a későbbiekben részletesebben bemutatott fogalmi bizonytalanságok és még inkább az adatgyűjtéssel kapcsolatos nehézségek következményeként tehát talán nem véletlen, hogy Dövényi Zoltán megítélésem szerint kissé pesszimista szavai szerint „egy kézen megszámálhatók a problémakörrel komolyabban foglalkozó geográfusaink” (Dövényi Z. 2001).

Bármilyen tudományterület megközelítésében vizsgáljuk is a magyarországi sajátosságokat, azt aligha lehet kétségbe vonni, hogy a jelentős területi különbségek kialakulásának hátterében álló okok minél sokrétűbb feltárása nélkül minden valószínűség szerint nem lehet komolyabb előrelépésre számítani a legnagyobb problémákkal sújtott térségekben. A valóban hatékony, a specifikus területi jellemzőket figyelembe vevő programok kidolgozásához pedig egyedi, a társadalmi-gazdasági folyamatokat (a rokontudományok kutatási módszereit ötvözve) térbeli összefüggésrendszerben vizsgáló szemléletmódja miatt nagy segítséget nyújthat a földrajztudomány.

A további vizsgálatokat mindenképpen indokoltá teszi az a tény, hogy a rossz foglalkoztatási helyzet általában a nagyon összetett gyökerű elmaradottság egyik legfontosabb következménye, ugyanakkor tartóssá válása, illetve a munkanélküliek tömeges megjelenésének széles körben érezhető kihatásai (társadalmi devianciák,

elszegényedés, stb.) miatt maga is az elmaradottság egyik fő tényezőjévé, strukturális elemmé vált.

Napjainkban egyre hangsúlyosabb, a különböző fejlesztési dokumentumokban is markánsan megjelenő szerepet kap a versenyképesség fokozása, és a munkaerőbázis minősége, a munkaerőpiaci mobilitás – vagyis végső soron a munkaerőpiac működése – ennek egyik kiemelten fontos elemét képezi.

A munkaerőpiac tartósan megbomlott egyensúlya, a tömeges munkanélküliség megjelenése az évek folyamán gyakorlatilag minden magyar családot érintett valamilyen mértékben, és a foglalkoztatási problémák hosszan tartó elhúzódása miatt nem meglepő, hogy az aktuális munkaerőpiaci helyzettel foglalkozó tanulmányok, újságcikkek, tudósítások stb. számot tarthattak a közvélemény érdeklődésére. Ráadásul időről-időre a munkaerőpiacsal kapcsolatos problémák vagy esetleges félelmek különösen „reflektorfénybe” állították a témát – elég csak a sok vihart kavart, az ún. Kedvezménytörvényhez kapcsolódó magyar-román Egyetértési Nyilatkozatra utalnunk, amikor a Románia felől érkező várható olcsó, milliós nagyságrendű munkaerőtömeg rémképével borzolták a kedélyeket.

Az Európai Unióval folytatott csatlakozási tárgyalások során ugyancsak kitüntetett szerep jutott a várható munkaerőpiaci hatásoknak, mivel az akkori tagállamok jelentős részében tartottak egy, a fentebbi bekezdésben említetthez hasonló tömeges (a bérek színvonalában megfigyelhető jelentős különbségből adódó) migrációtól, miközben a tagjelölt országokban ennek éppen az ellenkezőjét igyekeztek bebizonyítani. Ez csak részleges sikerrel járt, mivel a teljes mértékben szabad és korlátlan munkavállalást lehetővé tevő tagállamokkal szemben jónéhány ország átmeneti (maximum hét éves) korlátozásokat vezetett be az egyébként alapjognak tekintett szabad munkaerő-áramlás korlátozására.

A 2004. május 1-i bővítés óta kiderült, hogy a félelmek legnagyobbbrészt alaptalanok voltak, és több esetben felmerült a korlátozások feloldásának gondolata, de a Közép-Európából érkező munkavállalókat sújtó intézkedésekről ugyancsak szólnak hírek, folyamatosan fenntartva ezzel az érdeklődést a téma iránt. A meglehetősen bonyolult helyzet háttérében az a kettősség áll, hogy bár a

magasan kvalifikált szakembereket mindenhol szívesen látják, ám az egyes államok (ez a „rég” tagállamok mellett az újonnan csatlakozókra szintén igaz) ugyanakkor védeni szeretnék saját munkaerőpiacukat a nagy tömegű olcsó munkaerő beáramlásától.

A munkavállalási célzatú migráció tehát komoly problémákat okozhat mind a kibocsátó, mind pedig a célországok számára. Aktuális példát bőven lehet találni szűkebb környezetünkben: Németországban az ötmillió főt meghaladó munkanélküliség miatt érezhetően növekedtek a feszültségek (mind a külföldi vendégmunkásokkal, mind az őket foglalkoztató – többször előfordult, hogy célzottan magyar – vállalkozásokkal szemben tapasztalhatóan, és nemcsak a lakosság, hanem a hivatalos intézmények részéről is), miközben hazánkban a jól képzett orvosok nyugat (elsősorban Norvégia) felé irányuló kiáramlásának következményeivel kell megküzdeni.

Legyen tehát szó a lokális társadalmi-szociális feszültségekről, az országon belüli és nemzetközi migrációról, vagy a humán erőforrások versenyképességének fokozásáról, a munkaerőpiac, illetve annak látványos egyensúlyi zavarai minden bizonnyal hosszabb távon sem kerülnek ki a közvélemény és a témával bármilyen megközelítésben foglalkozó szakemberek érdeklődési köréből. A munkaerőpiac területi egyenlőtlenségeinek elemzése, illetve még inkább a lokális sajátosságok, valamint az ok-okozati összefüggések feltárása továbbra is hangsúlyos szerepet kell, hogy kapjon, mivel a helyi problémák valós (és nem tüneti) kezelése, a tényleges versenyképesség elérése a mélyebb összefüggések feltárása, a már létező különböző modellek alkalmazhatóságának vizsgálata nélkül elképzelhetetlennek tűnik.

1.2. A dolgozat célja, szerkezete

1.2.1. A dolgozat célkitűzése

A doktori értekezés témája alapvetően az eddig kidolgozott elméleti vagy gyakorlati szempontú munkaerőpiaci modellek ismertetése, illetve azoknak a magyarországi viszonyokra való alkalmazhatóságának vizsgálata, a magyar

sajátosságok kiemelése. Ez utóbbi természetesen nem csak az eddig megalkotott modellek szemszögéből értendő, hanem kiemelten a piaci folyamatok időben és térben megfigyelhető, a nyugatitól alapvetően eltérő alakulását tekintve is. Az egyik célkitűzés tehát a rendelkezésre álló szakirodalom alapján az eddig megalkotott, különböző megközelítési módszerekre épülő munkaerőpiaci modellek összefoglalása, illetőleg földrajzi szempontú rendszerezése volt.

A munka legnagyobb terjedelmű önálló egységét képezően törekedtünk a magyarországi munkaerőpiac (illetőleg az adathiányból eredeztethetően leginkább a munkanélküliség) térbeli struktúrájában, valamint a legfontosabb folyamatok és mutatók időbeli alakulásában megfigyelhető változások és sajátosságok áttekintésére. Az elemzés fókuszában a munkanélküliséggel tartósan és az átlagosnál jóval nagyobb mértékben sújtott kistérségek, települések állnak, külön célkitűzésként kiemelve az Alföld ÉK-i határtérségeire vonatkozó gyakorlati tapasztalatokat.

Az elmúlt években végzett kutatómunka (főként adatgyűjtési) nehézségeiből, illetve a különböző mutatók használata során felmerült kételyekből kiindulva törekedtünk egy olyan összevont index kialakítására, amely a foglalkoztatottsághoz-munkanélküliséghez szorosan kapcsolódó statisztikai adatokat felhasználva és ötvözve árnyaltabban tudja bemutatni a rendelkezésre álló munkaerőbázis állapotát, az egyes térségek munkaerőpiacának működését hosszabb távon befolyásoló tényezőket.

A fentebbiekben felsorolt célkitűzések távlati, a doktori dolgozaton túlmutató „küldetése” számomra az, hogy a különböző, elsősorban a nyugat-európai tapasztalatokra épülő munkaerőpiaci modellek és a magyar valóság összevetése révén rávilágíthatunk egy fontos, időnként erőteljesen háttérbe szoruló tényre. Jelesül arra, hogy a hazánkban összességében is igen komoly gondok forrását jelentő foglalkoztatottsági problémák megoldása elsősorban nem a más környezetben született „nyugati minták” átvételében, hanem sokkal inkább a lokális tényezők, ok-okozati összefüggések lehető legmélyebb feltárásában, ezáltal helyi, specifikus modellek és programok kidolgozásában keresendők.

1.2.2. A dolgozat szerkezete

Az értekezés alapvetően két fő szerkezeti egységből tevődik össze. Az első részben a munkaerőpiac működését, területi és egyéb sajátosságait különböző szempontrendszer alapján modellekbe foglaló munkaerőpiaci elméleteket tekintettük át és törekedtünk egyben azok rendszerezésére. A fejezetben a témát illetően eddig megjelent hazai és nemzetközi szakirodalomra építve egy összehasonlító elemzést hajtottunk végre, amelynek során külön figyelmet szenteltünk az egyes elméletek (egyébként alig tetten érhető) területi-földrajzi vonatkozásaira.

A dolgozat másik fő tartalmi blokkja a magyar munkaerőpiacon a rendszerváltás óta megfigyelhető legfontosabb területi folyamatokat és szerkezeti változásokat tekinti át, egyfajta tükröt tartva a nyugati elméleti modellek elé. A fejezetben a foglalkoztatottságban és a munkanélküliségben lezajlott idő- és térbeli változások, valamint a potenciálisan rendelkezésre álló munkaerőbázis, kiemelten a regisztrált munkanélküliek körében lezajlott strukturális eltolódások (a végzettség, a korszerkezet, a munkanélküliség időtartamának alakulása stb.) áttekintése volt a legfontosabb célkitűzésünk.

Az elemzések során mindannyiszor a munkaerőpiac kedvezőtlen egyensúlyi zavara, vagyis a hosszan tartó és magas szinten állandósuló munkanélküliség által leginkább sújtott térségek sajátosságai kerülnek a középpontba, döntően kistérségi és települési szinten összevetve a rendelkezésre álló adatokat. Az ebből a nézőpontból elvégzett elemzést az teszi indokolttá, hogy ily módon legalább részben lehetőség nyílik az elsődleges, illetve a szociális alapon működtetett másodlagos munkaerőpiac működési különbségeinek élesebb megvilágítására.

A különböző folyamatok háttérében álló ok-okozati kapcsolatok teljes körű, mindenre kiterjedő kifejtése nem célja a dolgozatnak, azonban a leginkább kézenfekvő és/vagy neuralgikus pontok hosszabb-rövidebb terjedelemben megjelennek az egyes fejezetekben. A szövevényes, rendkívül bonyolult, és számos belső, illetve külső tényező által meghatározott összefüggések jobb

megértését segíti elő, illetve árnyaltabb kép kialakítását teszi lehetővé a munkaerőpiac működéséhez szorosan kapcsolódó mutatók segítségével kidolgozott, és szintén ebben a tematikai egységben bemutatott index, amelynek segítségével még inkább meghatározhatóvá válnak a többszörösen hátrányos helyzetben lévő „foglalkoztatási perifériák”.

A kutatási eredményeket áttekintő összefoglalásban a fő hangsúlyt egyrészt a Nyugat-Európában megfigyelhető korábbi és jelenlegi tendenciáktól eltérő magyar sajátosságok kiemelése, ezen keresztül a kidolgozott munkaerőpiaci modellek alkalmazhatóságának kérdése, másfelől pedig a magyarországi munkaerőpiacon, illetve főként a munkanélküliségben az elmúlt másfél évtizedben megfigyelhető legfontosabb területi folyamatok rövid összegzése kapja.

1.3. Kutatási módszerek

A dolgozat jellegéből adódóan többféle, egymást kiegészítő kutatási módszer alkalmazására került sor.

- A munkaerőpiac működési modelljeinek áttekintése során természetesen a témában megjelent hazai és nemzetközi (elsősorban angol, illetve német) munkákra támaszkodtunk. A magyar munkaerőpiacon a rendszerváltás óta jellemző legfontosabb folyamatok és sajátosságok összefoglalásánál ugyancsak jelentős mértékben építhettünk a bőséges szakirodalomra.
- A rendelkezésre álló különböző adatbázisok (KSH Népszámlálási adatok, KSH T-star adatbázisok, a Foglalkoztatási Hivatal adatsorai) rendszerezéséhez és feldolgozásához a Datastar 2.1, az SPSS for Windows 9.0, illetve a Microsoft Excel 2002 programot használtuk fel.
- A feldolgozott adatok térképi megjelenítéséhez az OTAB térinformatikai adatbázist, valamint a Microsoft Excel 2002, illetve a Mapinfo Professional 6.5 szoftvereket vettük igénybe.
- A rendelkezésre álló statisztikai adatok kiegészítése és pontosítása, illetve az általunk kutatott térségekben zajló valós munkaerőpiaci folyamatok

mélyebb feltárása céljából több, az MTA RKK ATI Debreceni Osztályán végzett lakossági, önkormányzati és egyéb kérdőíves vizsgálatban vettem részt, és ezekhez kapcsolódóan mélyinterjúkat készítettünk a munkaügyi kérdésekben prominens személyekkel (munkaügyi kirendeltségek vezetői, polgármesterek stb.).

1.3.1. Miért a munkanélküliség? – avagy a magyarországi munkaerőpiaci kutatás módszertani nehézségei és korlátjai

A dolgozat témájából és jellegéből adódóan mindenképpen indokoltnak tartottuk, hogy az alkalmazott módszerek bemutatása során röviden összefoglaljuk azokat a legfontosabb indokokat, amelyek miatt a „klasszikus értelemben vett” munkaerőpiaci kutatások helyett kifejezetten csak a kínálati oldal, vagyis a munkanélküliség jellemző vonásainak vizsgálatára vállalkoztunk, vállalkozhattunk.

Amint azt a fentiekben már említettük, a disszertáció csak a munkaerőpiac egy bizonyos szegmensét, jelesül a munkanélküliek számának, illetve legfontosabb jellemzőinek térbeli és időbeli alakulását kívánja elemezni. A tartalmi szűkítésnek azonban elsősorban nem terjedelmi, hanem sokkal inkább adatgyűjtési és egyéb módszertani problémák, megfontolások állnak a háttérben.

A tényleges munkaerőpiaci kutatásnak elméletben az egyik alapfeltétele, hogy valamennyi piaci szegmensről, illetőleg a keresleti és a kínálati oldalról egyaránt többé-kevésbé teljes, de legalábbis valamennyi területi szinten használható információkkal rendelkezünk. A gyakorlatban azonban ez jóformán elképzelhetetlen, és noha a munkaerőpiac állapotát hazánkban is sokféle mutatószámmal jellemezhetjük, mégis döntően a kínálati oldalról állnak rendelkezésre rendszeresen gyűjtött és hozzáférhető statisztikai adatok.

A valódi kereslet és kínálat összevetését jelentősen megnehezíti, hogy mindkét kategória tartalma nagyon összetett, és az egymáshoz való viszonyukat számos tényező együttes hatása befolyásolja. A munkaerő-kínálatot döntő mértékben meghatározzák a demográfiai és képzettségi viszonyok, a gazdaságilag aktív népesség aránya, a munkavállalási hajlandóságot befolyásoló motivációs tényezők

stb.. A keresletet alapvetően az adott gazdaság struktúrája, fejlettségi szintje, fejlődési üteme determinálja, és döntően a bérszínvonal, valamint a munkaerőpiacra be- és kilépők egymáshoz viszonyított aránya, illetőleg az azt befolyásoló konjunkturális vagy dekonjunkturális folyamatok (vagyis a demográfiai folyamatokból eredő ún. pótlási, illetve a gazdasági tendenciáktól függő bővítési szükséglet) hatnak rá (*Galasi P. 1992*).

A széles összefüggésrendszerrel is komolyabb problémát jelent azonban a két oldalról rendelkezésre álló adatok igen nagy aránytalansága, mivel erős túlzással azt állíthatjuk, hogy miközben a kínálati oldal többé-kevésbé valamennyi területi szinten használható adatbázisokkal jellemezhető, addig a tényleges munkaerő-keresletről alig állnak rendelkezésre információk. A megyei munkaügyi központok vezetnek ugyan havi bontású statisztikát az aktuálisan rendelkezésre álló betöltetlen üres álláshelyekről, ez a nyilvántartás azonban korántsem teljes, a becslések alapján legfeljebb a tényleges munkahelykínálat 40%-áról ad információkat.

További gondot jelent, hogy a meglévő adatok is jelentős részben az önkormányzatok köz- és közhasznú munkára vonatkozó igényeit tükrözik, a kisebb vállalkozások inkább személyes ismeretség alapján töltik fel alkalmazotti létszámukat, és a törvényi kötelezettségek ellenére esetenként még a nagyobb cégek sem jelentik be munkaerőigényüket. A munkaügyi központok emellett a negyedéves munkaerőpiaci prognózisai elkészítésekor egy, a jelenlegi és a következő negyedévben várható létszámgazdálkodásra vonatkozó kérdéseket is tartalmazó kérdőív segítségével próbálnak további információkhoz jutni, azonban eleve csak a 10 főnél nagyobb vállalkozásokról gyűjtene adatokat, és a visszaküldési arány sem mindig teljes.

A munkaügyi szervezet adatai mellett elvben még két forrásból lehetne rendszeres és megbízható információkhoz jutni a munkaerőpiaci keresletről, azonban ez valóban csak elvi lehetőséget jelent. Az ITD Hungary sok egyéb más információ mellett a vele kapcsolatban álló cégek munkaerő-gazdálkodásáról is gyűjt információkat, de az általuk összeállított adatbázis nyilvánosan nem

hozzáférhető. Ugyanez a megállapítás vonatkozik az ún. „fejvadász cégek” közvetítési adataira, és noha ezek csak a cégek profiljába illeszkedő szakmai szegmensekről nyújtanának felvilágosítást, mégis nagyon értékesek lennének, mivel azok alapján lehetővé válna az aktuálisan legkeresettebb szakmacsoportok elkülönítése.

Miután azonban a fentebbi két adatbázis leginkább a tulajdonosaik piaci pozícióinak védelme érdekében „külsősök” számára nem elérhető, a munkaügyi szervezet adatai pedig nem fed(het)ik le a piac egy jelentős részét, ezért tényleges munkaerőpiaci kutatás csak saját adatgyűjtés mellett valósítható meg. Ebben az esetben ugyanakkor szintén számos problémába ütközünk, mivel az adatgyűjtés egyfelől csak korlátozott földrajzi térben lehet valóban eredményes, másrészt a munkaadói oldal számos esetben nem bizonyul különösebben készségesnek és közlékenynek, ha a foglalkoztatással kapcsolatos pontosabb információkért fordul hozzájuk valaki, akinek mindezeket nem kötelesek átadni.

A korrekt adatgyűjtéssel kapcsolatban felmerülő problémák tehát gyakorlatilag önmagukban behatárolják a kutatási lehetőségeket, kvázi a munkanélküliség vizsgálata felé terelik a szakembereket – de ezek alól a „hiányosságok” alól részben felmentést adnak bizonyos elméleti megfontolások. A munkaerőpiac más piacoktól való eltérő sajátosságai, egyedi vonásai között többször kiemeljük majd azt a ténytet, miszerint ennek a piacnak az egyik legfontosabb ismérve, hogy a normál állapota az egyensúlytalanság.

A munkaerőpiac egyensúlyi állapotának megbomlásakor a két szembevető, szélsőséges megnyilvánulási formaként a munkaerőhiány, illetve a munkahelyhiány válik érzékelhetővé. Az utóbbi esetben a kialakult bérszinteken a munkavállalók egy része egyáltalán nem, vagy csak hosszabb-rövidebb idő elteltével képes elhelyezkedni (ez vezet a munkanélküliség kialakulásához), míg az előbbi tulajdonképpen az egyensúly fordított zavara, amikor a munkáltató az adott bérszinten nem, vagy csak hosszabb-rövidebb idő után talál magának megfelelő munkaerőt (*Gábor R. I. 1990*).

Mindkét esetben igen komoly járulékos problémákat okozhat a tartósan fennmaradó működési zavar, mégis a munkanélküliség az, amely nagyobb társadalmi figyelmet kapott és kap napjainkban is. Az okok között mindenképp ki kell emelni, hogy a munkanélküliség növekedése fokozza a szociális ellátórendszeren belüli feszültségeket, mivel a munkanélkülivé vált emberek ellátása komoly terheket jelent, és ez a folyamat számos további területen indít el vagy erősít fel nehezen kezelhető kedvezőtlen tendenciákat (életszínvonalcsökkenés, a szenvedélybetegségek és a bűnözés terjedése stb.).

A munkanélküliség vizsgálata tehát – noha csak a munkaerőpiac egyik természetes jelenségéről van szó – a korlátok ellenére is alkalmas a munkaerőpiac működésének (jelen esetben korlátozott vagy teljes működési zavarainak), területi különbségeinek és sajátosságainak bemutatására. Az egyensúlytalanságnak ez a fajta állapotjellemzője ráadásul adatokkal sokkal inkább alátámasztható, ugyanakkor kérdés az, hogy a többféle munkanélküliségi indikátor közül melyiket érdemes használni a területi kutatásokban.

1.4. Szakirodalmi áttekintés

A dolgozat szerkezeti felépítéséből következően nem láttuk célszerűnek az általunk feldolgozott szakirodalom külön fejezetben történő ismertetését, mert az alapvetően megbontotta volna a két nagyobb tematikai egység egymásra épülését.

A különböző munkaerőpiaci modelleket bemutató és rendszerező fejezet gyakorlatilag teljes egészében a hazai és nemzetközi szerzők meglévő tanulmányainak és egyéb munkáinak eredményeire épül – vagyis önmagában tekinthető szakirodalmi áttekintésnek. A magyarországi munkaerőpiaci folyamatokat elemző második rész elején szintén található egy, a témát érintő művek legfontosabb következtetéseit összefoglaló részfejezet. Ennek külön fejezetbe történő kiemelése véleményünk szerint ugyancsak zavarólag hatna, mivel így túlságosan távol kerülne a rá épülő további tematikai egységektől.

A különálló tartalmi elemzéstől tehát az előzőekben felsorolt indokok miatt eltekintünk, a legfontosabb, a dolgozat elkészítése során leginkább használt elméleti, illetve összefoglaló munkákat azonban külön is áttekintjük.

A munkaerőpiac belső struktúrájára, működésére vonatkozó elméletek Magyarországon megjelent összefoglaló elemzései közül László Gyula (*László Gy. 1996*), illetve Tóthné Sikora Gabriella (*Tóthné Sikora G. 2002*) írásaira támaszkodtunk a legnagyobb mértékben. A szakemberek ugyan mindkét esetben a humán erőforrás-gazdálkodás szemszögéből, nagyobb terjedelmű munkáik bevezető-megalapozó részeként mutatják be az egyes modelleket, azonban rendszerező, a lényegyet kiemelő szerkesztésmódjuk sokat segített az elméleti fejezetrészek összeállításában.

A nemzetközi szakirodalomból egyfelől az egyes modelleket megalapozó elméleti munkákat, leginkább a Doeringer-Piore szerzőpárosnak a munkaerőpiac szegmentációjára, illetve az azt kiváltó tényezőkre vonatkozó megállapításait összegző művét (*Doeringer, P.–Piore, M. 1971*), másrészt a meglévő teóriákat a hazai szerzőkhöz hasonlóan, de némileg más megközelítésben összefoglaló hosszabb-rövidebb írásokat használtuk leginkább. Ez utóbbiak közül ki kell emelnünk Victoria Iliassova (*Iliassova, V. 2000*) igen hasznosan forgatható tanulmányát, illetve méginkább a Fassmann és Meusbürger nevével fémjelzett, tulajdonképpen a munkaerőpiac földrajzának, mint önálló tudományágnak a létrehozására kísérletet tevő nagyobb lélegzetű munkáját. (*Fassmann, H.-Meusbürger, P. 1997*) További hasznos kiegészítést jelentettek azok a közelmúltban megjelent cikkek, amelyek gyakorlati kutatások eredményeire alapozva erősítették meg vagy éppen bírálták a szegmentációs modell egyes elemeit (*Leontaridi, M. R. 1998, Roig, A. H. 1999*).

A szocialista államrendszer összeomlása után végrehajtott gazdasági szerkezetváltás következtében újra felszínre kerülő munkanélküliség kialakulásának okairól, területi különbségeiről és jellemző folyamatairól megjelent könyvtárnyi szakirodalomból a disszertáció jellegéből adódóan két témakörre koncentráltunk: a területi egyenlőtlenségeket és azok időbeli alakulását különböző szempontrendszer

alapján bemutató, illetve a foglalkoztatási-munkanélküliségi viszonyokat tekintve hátrányos helyzetben lévő térségek problémáit előtérbe állító munkákra fordítottuk a legnagyobb figyelmet.

A rendszerváltást követő posztszocialista transzformációs válság egyik legszembetűnőbb jelensége a hirtelen tömegessé váló munkanélküliség volt, így nem véletlen, hogy a területi különbségek alakulásáról, illetve az azokat befolyásoló folyamatokról készült elemzések gyakorlatilag mindegyike kiemelten foglalkozott a témával. Munkánk során elsősorban Nemes Nagy József tanulmányaira (*Nemes Nagy J. 1993, 1998, 2003, Nemes Nagy J. – Németh N. 2005*) alapoztunk, de jónéhány szerző írásait (*Ábrahám Á.–Kertesi G. 1996, Csatári B. 1996, Dövényi Z.-Tolnai Gy. 1993, Fazekas K. 1997 stb.*) forgathattuk még nagy haszonnal. Külön ki kell emelnünk Schwertner Jánosnak a témánk szempontjából alapvető fontosságú cikkeit, amelyekben a munkanélküliség drasztikus felfutását követően, az 1990-es évtized közepén vizsgálta meg a munkaerőpiac térbeli struktúráját, és számos igen fontos megállapításra jutott – ő mutatta ki többek között az ún. „Ny-K-i munkanélküliségi lejtőt” (*Swertner J. 1992, 1994*).

A foglalkoztatottsági-munkanélküliségi viszonyokat tekintve hátrányos helyzetben lévő térségeket vagy társadalmi csoportokat különféle szempontrendszer alapján vizsgáló munkák közül elsősorban az elmaradott rurális területekre, illetőleg a tartós munkanélküliekre koncentráló tanulmányok és könyvek megállapításait használtuk fel, és vetettük össze saját tapasztalatainkkal. A vidéki térségek akut foglalkoztatási problémáival meglehetősen korán foglalkozni kezdtek a téma iránt érdeklődő kutatók, így számos értékes tanulmány állt a rendelkezésünkre (*Dövényi Z.-Tolnai Gy. 1991, Laki L. 1996, 1996a, Ploetz, M. 1994, Süli-Zakar I. 1994a stb.*). Hasonló a helyzet a foglalkoztatási lehetőségeket tekintve és a munkanélküliek között egyaránt hátrányos szituációban lévő csoportok, különösen pedig a tartósan munkanélkülivé váltak tekintetében is. (*Csaba E. 1999, Csoba J. 1994, Diebel A.-Szarvák T. 1997, Gadócziné Fekete É. 2002, Jász K.-Szarvák T. 2005, Szoboszlai Zs. 2003 stb.*).

A disszertáció elkészítése során természetesen mindvégig jelentős mértékben támaszkodhattunk egyrészt a szűkebb kutatási területre vonatkozó bőséges szakirodalomra (*Ambrus Z.-né 1999, Csatári B.-Tóth J. 2002, Ekéné Zamárdi I. 2005, Hajdú B.-né 2003, Hajnal B. 2003, Süli-Zakar I. 1991, 1992, 2003, Szarvák, T. 2004, Teperics K. 2002 stb.*), másfelől pedig az MTA RKK ATI Debreceni Osztályán az elmúlt években folytatott különféle empirikus vizsgálatok eredményeit bemutató publikációkra, amelyek tekintélyes része a szűkebb kutatási terület sajátosságait emeli ki más és más nézőpontból kiindulva (*B. Baranyi-I. Balcsók-L. Dancs-B. Mező 1999, I. Balcsók-L. Dancs-G. Koncz 2004, Balcsók I. 2001, 2002, Balcsók I.-Dancs L. 2000, 2003, Balcsók I.-Hüse L.-Szarvák T. 2002, Baranyi B. 1999, 2001, 2004, Baranyi B.-Balcsók I. 2004, 2004a, Dancs L. 2001, 2003, 2004 stb.*).

2. A MUNKAERŐPIAC MŰKÖDÉSÉNEK ELMÉLETI MODELLJEI

A munkaerőpiac – ahogyan ezt a rendszerváltást követően Magyarországon több tízsőt százezen a saját bőrükön is megtapasztalhatták – nem pusztán elméleti fogalom, hanem a maga sajátos működési feltételei ellenére a „valóságos” piacokhoz igen hasonlóan funkcionáló közeg. A megállapítás napjainkban már evidensnek tűnik, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a volt szocialista tömb országokban a rendszer már alapjaiban elvetette a munkaerőpiac létezését, mivel a munkaerőt egyáltalán nem tekintette árucikknek.

A munkaerőpiac működésével, illetve annak egyensúlyi zavaraiival számos tudományterület (geográfia, közgazdaságtan, szociológia stb.) foglalkozik behatóan, és a jelenségek összetettségét figyelembe véve ez teljesen érthető. Noha minden tudományterület a saját szempontrendszerét használja, abban mégis egyetértés alakult ki, hogy a munkaerőpiac tulajdonképpen egy olyan közeg, ahol az emberi erőforrásokkal való közvetlen gazdálkodás folyik. Ez a piac ugyanakkor más, mint a többi: itt maga az ember az árucikk, ezért a működési feltételeket a gazdasági érdekeken túl számos egyéb tényező (pl. a szociális szempontok) is meghatározzák, vagyis a működése jóval bonyolultabb bármelyik elméleti modellnél.

A fentiekből kiindulva természetesnek tekinthető, hogy a különféle megközelítési módoknak megfelelően gyakorlatilag minden egyes tudományterület saját munkaerőpiaci definícióval rendelkezik. A legrégebbi ezek közül a közgazdaságtani meghatározás, amely a piaci működés jellemzőit emeli ki, és megállapítása szerint a kereslet-kínálat alakulásában, illetve a piaci szereplők közötti kapcsolatokban a többi piachoz hasonlóan az ártényező játssza a legfontosabb szerepet (*László Gy. 1995*).

A társadalomtudományi megközelítés már túllép az elméleti piaci szemléletmódon, és egyfajta nagyon fontos funkciókat betöltő társadalmi intézményként tekint a munkaerőpiacra (*Sengenberger, W. 1987*). A piaci szereplők ugyanis ellenértékként nemcsak munkához (munkaerőhöz), illetve

munkabérhez jutnak hozzá, hanem számos egyéb, a magatartásukat meghatározó „összetevőhöz” – pl. karrierlehetőségek, egzisztenciális biztonság stb. – is, amelyből a piacról kimaradók nem részesülnek. A munkaerőpiac elosztó funkcióját tehát a tényleges keresleten és kínálaton túl számos egyéb tényező is meghatározza, amelyek nagyban függenek az érintett munkaerő társadalmi jellemzőitől (végzettség, kor stb.).

A definíciók között a legújabb, és ugyanakkor legösszetettebb fogalmi meghatározást a társadalomföldrajzi megközelítés nyújtja, mivel ez a fentebbi szempontokat kiegészíti a területi jellemzők fontosságának kiemelésével. A térbeli sajátosságokat lokális, regionális, nemzeti és globális szinten egyaránt vizsgáló tudományterület az egyes területi egységek lehatárolásától a különböző szinteken belüli és azok közötti munkaerőmozgás jellegzetességeinek, okainak kutatásáig nagyon széles spektrumot ölel fel, de szintetizáló szemléletmódja miatt számos (fogalmi) problémával, vagy épp adatgyűjtési nehézségekkel küszködik (Fassmann, H.-Meusburger, P. 1997).

A felmerülő problémák ellenére az elmúlt évtizedekben több munkaerőpiaci modell született, és mivel az egyes folyamatokat kiváltó okokat egyik sem tudta teljes mértékben feltárni, ezért az egyes modellek egymást kiegészítve alkalmazhatóak a leginkább. Az alábbi fejezetekben valamennyi fontosabb elmélet lényegi vonását ismertetjük, és az egyes modelleket a munkaerőpiac működéséről alkotott felfogásuk szerint, a nemzetközi gyakorlatban elfogadott szempontok szerint rendezzük (Fassmann, H.-Meusburger, P. 1997, Iliassova, V. 2000, László Gy. 1995, Tóthné Sikora G. 2002).

2.1. A munkaerőpiac sajátos jellemvonásai

Amennyiben a munkaerőpiacot tisztán elméleti, a piacok működésére vonatkozó közgazdasági szempontból közelítjük meg, akkor abból a tételből kell kiindulnunk, hogy a tökéletes piaci verseny esetén a munkaerőpiacon elvben tökéletes egyensúly uralkodik. Mindez azt jelentené, hogy egy adott bérszínvonal mellett bármelyik

munkavállaló azonnal képes állást találni magának, és a felmerülő igény(ek) esetén a munkaadók is rögtön be tudják tölteni az üres álláshelyeket.

Ez a tisztán elméleti piaci modell azonban a munkaerőpiac tényleges működésére abszolúte nem jellemző, mivel a mindennapokban még pillanatnyi egyensúlyról sem beszélhetünk, gyakorlatilag soha nem fordul elő az egymást tökéletesen fedő kereslet és kínálat. Ezért – noha a munkaerőpiac ténylegesen működő piac, bár az áru- vagy tőkepiachoz viszonyítva számos egyedi jellegzetességgel bír – a gyakorlati közgazdaságtan sajátos kifejezéssel „eleve nem tökéletes” piacnak tekinti (*László Gy. 1995*).

A legalapvetőbb különbség a többi piachoz képest, hogy itt maga az ember jelenti az árucikket, ezért mások a mozgásmechanizmusok, és emiatt számos speciális hatótényező is fontossá válik. A munkaerőmozgások a piac két alapvető szereplője (vagyis a munkavállaló és a munkáltató) közötti cseréket jelentik, amelyek során a munkavállalók összekapcsolódnak a munkahelyekkel (munkatapasztalatokkal), illetőleg mozognak a munkahelyek (munkakapcsolatok) között. A munkaerőmozgások összességét a munkaerő allokációjának, illetve reallokációjának nevezzük, vagyis a munkaerőpiac tulajdonképpen a munkaerő allokációs, illetve reallokációs intézménye (*Galasi P. 1982*).

A különböző kapcsolatrendszerekben természetesen megjelennek a munkavállalók sajátos érdekei, érdekérvényesítő képességük (a különféle érdekképviseléseken keresztül vagy esetenként akár egyénileg is), illetve további társadalmi és szubjektív tényezők (szociális politika stb.) is igen erőteljes hatást fejtenek ki. Mindezek eredőjeként a munkaerőpiac árszabályozó, kereslet-kínálat alakító mechanizmusai nem a tiszta elméleti modelleknek megfelelően működnek, nem mérhetők össze más piacokéval.

A munkaerőpiac működését meghatározó tényezők közül ki kell emelni azt, hogy a többi piachoz hasonlóan ez is számos részpiacból áll össze, amelyek egymástól eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek, és többé-kevésbé elkülönülnek a többi részpiactól. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy a sajátos szempontok alapján bekövetkező szegmentálódás eredményeként egy adott munkavállaló

egyszerre több részpiac szereplőjévé váljon, és ez szintén speciális jegyekkel ruházza fel a munkaerőpiacot (*Iliassova, V. 2000*).

Az elméleti piaci modellhez képest a gyakorlatban alapvető különbségeket eredményez az is, hogy a fentebb említett társadalmi-szociális szempontok érvényesülése miatt nem alakul ki tökéletes verseny az egyes szereplők között, és a munkaadók, illetőleg a munkavállalók viselkedését is csak korlátozott racionalitás jellemzi. Mindebből az következik, hogy az egyensúlyra való törekvés ellenére a munkaerőpiac természetes állapota valójában az egyensúlytalanság – amely vagy látens, vagy épp ellenkezőleg, igen látványos formában megnyilvánuló.

A fentebbi alapvető ismérvek részben okozói, részben pedig következményei a munkaerőpiac néhány további egyedi, más piacoktól eltérő sajátosságának, amelyek közül a legfontosabbak László Gyula csoportosítása alapján (*László Gy. 1995*) a következők:

- A sajátos termelési tényezőként működő munkaerőbázis összetétele nagyon sokszínű és differenciált. A munkaerő-állományon belül kialakult egyes csoportok ráadásul tartósan elkülönülnek egymástól (a legnyilvánvalóbban a szakmai képzettség mentén), és bár hosszabb távon elképzelhető mozgás vagy átfedés közöttük, az ezen az alapon létrejött pillanatnyi részpiacok azonban csak ritkán hatnak egymásra, illetve befolyásolják egymás működését. A heterogenitást tovább növeli, hogy az egyes csoportokon belül ugyancsak nagy különbségek vannak az egyes egyének között, mert pl. azonos szakképzettség esetén sem egyforma a tényleges tudásszint, a munkatapasztalat, az életkor, a családi állapot stb..
- A tőke és az élőmunka nem helyettesíthető egymással korlátlanul, mert ez számos technikai, biztonsági, szervezeti, munkamegosztásbeli és finanszírozási korlátokba ütközhet. Egy kohászati üzem működőképességének fenntartásához pl. akkor is biztosítani kell a megfelelő létszámot és technikai feltételeket, ha a termékek iránti kereslet időszakonként érezhetően visszaesik.

- A mindennapi gyakorlatban is komoly problémákat okoz, hogy a munkaerőpiac csak korlátozottan átlátható, egyik szereplő sem rendelkezik teljes információhalmazzal a kereslet/kínálat alakulásáról, a munkahelyek/munkaerő egyedi adottságairól stb.. Ebből következően a piac egyensúlyt teremtő szerepe eleve nem működhet tökéletesen, mivel könnyen előfordulhat, hogy egyszerre vannak jelen a munkahellyel nem rendelkezők számára elfogadható betöltetlen álláshelyek és a munkaadói követelményeknek megfelelő munkanélküliek, ám a szereplők a korlátozott információk miatt nem tudnak egymásról, és gyakran döntenek véletlenszerűen.
- Ugyancsak a fentebbi következményekkel járhat, és az egyes részpiacok közötti kapcsolatokat, ezáltal a működési zavarok megszűnését sok esetben igen komolyan gátolja a korlátozott mobilitási lehetőség. A mozgástér leszűkülésének számos oka lehet: kedvezőtlen közlekedési feltételek, az átköltözést akadályozó lakáspiaci árkülönbségek stb.. A mobilitást a nem megfelelő külső feltételrendszer mellett alapvetően korlátozhatják a humán tőke adottságai-hiányosságai is: az alacsony szintű vagy hiányzó nyelvismeret ugyanúgy akadályt jelent, mint a szakmai ismeretek korlátozott konvertálhatósága. Ez utóbbit bizonyos speciális ismereteket megkövetelő munkakörök (jogász, mérnök, orvos stb.) esetében jogi-bürokratikus feltételek támasztásával tovább erősíthetik, és a nemzetközi migráció tekintetében magát a munkavállalást, a letelepedést is szabott keretek közé szoríthatják.
- A munkaerőpiac térbeli szerkezetét tehát alapvetően meghatározza a munkaerő mobilitásának lehetősége vagy épp korlátai, míg a belső szerkezet merevségét, illetve rugalmasságát, a kereslet és kínálat egymáshoz viszonyított arányát erősen befolyásolja a bérek korlátozott rugalmassága. Mivel a munkabérek a megélhetés forrásaként meghatározzák az életszínvonalat, ezért az érdekvédelmi szervezetek és a kormányzatok társadalmi-szociális szempontokra épülő beavatkozásának

eredményeként sok esetben a piaci egyensúly szintje fölött alakulnak a fizetések. Mindez ugyanakkor gyakorlatilag lehetetlenné teszi a piac „öntisztító mechanizmusának” működését, mert a magasabb bérszint miatt egy bizonyos sávban vagy piaci szegmensben kialakul a munkaerőpiac tartós egyensúlytalansági állapota, vagyis egy ún. természetes munkanélküliségi szint.

- A fentebbi jelenséggel párhuzamosan viszont az is általánosan jellemző, hogy az átlagosnál szorosabb kapcsolatban lévő munkaadók és munkavállalók közötti alkuk eredményeként ún. belső munkaerőpiacok alakulnak ki. Ezek a külső piaci folyamatoktól független „előjogokat”, kedvezményeket biztosítanak az érintettek számára, ráadásul ezek az előnyök általában tartósan fennmaradnak, és a külső feltételrendszer változásai sem bírnak szabályozó hatással rájuk.
- A korlátozott mozgástér, a társadalmi szempontok és a sajátos kötődések együttes eredőjeként a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalán egyaránt előforduló sajátos jelenség a piaci folyamatokra adott késleltetett válasz. Ennek egyik legtipikusabb formája a kollektív szerződések rendszere: az ezekben rögzített megállapodásokon meghatározott ideig egyik fél sem módosíthat, az esetleg gyökeresen megváltozott piaci feltételek ellenére sem. Ettől függetlenül is jellemző azonban, hogy a munkaerőpiaci szereplők a számukra kedvezően alakuló folyamatok reményében áthidaló megoldásokat keresve inkább kivárnak, és nem nyúlnak azonnal a létszámleépítés eszközeihez vagy fogadják el az első adódó álláslehetőséget.
- A munkaerőpiac más piacokon nem megszokott egyedi jellemvonását jelentik a szereplők között kialakult kapcsolatrendszerek. A kapcsolatok alapját egyrészt az a hozzáállás jelenti, hogy a munkaadók és munkavállalók döntéseit nem kizárólag a profit-, illetve bérmaximalizálásra való törekvés határozza meg, hanem számos egyéb szempont (presztízs, elhivatottság, karrierlehetőség, munkakörülmények, tradíciók,

szociális szempontok stb.) is döntően befolyásolja. A sajátságos viszonyrendszer másik pillérét a különböző érdekképviselők tevékenysége jelenti, mert ezáltal csökkentik az egyének kiszolgáltatottságát, és meghatározzák (általában javítják) az egyedi munkaszerződések általános kereteit. A szervezett érdekkapcsolatok, a kollektív bérmegállapodások tehát szintén nagymértékben befolyásolják a keresleti-kínálati viszonyokat, végső soron módosítják a piac működési feltételeit.

- A munkaerőpiac működését, bérmegállapító-árszabályozó szerepét nem pusztán a munkaadók és a munkavállalók között létrejött különböző egyezségek befolyásolják érezhető módon, hanem a harmadik piaci szereplőként megjelenő államnak a feltételrendszer szabályozására irányuló beavatkozásai is. Az állam ilyen irányú törekvéseihez számos eszközt vehet igénybe: jogi-adminisztratív szabályozást, a foglalkoztatáspolitikai eszköz- és intézményrendszert, az elosztáspolitikát (munkabérek szabályozása), illetve közvetve a kormányzati politika egészét stb.. Az állami szerepvállalás külön kiemelését az is indokoltá teszi, hogy a költségvetési intézményeken keresztül tulajdonképpen maga az állam a legnagyobb foglalkoztató.

A fentebbi néhány pontban összefoglalt legfontosabb működési sajátosságok tehát megkülönböztetik ugyan a munkaerőpiacot a tiszta elméleti modelltől és a többi tényleges piactól, ám az eredendően egyensúlytalan állapot, az „eleve nem tökéletes” működési mechanizmus nem jelenti azt, hogy ez a piac a többivel összevetve nem funkcionál. Mivel ezek az egyedi jellemzők a munkaerőpiac szereplőiből és jellegéből szinte kézenfekvően következnek, ezért sokkal inkább arról van szó, hogy ez a piac, ha az elméleti modellekhez mérve nem is tökéletesen, de mindenhol így, a fentebb összefoglalt sajátosságokat felmutatva működik (*László Gy. 1995*).

2.2. A munkaerőpiac szerkezetére, működésére vonatkozó elméletek

2.2.1. A neoklasszikus munkaerőpiaci elméletek

Valamennyi modell közül a legrégebben megjelent, és az idők folyamán szerteágazóan sok irányvonalra szakadt ún. neoklasszikus felfogás szerint a munkaerőpiac tulajdonképpen az összes többi piacon is érvényesnek tekintett törvényszerűségek alapján működik. Mindez azt jelenti, hogy a munkaerőpiac végső soron egyensúlyi állapotban van, mert a munkaerő-kereslet, illetve -kínálat a lokális egyenlőtlenségek ellenére a belső önszabályozó, egyensúlyra törekvő mechanizmusok hatására makroszinten kiegyenlítődik.

A zárt, önműködő rendszert tulajdonképpen a munkaerő ára tartja egyensúlyban, mert ha egy területen valamilyen okból (odavándorlások, a munkaképes korú lakosság számának természetes növekedése stb.) a meglévő keresleti szint fölé nő, akkor a munkabér a nagyobb választék hatására csökkenni kezd. Ha viszont egy konjunkturális időszak hatására megnő a gazdaság munkaerőigénye, akkor a megugró kereslet hatására emelkedni kezd a munkaerő ára, ami arra ösztönzi az embereket, hogy minél nagyobb számban munkát vállalva hosszabb távon megteremtsék a két oldal egyensúlyát (*Abbott, L. F. 1980*).

Végeredményben tehát a munkavállalók és a munkáltatók eltérő érdekei (előbbi a béreket, utóbbi a profitot szeretné maximalizálni) összességében egyfajta dinamikus egyensúlyt eredményeznek, mert a fentebbi célok kölcsönösen csak racionális működés esetén érhetők el (*Becker, G. S. 1964*). A szabad versenyt előtérbe helyező irányvonal azonban több igen fontos és sajátos tényezővel nem számolt, emiatt pedig alkalmatlan volt a működési zavarok (a munkanélküliség) okainak megmagyarázására.

2.2.2. A szegmentált munkaerőpiaci elméletek

Amint azt az előző fejezetekben már többször említettük, a termékpiachoz hasonlóan a munkaerőpiac is összetett, bonyolult és erősen tagolt struktúrával

rendelkezik, vagyis közgazdasági kifejezéssel élve szegmentált. A „töredezett”, „szakadós” jelleg abban a jelenségben is kidomborodik, hogy a munkaerőpiac szereplői (azaz a munkavállalók, mint eladók és a munkáltatók, mint vevők) különböző és sokszor ellentmondó érdekekkel és értékekkel rendelkeznek, ez pedig erősen befolyásolja magatartásukat, cselekvéseiket, céljaikat és eszközeiket, végső soron egymástól független döntéseiket.

A munkaerőpiac tehát sem szereplőit, sem területi struktúráját tekintve nem homogén, hanem részpiacok, piaci szegmensek halmaza, és a szegmentáció kiváltó okai a többi piachoz képest sajátosnak tekinthetők. Elég pusztán azt figyelembe vennünk, hogy a munkaerőpiacon egyszerre többféle szegmentációs tényező is érvényesül, ezért egy adott munkahely vagy munkavállaló általában nem kizárólag egyetlen szegmenshez tartozik, hanem különböző dimenziók alapján egyszerre része több, egymást is átfedő részpiacnak. Az egyes részpiacok ugyanakkor eltérő jellemzőik miatt tartósan elkülönülnek egymástól, nem indul meg közöttük gyors és hatékony kiegyenlítődés, vagyis a szakadós jelleg, illetve az erőteljes tagoltság rendszeresen újratermelődik (*László Gy. 1995*).

A szegmentációs munkaerőpiaci elméletek tulajdonképpen a neoklasszikus irányzat tökéletes piaci modelljét erőteljesen vitató John Stuart Mill amerikai közgazdász munkásságára alapozódnak. Mill felfogásának az a felismerés szolgált kiindulópontjául, hogy a munkaerőpiacon szükségszerűen léteznek ún. nemkompetitív csoportok, akik egyéb választási lehetőség hiányában kénytelenek alacsony presztízsű, alulfizetett munkákat is elvállalni, holott tökéletes verseny esetén ezeket senki sem lenne hajlandó elvégezni.

Az okokat ő maga abban látta, hogy – amint azt a munkaerőpiac sajátos jellemzői között már megemlítettük – a munkaerő nagyon heterogén, különböző személyiségi, képzettségi stb. jegyek alapján számos, egymástól tartósan elkülönült csoport alakul ki, ráadásul az ezekhez való tartozás szociálisan öröklődik, és nehéz kitörni az adott keretek közül. Az egyes munkavállalók (különösen a kedvezőtlen szociális, családi háttérrel rendelkezők) csak kivételes adottságok révén emelkedhetnek ki saját „kasztyukból”, amely meghatározza iskolázottságukat,

életkörülményeiket, életmódjukat, ezen keresztül a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüket (*Galasi P.-Sík E. 1979*).

A Mill megállapításait továbbfejlesztő, döntően az Amerikai Egyesült Államokból származó (és ezért más, sajátos munkakultúrával rendelkező országokra – pl. Japán – nem, vagy csak korlátozott mértékben alkalmazható) munkaerőpiaci elméletek gyakorlatilag a piacot jellemző inhomogenitás kiváltó okait, a szakadásos jelleg háttérében álló tényezőket, illetve az erőteljes szegmentáció következményeit próbálták megmagyarázni. A különféle szegmentációs kutatások különböző nézőpontokból közelítik meg ugyanazt a problémakört, ezért megállapításaik alapvetően nem egymással vitázó, alternatív koncepciókat alkotnak, tehát nem kizárják, hanem sokkal inkább kiegészítik egymást. Az alábbiakban a különböző elméleti megközelítések legfontosabb következtetéseit tekintjük át röviden.

2.2.2.1. Az institucionalista – szegmentált elmélet

A munkaerőpiac működését a dinamikus, önfenntartó egyensúly elvére épülő neoklasszikus elméletet tehát már meglehetősen korán komoly támadások érték, és az ezzel szembehelyezkedő iskolák közül az egyik legelső a XIX. század végén alakult, Thornsten Veblen nevével fémjelezhető ún. institucionalista irányzat volt. Az elmélet kidolgozói és követői tulajdonképpen a piac természetes egyensúlyának elvét támadták leginkább, mivel véleményük szerint a munkaerőpiac nem szabad feltételek között működik. Az ezen a piacon zajló folyamatokat ugyanis alapvetően meghatározza néhány gazdasági, illetőleg gazdaságon kívüli tevékenysége, többé-kevésbé folyamatos beavatkozása.

Az elméletet a XX. század közepén felújító (*Dunlop 1957*) neoinstitutionalista irányzat alapjául az a megállapítás szolgált, hogy a piac egyes szereplői között nincs tökéletes kompetitivitás, a pusztán (köz)gazdasági szempontok mellett más, erős befolyással rendelkező tényezők is hatnak a piaci viszonyokra. Az elmélet szerint a modern gazdaság működésének, komplexitásának velejárója az állami beavatkozás, a különböző bürokratikus szervezetek kontrollja, illetve a

szakszervezetek működése. Ezeknek a szervezeteknek az egymást kiegészítő, esetenként viszont egymás ellen ható tevékenysége viszont megszünteti a szabad versenyt, ráadásul az egységes piac helyett több részpiacot hoz létre – kialakítja az ún. belső piacokat, amelynek szereplői több-kevesebb védelmet élveznek a kívül maradékkal szemben (*Galasi P.–Sík E. 1979*).

2.2.2.2. A munkaerőpiaci diszkrimináció elmélete

A munkaerőpiac heterogenitása, erőteljes tagoltsága szinte törvényszerűen vezet ahhoz, hogy különféle belső és külső – tudatos vagy véletlenszerű – tényezők együttes hatására a piaci szereplők között csak korlátozott mértékben érvényesül az esélyegyenlőség. Az elmélet tehát abból indul ki, hogy míg egyes csoportok (egyének) számára kedvezőbb feltételek alakul(hat)nak ki, addig ezzel párhuzamosan más szereplők számára kifejezetten diszkriminált, hátrányos helyzet állhat elő, és a kedvezőtlenebb pozíciót teremtő tényezők állandósulása (ehhez vezethet pl. a versenyhelyzet hiánya) esetén igen merev, nehezen változtatható korlátok alakulhatnak ki a munkavállalók között (*Lindbeck, A.-Snower, D. 1988*).

Az „érintett” és „kívülálló” rétegek, csoportok vagy személyek között kialakuló éles különbségeket ugyancsak a piaci szereplők nagyon heterogén megoszlásának eredményeként számos, ún. diszkriminációs tényezőre vezethetők vissza, amelyek közül az alábbiak a legfontosabbak (*Tóthné Sikora G. 2002* alapján):

- A külső munkaerőpiacon:
 - A munkaerőpiacra történő belépést megelőző szegmentációs tényezők közül a családi háttér tekinthető a legfontosabbnak, mivel az egyéni képességeket, illetőleg a munkaerőpiacon való későbbi boldogulás lehetőségeit nyilván alapvetően meghatározza az induló környezet. Más-más lehetőségeket és korlátokat jelent a család anyagi egzisztenciája (tudják-e finanszírozni a képzést stb.), értékrendje, kulturális színvonala (ez meghatározhatja az egyén motivációs bázisát,

a munkához és képességei/tudása fejlesztéséhez való hozzáállását stb.). Mivel a családi háttér önmagában egy többé-kevésbé átöröklődő társadalmi, gazdasági és kulturális szegmentáló tényező, ezért nyilvánvaló, hogy a hierarchia alacsonyabb, illetve magasabb lépcsőfokain álló családok lehetőségei hosszabb távon meghatározhatják az egyének egész későbbi pályafutását. Különösen igaz ez abban az esetben, ha valamilyen oknál fogva alacsony szintű a társadalmi mobilitás, és/vagy az esélyegyenlőséget megteremteni hivatott különböző mechanizmusok (szociális, oktatási, törvényi stb.) nem megfelelően, esetleg egyáltalán nem működnek.

- A társadalmi-politikai szféra diszkriminatív fellépését a modern jogállamokban alkotmányosan tiltják, azonban mindettől függetlenül a mindennapokban nyíltan vagy burkoltan, és igen eltérő mértékben, de továbbra is előfordul az egyes munkavállalók hátrányos megkülönböztetése. Az érintettekkel szemben megnyilvánuló előítélet a leggyakrabban nemi, etnikai, nemzetiségi, faji, vallási vagy politikai eredetű, és az általánosítások következtében a valós képességektől akár teljesen független elbírálást eredményezhet.
- Az előző diszkriminációs tényező ellen általánosságban tehát fellép az állam, azonban sajátos gazdaság- vagy ágazatpolitikájával, illetőleg a térségi-területfejlesztési rendszerek működtetésével közvetve vagy közvetlenül maga is tudatosan alkalmazhatja a megkülönböztetést. A diszkrimináció lehet pozitív – elmaradott térségek fokozott támogatása, „stratégiai ágazatok” kijelölése és nagyobb mérvű fejlesztése stb. –, ugyanakkor az előbbi területek prioritása miatt vagy egyébként is sorsukra hagyott térségek, ágazatok (az aprófalvas térségek elsorvasztása, a területfejlesztési politika által kedvezményezett térségek közül kiszorulók magára hagyása stb.) ugyanennek a beavatkozásnak a negatív oldalait élik meg.

- A belső (vállalati, szervezeten belüli) munkaerőpiacon:
 - A belső munkaerőpiacon a legáltalánosabb diszkrimináló tényezőt az jelenti, hogy a munkáltató különböző szempontrendszerek alapján a tényleges teljesítménytől/teljesítőképességtől függetlenül értékelheti a munkavállalókat. Ennek lehetnek szándékos, szakmai vagy presztízs megfontolásokra épülő okai (bizonyos munkavállalók szakmai tudásuk, kötődésük stb. miatt fontosabbak lehetnek másoknál a vállalat számára), ám a legtöbb esetben a diszkrimináció nem tudatos, hanem az információhiányon alapul. A munkaadó ugyanis bizonyos preconcepciókat alkot az egyes dolgozókról, és a konkrét (viszont drága és időigényes) munkaerőpiaci- és teljesítmény-felmérések helyett a munkakapcsolatok során kialakult vélekedését érvényesíti a bérezésnél, jutalmazásnál stb.
 - A belső piacokon fellépő diszkrimináció sajátos formáját jelenti az, amikor nem egyének, hanem egyes munkavállalói csoportok harcolnak ki maguknak előnyöket a piac többi szereplőjével szemben. A szakszervezetek és egyéb érdekvédelmi szervezetek célja tehát az, hogy saját tagjaik számára minél több előnyt (pozíciót, juttatást) biztosítsanak akár olyan áron is, hogy tudatosan kirekesszenek, hátrányos helyzetbe hozzanak másokat.

2.2.2.3. A munkavállalói stratégiák (avagy a kötődés) elmélete

Némiképpen hasonló, ám lényegét tekintve mégis alapvetően más megközelítést alkalmaz a munkavállalói stratégiákra épített megközelítés, mert miközben a diszkriminációs elmélet az emberi kapcsolatokban jelentkező elválasztó, megkülönböztető jegyekre koncentrálnak, addig ez a teória a munkaadó és a munkavállaló között kialakuló konkrét (tehát személyhez vagy vállalathoz kötődő) kapcsolatok szorosságát vizsgálja. A szoros, kölcsönös előnyökön nyugvó kapcsolatrendszernek két aspektusa van (*Fassmann, H. - Meusbürger, P. 1997*).

Egyfelől a munkaadó szakmai és gazdasági érdekeit figyelembe véve erősen ragaszkodik az üzemspecifikus ismeretekkel rendelkező munkavállalóihoz, mivel a kiképzésükbe fektetett anyagi és egyéb eszközök csak hosszabb távú együttműködés esetén hozhatja meg a kívánt eredményeket, ráadásul az ilyen típusú munkaerő pótlása időigényes, és komoly pénzügyi vonzatai vannak. A számára értékes embereket tehát minden körülmények között igyekszik megtartani, miközben a többiekhez értelemszerűen kevésbé ragaszkodik, jóval kisebb a kötődés erőssége.

A másik oldalon ugyanakkor legalább ennyire jellemző a mérlegelés, mivel minden egyes munkavállaló számára alapvető fontosságú, hogy miként realizálódhat a saját érvényesülési stratégiája. A kötődés szempontjából tehát döntő tényező az, hogy a munkavállaló mennyire ragaszkodik a vállalatához, elsősorban annak keretei között kíván-e érvényesülni, vagy az adott munkahelytől független szakmai karrier a fontos számára. A határvonalat viszont a fentebbiekhez hasonlóan az üzemspecifikus ismeretek jelentik a két attitűd között, ezek ugyanis csak az adott munkáltató szemében jelentenek a kötődést erősítő plusz motivációt. Miközben tehát a speciális képzettséggel rendelkező munkavállalókat odaköti munkahelyükhöz az a tény, hogy a többlettudás esetleg csak abban a munkakörben jelent számukra kedvezőbb elbírálást, addig az általános, ám mindenhol egyformán használható tudással rendelkező többi alkalmazott esetében jóval lazábbak a kapcsolatok, mert ez utóbbiak számára sem nehézséget, sem presztízavesztést nem jelent a munkahelyváltás.

A fentebbi megközelítést, mint szegmentáló tényezőt figyelembe véve a munkaerőpiac három kisebb, egymástól jól elkülöníthető részpiacra tagolható (László Gy. 1995):

- A szakmai, vagy más néven foglalkozási részpiacra a munkáltató számára fontosak ugyan a szakmai szempontok (vagyis a munkavállalók munkavégző képességét és készségét illetően nem hiányoznak a komoly minőségi elvárások), azonban ezen a részpiacra általános érvényű, standardizált tudásra van szükség – üzemspecifikus ismeretekre vagy

egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben, így azok relatíve könnyen és gyorsan megszerezhetőek. A munkaadó tehát az adott (számára szükséges) ismeretekhez ragaszkodik, és nem egy adott személyhez, mivel elvben a standardizált tudás következtében viszonylag könnyen talál hasonló képességű munkaerőt a piacon, a munkavállaló esetleges elvesztése, a fluktuáció nem okoz különösebb gondot a számára.

A fentebbiekből egyenesen következik, hogy a standard tudással rendelkező munkavállalók jövőképe és érvényesülési stratégiája nem szükségszerűen kötődik egy adott munkáltatóhoz – a kötődés tehát erről a részről sem kifejezetten erős. Igaz ugyan, hogy ő maga a kínálat miatt könnyen helyettesíthető, de a meglévő kereslet következtében a tudását többféle módon és munkahelyen el tudja adni – a szakmai tapasztalat pedig nem köti egy adott céghez, és bár jelenthet előnyt, de nem kifejezetten szükséges az új munkahelyen. Miután a munkavállaló munkahelyének megváltoztatása esetén sem szenved komolyabb veszteséget felhalmozott tudását, emberi tőkéjét tekintve, ezért a vállalaton belüli hierarchikus előrelépésnél (amely esetleg kényszerű eltávolodással járhat a hivatásától) fontosabbnak tartja a szakmáján belüli fejlődést, és ezért inkább a horizontális, cégek közötti mozgást vállalja.

- A szervezeti vagy üzemi részpiacon ezzel éles ellentétben a kölcsönös függőségen alapuló személyes kapcsolatrendszer alakul ki a munkaadó és a munkavállaló között. Mindez elsősorban annak tudható be, hogy itt a standardizált tudás helyett már az üzemspecifikus ismeretek játszzák a főszerepet – vagyis a munkavállaló már nem pótolható szabadon a piaci kínálatból, elvesztése akár tényleges károkat okozhat (elveszik a képzésébe fektetett tőke, és az új munkaerőt muszáj kiképezni). A munkavállaló szempontjából hasonló a helyzet: a feltétlenül szükséges, ezért felülreprezentált ismereteit egy új munkahelyen nem biztos, hogy elismerik, kezdőnek minősülve a rangsor végére kerülhet – vagyis elveszítheti felhalmozott humán tőkéjét.

Az erős kötődés azonban nem pusztán a specifikus ismereteken nyugszik, sok esetben egy, a szakmai szempontokon felülemelkedő, tudatosan vállalt elköteleződés alakul ki. A munkavállaló számára az adott cégen belüli minél jobb érvényesülés válik a fő szemponttá, ezért vállalja akár az átképzést vagy a vállalaton belüli horizontális mozgást is, ha az szükségessé válik munkahelyének megtartása érdekében. Ez a piac ugyanis egy zárt, a tagjai (magasan kvalifikált vagy speciális képzettséggel rendelkező, hosszabb távon a vállalatnál dolgozó lojális munkavállalók, stb.) számára előnyöket és egyfajta védelmet biztosító részpiac, amihez a munkavállaló érthető módon ragaszkodik.

- A leghátrányosabb helyzetben a marginális, vagy ún. „hétköznapi” munkaerőpiac szereplői vannak, mivel ezt a részpiacot röviden úgy definiálhatjuk, hogy ide tartoznak mindazok, akik valamilyen oknál fogva nem tartoznak, vagy nem tartozhatnak sem a szakmai, sem pedig a vállalati részpiachoz. A kötődések erősségét alapvetően meghatározza, hogy itt a munkaadó szempontjából nem különösebben fontosak sem a munkahelyek, sem a munkavállalók, mert a jellemzően alacsony képzettségi igény és követelményszint miatt egyfelől nem kell tőkét invesztálnia a munkavállalók felkészítésébe, másrészt pedig az előző jellemvonások következtében állandóan meglévő relatíve vagy ténylegesen bőséges túlkínálattal számolhat.

A munkavállalók részéről szintén nincs indok és lehetőség a szorosabb kapcsolatok kiépítésére, mivel az alacsony követelményszint miatt szakmai ismeretek hiányában is találhatnak maguknak munkahelyet, amely ugyanakkor nem biztosít különösebb előnyöket a számukra. A munkavállalók egy része azért kerül erre a részpiacra, mert szubjektív okokból nem tud/akar azonosulni a vállalattal vagy az adott szakmával, más részük pedig hiába szeretne szorosabb kötődést kiépíteni, de ennek gyakorlati megvalósítását lehetetlenné teszi a szükséges szakmai

képzettség hiánya, vagy nincs meg hozzá a megfelelő teljesítmény, érdekérvényesítő képesség.

A kölcsönös érdektelenség, illetőleg az igen erősen korlátozott lehetőségek következtében ezen a részpiacon nem alakulhat ki a kötődést elősegítő szakmai pálya, és az igen erős fluktuáció, a gyors pótolhatóság (munkahelyet és munkavállalót tekintve egyaránt) eredőjeként nem létezik semmilyen védettség. Elméletben tehát ez az a részpiac, ahol az abszolút verseny dominanciája miatt a munkaerőpiac önszabályozó mechanizmusa tisztán érvényesül, azt semmi nem korlátozza – a gyakorlatban viszont természetesen ez a szegmens sem mentes a beavatkozásoktól.

A mindennapi életben nem csak a marginális részpiac „tisztá” működése nem valósul(hat) meg: az előzőleg ismertetett részpiacok sem működnek egymástól függetlenül és mereven elválaszthatóan. Gyakorlatilag akár egy vállalaton/szervezeten belül is létrejöhetnek a különböző típusok kombinációi, amelyek a fentebbi alaptípusok mellett, esetenként akár azok hiányában alkothatnak működő rendszert (*Tóthné Sikora G. 2002*).

2.2.2.4. Duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek

A duális-szegmentált munkaerőpiaci elméletek alapjaival tulajdonképpen már a munkaerőpiac töredezettségének okait és következményeit kutató modellek kidolgozásának korai időszakában találkozhatunk. Az 1950-es években néhány kutató felhívta a figyelmet a külső és a belső munkaerőpiac megkülönböztetésének fontosságára, mivel empirikus kutatásaik rámutattak arra, hogy az egyes nagyvállalatokon belül adminisztratív és/vagy egyéb eszközökkel szabályozott, saját működési mechanizmussal jellemezhető, védett, a külső (vállalaton kívüli) piacokkal bizonyos szűrőkön keresztül kapcsolatban álló részpiac jön létre (*Lindbeck, A.–Snower, D. 1988*).

A neoinstitucionalista nézeteket valló Dunlop (lásd fentebb) felvetéseit tehát alátámasztották Doeringer és Piore kutatásai, akik a két részpiac működési jellemzőit

és kapcsolatrendszerét vizsgálták (*Doeringer–Piore 1971*). Megállapították, hogy miközben a belső piacon a munkaerő bérezését és allokációját adminisztratív intézkedésekkel és szabályozókkal irányítják (ugyanakkor ehhez kapcsolódóan különféle privilégiumokat, illetve bizonyos fokú védettséget biztosítanak), addig a külső piacon közvetlenül a közgazdasági tényezők a dominánsak. A két részpiac ugyanakkor nem válik el mereven egymástól, sőt a be- és kilépési mozgások eredményeként összefüggő rendszer alakul ki. A belső piacnak ugyanakkor különböző tényezők alapján (a bejutás lehetősége, a karrierpályák milyensége, ösztönzési-javadalmazási rendszer, képzési lehetőségek stb.) három, a munkaerőpiaci kötődés elméletének ismertetése során (lásd fentebb) bemutatott három típusa – vállalati, craft (azaz foglalkozási), illetve kompetitív (marginális) – alakul ki.

A további, jelentős részben a fentebbi szerzőpáros nevéhez fűződő vizsgálatok eredményeként az 1960-as évek végén, illetve a következő évtized elején kezdett teret nyerni az a felfogás, amely a munkaerőpiacon két alapvető részpiacot különített el (*Galasi P.–Sik E. 1979*). Doeringer és Piore a belső és külső munkaerőpiaci szegmensek mélyebb vizsgálata nyomán eljutottak a primer, illetve a szekunder részpiac definíciójának megalkotásáig, amelyeket az eddigiektől eltérő módon, külső jegyek alapján határoltak el egymástól.

Véleményük szerint a primer szektorba a nagyvállalatok és/vagy az erős érdekképviselettel rendelkező szakterületek munkavállalói tartoznak, erős, védett, jelentős előnyöket élvező (magasabb fizetés, jobb munkakörülmények, stabilabb, és az előrejutást lehetővé tevő munkahely) szegmenseket alkotva, amelyekkel szemben állnak a szekunder piac gyenge, védtelenebb, kevesebb vagy gyakorlatilag semmilyen előnyt nem biztosító (alacsonyabb munkabér, munkahelyi instabilitás, rossz munkakörülmények, korlátozott előrejutási lehetőségek) szegmensei.

Az elmélet alapvető újdonságát tehát az adja, hogy szakítva a szinte kizárólag a számszerűsíthető összefüggéseket figyelembe vevő ún. „ökonometriai” modellekkel, előtérbe helyezte a történeti, intézményi, pszichológiai és szociológiai faktorokat. Piore például a munkavállalók életvitelbeli sajátosságainak vizsgálata

során megállapította, hogy a szekunder piac szereplőire az Egyesült Államokban a szociológia és a kulturális antropológia által definiált és kutatott ún. szegénységkultúra jellemző (Tóthné Sikora G. 2002).

A két részpiac sajátos jellemvonásait tekintve a primer szektort a munkavállaló és a munkaadó között kialakuló kölcsönös és szoros kötődés jellemzi, amelyre alapozódva kiépül egy fejlett, jól strukturált belső piac. Az üzemspecifikus ismeretek és a szakmai tapasztalat fontossága miatt a munkavállalók számára itt biztosított a stabil pozíció és a kedvező előrejutási feltételrendszer, illetőleg a belső vállalati részpiacot jellemző „privilegiumrendszer”. A részpiac résztvevői tehát relatíve magas keresetekre, különféle ellátásokra és juttatásokra, a vállalatspecifikus képzés és az előrejutás lehetőségének biztosítására, a vezetésben való kisebb-nagyobb mértékű részvételre számíthatnak, ami a munkaadó részéről magasabb kiadásokkal jár, viszont javítja a teljesítményt/termelékenységet, illetve erősíti a lojalitást. Ez a fajta működési mechanizmus végeredményben tehát mindkét fél számára kölcsönös előnyöket, illetve védettséget eredményez, mert a külső konkurencia, a közvetlen piaci hatások megszüréssel kevésbé kell tartani a munkahely vagy a munkatárs elvesztésétől.

A szekunder piac gyakorlatilag a primer „negatív tükörképének” minősíthető: itt az előnyök helyett sokkal inkább a hátrányok halmozódásáról beszélhetünk, mivel ez a részpiac nem képes arra (vagy nem is törekszik rá), hogy a fentebbi előnyöket biztosítsa a szereplőinek. Mindennek törvényszerű következménye, hogy a munkaadói és munkavállalói oldal kapcsolata laza, az itt kiépülő belső piac kevésbé strukturált és jóval nyitottabb (gyakorlatilag a vállalaton belül is a külső piacra jellemző verseny dominál). A verseny tehát nemcsak a belső és a külső piac között zajlik, hanem a belsőre bekerült munkavállalók között is, ezért igen magas fluktuációval, alacsony bérszinttel, és jellemzően rosszabb munkafeltételekkel találkozhatunk (Roig, A. H. 1999).

Az előzményeket, illetve a közös gyökereket tekintve nem meglepő, hogy a duális-szegmentált modell sok szempontból összeolvad a belső munkaerőpiac elméletével, és a két szegmens közötti különbségek ebből a nézőpontból is

megfoghatók. A primer szektort egy zárt, a kedvezményeket biztosító és fenntartó belső piac jellemzi, míg a szekundert nyitottsága jobban kiszolgáltatja a tényleges munkaerőpiaci verseny hatásainak, ami miatt a kedvezmények szerepe elhanyagolható (elvileg tényleges teljesítménybérezés van). A bérek nagyságát ebből következően szintén eltérő mechanizmusok határozzák meg. A jól strukturált, előmeneteli lehetőségeket biztosító primer belső piacon a különböző karrierpályákhoz (iskolai végzettség, szolgálati idő, a vállalati hierarchiában betöltött szerep) kapcsolódik a bérezés; ezzel szemben a karrierpályák hiányával jellemezhető, strukturálatlan szekunder belső piacon nem az egyéni képességek, hanem sokkal inkább a keresleti és kínálati viszonyok határozzák meg azt.

A duális-szegmentált piac alapmodelljét már kidolgozásakor is sok kritika érte, és maga Piore is többször átdolgozta, továbbfejlesztette azt. A hipotézist eredetileg az Egyesült Államokban élő fehér és afroamerikai városi munkások helyzete alapján alkotta meg, ám a kutatási terület szélesítésével az eredetileg működőképes modell egyre kevésbé volt alkalmazható. A későbbiekben ezért már nem duális, hanem hármasszegmentációt feltételezett a munkaerőpiacon, és a primer szektoron belül megkülönböztetett egy felső és egy alsó részpiacot (*Piore, M.–Mazumdar, D.–Elbaum, B. 1983*).

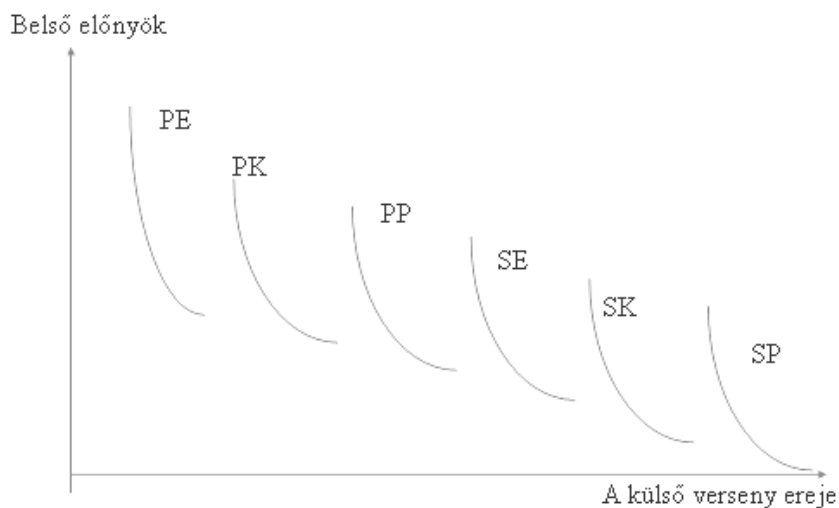
A valósághoz azonban minden bizonnyal sokkal közelebb áll a László Gyula által ismertetett modell (*László Gy. 1995*). Az *1. ábra* alapján könnyen megállapítható, hogy a szerző mind a primer, mind pedig a szekunder szegmens működését jóval differenciáltabban írja le. A primer szektoron belül a kedvezmények mértéke és a külső hatásokkal szembeni védettség alapján három szintet különböztet meg: az „elit” részesül a legkedvezőbb elbánásban, a középső szektorra a kedvezmények és a védettség csökkenése, de még mindig jelentős mértéke jellemző, a periférikus szegmens esetében viszont már mindkettő relatíve gyengének minősíthető.

A jóval strukturálatlanabb szekunder szegmens belső piaca ugyancsak három fő csoportra bomlik, ebben az esetben viszont az egyes „szintek” egymáshoz való viszonyát elsősorban már nem a csökkenő kedvezmények, hanem a növekvő

verseny, a fokozódó kiszolgáltatottság határozza meg. A felső résznek még lehetnek bizonyos felemelkedési lehetőségei (átjárás a primer és szekunder szegmens között), a középső szektorra viszont ez már egyáltalán nem jellemző (innen már a felső sávba is nehéz átkerülni), míg az alsó rétegben már a középső sáv átmeneti védettsége is eltűnik, a teljesen strukturálatlan foglalkoztatási viszonyok válnak uralkodóvá.

1. ÁBRA

A primer és szekunder piac strukturálódásának modellje

PE = a primer piac felső (elit) rétege

PK = a primer piac középső (köztes) rétege

PP = a primer piac alsó (periferikus) rétege

SE = a szekunder piac felső (elit) rétege

SK = a szekunder piac középső (köztes) rétege

SP = a szekunder piac alsó (periferikus) rétege

Forrás: László Gy. 1995, 39. o.

A munkaerőpiac ilyen típusú szegmentálódási folyamatát számos külső és belső körülmény indukálhatja és tarthatja fenn (*László Gy. 1995*):

- Az állami gazdaságpolitika preferált ágazatok kijelölésével az érintett vállalatcsoportokat vagy a kedvező piaci lehetőségek kiaknázásának, a gazdasági egységek közötti szoros kapcsolatok kiépülésének esetén akár az egész szervezetet a primer szektor rangjára emelhetik, mert a kedvezményezettség önmagában jelentős előny a többiekkel szemben.
- Hasonló eredményre vezethet az erőteljes árupiaci szegmentáció is. Az árupiacon monopolhelyzetben lévő tőkeerős nagyvállalatok koncentrált piaca, külső stabilitásuk, magasabb jövedelmezőségük, a versenytársaknál nagyobb mértékben áthárítható költségeik együttesen a munkaerőpiacon is a primer szektorba sorolják őket. Ezeknek a cégeknek nagyságrendekkel jobbak a foglalkoztatási lehetőségei és feltételei, mint az atomizált jellegű versenyszféra egymással keményen versenyző, sokszor a fennmaradásért küzdő szereplőinek.
- Az egyes szakmákban és/vagy térségekben aktuálisan jellemző kereslet és kínálat alakulása révén maga a munkaerőpiac is hozzájárul a szegmentálódáshoz. Általános tapasztalat, hogy a keresleti túlsúly (főként a speciális szakmákban) felértékeli a munkaerőt, ami elősegíti a primer piac kialakulását. A pozitív munkavállalói attitűd (értékrend, a szakmához/munkahelyhez való emocionális kötődés, az elvárásokhoz való alkalmazkodás képessége és készsége) megléte esetén szintén nagyobb a primer piac kialakulásának esélye.
- Az egyes vállalatokat jellemző vezetési stílus, a menedzsment személyzeti filozófiája szintén komoly befolyásoló tényező: hierarchikus, merev rendszerben gondolkodnak, vagy „családias”, a munkavállalókat a döntési folyamatba bevonó, az egyéni fejlődésük elősegítésére anyagi eszközöket áldozó lesz a belső struktúra – ez utóbbi az erősebb kötődések révén nyilván a primer piac kialakulásának kedvez.

- Részben az előző tényezővel függ össze a szintén szegmentációt okozó elem a munkavállalók szervezettsége. Erős szakszervezeti bázis, működő partnerkapcsolatok esetén megteremthető a primer piac védettsége, míg a szervezetség hiánya, vagy a tartós szembenállás a szekunder szegmens kialakulásának irányába hat.
- Az urbanizáltság foka ugyancsak erőteljes szegmentáló tényező, mivel a városokban jóval nagyobb esély van a primer piac kialakulására (nagyvállalatok, nagyobb népesség, a település fejlettségi szintje), de a település fejlődésének történelmi gyökerei akár azt is lehetővé teszik, hogy egy városon belül alakuljon ki a két szegmens (városközpont: primer – külső kerületek: szekunder).
- Az előző hatást erősíthetik a történelmi hagyományok: vállalatok vagy akár egyes ágazatokra specializálódott települések (borvidékek, (gyógy)turizmus stb.) esetében a tradíciók nem csak létrehozzák, de igénylik is a primer szektort.
- A munkaerőpiaci szegmentációra meghatározó erővel hat a földrajzi elhelyezkedés: az egyes országok, régiók stb. periférikus fekvésű térségeiben az alacsonyabb tökevonzó képesség miatt sem a nagyvállalatok, sem a magas szintű technika alkalmazására képes kvalifikált (primer) munkaerő megjelenése nem általános – foglalkoztatási válsággal küzdő, hátrányos helyzetű, elmaradott térségekben pedig különösen a szekunder jegyek dominálnak.

Az előzőekben felsorolt, a munkaerőpiac primer és szekunder szegmenseinek kialakulásához és fennmaradásához hozzájáruló tényezők stabilnak minősíthetők, és a két szektor közötti alapvető különbségek (más intézményi struktúra, eltérő munkafeltételek, erősen eltérő képzettség, normák, munkastílus és értékrend) miatt az átjárás mértéke is korlátozott. Az erőteljes különbségek és a korlátozott átjárhatóság következtében a két szegmens között nem alakul ki verseny, és ezért sem a kereslet-kínálat, sem a bérszínvonal különbségei nem egyenlítődnek ki –

vagyis a munkaerőpiac ebből a szempontból megmerevedik, két alaptípusú belső piacra bomlik. A flexibilisebbé váláshoz igen komoly gazdasági és társadalmi változások szükségeltetnek: a primer szektor kiszélesedéséhez tartós konjunktúra vagy erősen felerősödő társadalmi mobilitás, a szekunderbe pedig hosszú távú dekonjunktúra és tartós munkanélküliség hatására csúszhatnak le szélesebb társadalmi rétegek – „normális” piaci viszonyok között viszont a tartósság jellemző (László Gy. 1995).

2.2.2.5. A helyi munkaerőpiacok elmélete

A munkaerőpiac működésének, struktúrájának valamennyi ismertett megközelítési módja közül ez az elmélet tekinthető a földrajzi tér eltérő vonásainak hatásait a leginkább kiemelő modellnek, mivel abból az abszolúte gyakorlatias megközelítésből indul ki, hogy a munkahelyek és a munkavállalók szakmailag és térben is többé-kevésbé elkülönülő, önmagában is strukturált halmazt alkotnak (Hanson, S. – Pratt, G. 1992).

Az egyes munkahelyek, illetve munkavállalók eltérő jellemzőkkel bírnak: a munkahelyek pl. eltérő munkafeltételek mellett különböző követelményeket támasztanak, míg a munkavállalók ugyancsak eltérő követelményszint mellett más és más teljesítmény lehetőségét hordozzák magukban. A munkahelyeket jól megkülönböztethetővé teszi a szakmai követelmény szintje és profilja, a szükséges készségek/képességek köre, a munkafeltételek, a munkaidő, a kereseti lehetőségek, a biztosított karrierpályák milyensége, vagy sok egyéb tényező mellett a földrajzi elhelyezkedés, a megközelíthetőség. Hasonlóképpen a munkavállalók sem jelentenek homogén tömeget: eltérő a végzettségük és szakmai felkészültségük, mindenkinél más a meglévő és a fejleszhető képességek köre, illetve az egyéni stratégia és értékrend, különböznek a munkahellyel kapcsolatos elvárások (munkafeltételek, munkaidő, bérezés, karrier), és nem egyforma a családi háttér, illetve a lakóhely elhelyezkedése és megközelíthetősége.

A munkahelyek és munkavállalók belső strukturáltsága azt eredményezi, hogy az egyes munkaadók és ezzel párhuzamosan a munkahelyet keresők számára egyaránt

beszűkül, részekre szakadozik a piac. Elméletben egy munkahely betöltésére minden új munkalehetőséget kereső vagy változtatni akaró munkavállaló alkalmas lehetne, azonban csak azok jöhetnek ténylegesen számításba, akik megfelelnek a kívánt feltételeknek – a munkaerőpiac többi szereplője a munkaadó szempontjából érdektelenné válik. A munkavállaló szintén korlátozza a potenciálisan szóba jöhető munkahelyek körét, mivel az összes elvi lehetőség közül csak azok maradnak az érdeklődési körében, amelyek megfelelnek a lehetőségeinek és az elvárásainak – a többi az előzőekhez hasonlóan közömbössé válik (*Fassmann, H. - Meusburger, P. 1997*).

Az összes kereslet és a teljes kínálat tehát végeredményben csak részben tud illeszkedni egymáshoz, az egyes szereplők számára kialakul a saját kapcsolódó, és az ettől független munkaerőpiaci szegmens. Olyan sajátos, a más jellemzőekkel bíró szegmensektől elkülönülő helyi részpiacok jönnek tehát létre, amelyeken belül az azonos jellemzőkkel bíró munkaadók és munkavállalók versenyeznek egymással és egymásért (keresleti és kínálati oldalt képezve), a számukra érdektelen piacokkal viszont nem tartanak szoros kapcsolatot, nem versenyeznek, és ezért nem is ütköznek.

Mivel azonban a részpiacok elkülönülését részben objektív, részben szubjektív tényezők váltják ki, hosszabb távon nem feltétlenül merevednek meg a határok. A tér- és szakmabeli objektív, ezért rövid távon nehezen megváltoztatható keretek közé földrajzilag az a terület tartozik, ahonnan még megközelíthető a munkahely (tkp. a vonzáskörzete), amelyen belül a munkaadó és a munkavállaló egyaránt kénytelen lehatárolni a saját szakmai részpiacát. A szubjektív, de ezen belül merev lehatároló tényezők között található a társadalmi hierarchia, a diszkrimináló hatások, illetve a bérigény, míg abszolút szubjektívnek minősíthető a munkaadóban a munkavállalóról, illetve abban a munkahelyről kialakult egyéni képek, elképzelések.

A munkaerőpiaci régiók (mint tényleges vonzáskörzetek) lehatárolása látszólag egyszerű feladat, a valóságban azonban rendkívül bonyolult és nehezen megoldható probléma – mit tekinthetünk például egy más országokból származó

kutatókat (is) foglalkoztató kutatóintézet tényleges vonzáskörzetének –, amelynek vizsgálata külön kutatási irányt képvisel. A nehézségeket tovább fokozza, hogy a helyi piacok határai a döntéseket befolyásoló, részben vagy egészben szubjektív okok bizonyos fokú képlékenysége miatt számottevően módosulhatnak.

Más kiterjedésű határokkal kell számolni akkor, ha egy adott cég szakmunkást, illetve menedzsert keres; és a társadalmi hierarchiában megszokott pozícióhoz, a lakóhelyhez és a szakterülethez való erős kötődést végső esetben felülírhatja a munkavállalási kényszer – és ezzel jelentősen kibővíülhet az egyén addigi lokális piaca. Bizonyos korlátok ekkor is fellépnek (egy mérnök akár azonnal taxissá vagy hivatásos gépkocsivezetővé válhat, fordítva viszont már nem így van), és bár ezen a képzések/átképzések, illetve a másik oldalról a technikai fejlesztések módosíthatnak, a mobilitás csak bizonyos határig javítható.

Az egyébként is összetett kapcsolatrendszereket és bonyolult viszonyokat még átláthatatlanabbá és megfoghatatlanabbá teszi a helyi piacoknak az a sajátossága, hogy egy vállalat és egy adott munkavállaló egyszerre több szakmai vagy térbeli részpiac szereplőjévé válhat. Ezek a gyengébb-erősebb kapcsolódási pontok tehát valamilyen szinten mégis egymáshoz kapcsolhatják az egyébként elkülönülő részpiacokat, ezen keresztül közvetve hatást gyakorolhatnak a többi piac belső viszonyaira (László Gy. 1995).

2.2.2.6. A munkaerőpiaci modellek „mostohagyermeké” – a földrajzi vonatkozások szerepe

Az előzőekben röviden bemutatottuk a munkaerőpiac szerkezetével és működési mechanizmusaival kapcsolatban napvilágot látott legfontosabb elméleti megközelítéseket, és noha a kronológiai sorrend mellett arra is törekedtünk, hogy kiemeljük azok földrajzi vonatkozásait is. Ez utóbbi célkitűzést objektív okok miatt csak részben sikerült teljesíteni, ugyanis a modellek jelentős részének nincs, vagy alig van térbeli-területi vonatkozása.

A geográfiai szempontok háttérbe szorulása tulajdonképpen érthető, mivel a teóriák szinte kizárólagosan a közgazdasági vonatkozásokat tartották szem előtt, és

a munkaerőpiac struktúráját, működését a minél hatékonyabb vállalati létszámgazdálkodás kialakításának érdekében próbálták feltárni. A neoklasszikus modell például eleve megkérdőjelezi a térbeli szerkezet vizsgálatának szükségességét az egységes piac létezésének feltételezésével, míg más elméletekben abszolút jelentéktelen a területiség szerepe. A neoinstitucionalisták az egyes intézmények tevékenységének hatásaira koncentrálnak, és ezt ugyanúgy függetlenítik a földrajzi fekvéstől, mint ahogy a diszkrimináció-, illetve a munkaerőpiaci kötődés elmélete is általános, a lokalitástól független szempontok alapján bontja részekre a piacot.

A duális-szegmentált elméletben ugyanakkor a szegmentációs tényezők között már megjelenik a földrajzi elhelyezkedés, vagy az eltérő településtípusok (faluváros) befolyásoló szerepe – de a fő hangsúly természetesen ebben az esetben is a munkaerőpiac szereplői közötti kapcsolatokra helyeződik. A legtöbb földrajzi vonatkozással nem meglepő módon a helyi munkaerőpiacok elmélete rendelkezik, mivel az egyes részpiacok működését a piaci szereplők viszonyain túl a lokális adottságok vagy épp hátrányok döntően befolyásolják – ezek pedig jelentős mértékben függenek az adott részpiac elhelyezkedésétől, megközelíthetőségétől. A modell tehát figyelembe veszi a piac térbeli strukturáltságát, azonban gazdasági szempontokból még mindig jóval lényegesebb tényezőként kezeli a munkavállalók között kialakuló szakmai részpiacokat.

Kifejezetten földrajzi, a területiséget a középpontba helyező modell tehát még nem született, noha a Fassmann–Meusburger szerzőpáros az 1990-es évek második felében a már létező elméletekre és gyakorlati kutatásokra alapozva megkísérelte lerakni a „munkaerőpiac földrajzának”, mint új tudományterületnek az alapjait (Fassmann, H.–Meusburger, P. 1997). Törekvésük azonban nem aratott osztatlan sikert, és számos felmerülő probléma miatt ők sem voltak képesek egy önálló modell kidolgozására. Ez utóbbiak közül elég kiemelni azt a már fentebb megemlített nehézséget, hogy részben a modern foglalkoztatási formák (táv munka stb.) terjedése miatt gyakorlatilag szinte lehetetlen egy elméleti modell megalkotásához elegendően konzekvens módszerrel elhatárolni egymástól a

regionális részpiacokat. Ráadásul a szerzők megállapítása alapján jelenleg még közel sem áll rendelkezésre elegendő empirikus vizsgálat ahhoz, hogy a piac térben lezajló (mozgás és egyéb) folyamatait megnyugtatóan modellezni lehessen.

A valóban alkalmazható elméleti keretek megszületése tehát még várat magára, azonban a munkaerőpiac folyamataival, jellemzőivel foglalkozó egyes tudományterületek a globalizációs és regionalizációs tendenciák felerősödésével párhuzamosan mind nagyobb teret szenteltek és szentelnek a piac térbeli sajátosságait, átstrukturálódását befolyásoló tényezők (képzettségi viszonyok, migráció stb.) kutatásának – az empirikus tapasztalatok bővítésével talán épp egy modell jövőbeni megalkotásához hozzájárulva.

A fejezetben röviden összefoglalt munkaerőpiaci modellekről összességében elmondható, hogy noha zömmel ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ, az eltérő megközelítési szempontok miatt más és más válaszokat kívánnak nyújtani. Az egyes elképzelések szerencsés esetben nem ellentmondásosak, vetélytársai egymásnak, sokkal inkább kiegészítik a többit, és megpróbálják a maguk darabjait hozzátenni a munkaerőpiac tarka mozaikjához. Más kérdés, hogy a különböző szegmentációs elméletek hívei sokszor komoly vitában állnak egymással, és van olyan vélekedés is, amely szerint éppen emiatt nem képesek arra, hogy az állításaikat ellenőrizhető, igazolható empirikus bizonyítékokkal támasszák alá (*Leontaridi, M. R. 1998*).

Az viszont semmiképpen nem róható fel a különböző szempontú megközelítések kidolgozóinak hibájául, hogy a törekvések ellenére egyik sem képes megnyugtatóan és mindenki számára elfogadható módon megmagyarázni a munkaerőpiac működési mechanizmusát és jellegzetességeit, mert ez magának a piacnak, illetve szereplőinek, az embereknek a szinte felfoghatatlan bonyolultságából következik.

3. A MUNKANÉLKÜLISÉG JELLEMZŐ SAJÁTOSSÁGAI KELET-MAGYARORSZÁG HÁTRÁNYOS HELYZETBEN LÉVŐ TERÜLETEIN A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG (1992-2002)

A munkaerőpiaci modellek áttekintését követően a továbbiakban a magyarországi munkaerőpiacon az 1992 és 2002 között eltelt évtizedben megfigyelhető területi és strukturális folyamatokat foglaljuk össze röviden. Az áttekintés természetesen csak a leglényegesebb tendenciák kiemelésére vállalkozhat, a munkaerőpiacnak csupán bizonyos szegmenseit érinti, és főként a napjainkban is magas munkanélküliséggel sújtott kelet-magyarországi, többé-kevésbé összefüggő területet alkotó, halmozottan hátrányos helyzetben lévő térségek jellemzőinek kiemelésére törekszik.

3.1. Kik is a munkanélküliek? – a munkanélküliség mérésének néhány alapvető kérdése

Noha a „munkanélküli” kategória felállítása látszólag nem okoz különösebb gondot – elvben és egyúttal a foglalkoztatáspolitikai szempontjából minden olyan személy annak számít, aki elhelyezkedési szándékai ellenére az adott pillanatban semmilyen fizetett munkahellyel sem rendelkezik – a probléma mégis nagyon összetett, és a „gyakorlati célokra sokféleképpen specifikálható” (Galasi P. 2003). A munkanélküliség mérésére ebből következően többféle, különböző vizsgálati szempontok alapján meghatározott jelzőszámot használnak, amelyek között komoly eltérések tapasztalhatók.

Az eltérő szempontokból kiinduló mérési gyakorlatokból adódó bizonytalanságokat és heterogenitást jól jelzi az a tény, hogy a munkanélküliség kritériumai nemzetközi viszonylatban igen eltérőek, és az adatgyűjtési rendszerek különbségei miatt sok esetben egy-egy országban belül is eltér a munkanélküliség

szintjének meghatározási módszere. Magyarország jelen pillanatban ezek közé az országok közé sorolható, mivel a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) és az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ) különböző kritériumok alapján eltérő adatokat szolgáltat az egy adott időpontban jellemző munkanélküliségről.

3.1.1. A KSH lakossági munkaerő-felmérései

A KSH 1992-től kezdve végeztet az OECD és az ILO kritériumainak megfelelő munkaerő-felmérést, amelynek célja, hogy standardizált, a nemzetközi összehasonlításra alkalmas adatokat gyűjtsön a munkaerőpiac helyzetéről, a foglalkoztatottak és munkanélküliek létszámáról, illetve különféle jellemzőiről. A felmérés célja tehát, hogy minden munkaerőpiaci kategóriát átfogjon, és a rendszeres adatgyűjtés révén a rövid- és hosszú távon ható tendenciákat is nyomon követhetővé tegye.

A munkaerő-felmérés során negyedévente kb. 30 ezer – véletlenszerű kiválasztáson alapuló mintát képező – háztartást (vagyis hozzávetőlegesen 55–60 ezer 15 és 74 év közötti lakost) keresnek fel. A kérdőívezést három tízezres részmintára bontva végzik el, és a havonta felvett adatok összesítésével képezik az adott negyedévre vonatkozó adatsorokat (*Csaba E. 1992*). Amint az előzőekben említettük, a felvétel során az ILO ajánlásai alapján járnak el, ezért a szervezet által elfogadott fogalomrendszert használják a különböző foglalkoztatási kategóriák elkülönítésére.

Ennek alapján foglalkoztatottnak számítanak mindazon személyek, akik a vonatkoztatási héten (vagyis az adott negyedév egyes hónapjainak 12. napját magában foglaló, hétfőtől vasárnapig tartó időszakban) legalább egy órás munkavisztonnal rendelkeztek, vagy munkahelyüktől csak átmenetileg (betegség, szabadság stb. miatt) voltak távol. A kritériumok szerint a foglalkoztatotti kategóriába sorolják/sorolták a sorkatonai szolgálatot is (a fegyveres védelem részt vállal a nemzeti össztermék létrehozásában), a gyedben részesülőket viszont 1998-tól kezdődően az inaktív népességhez számították.

A nemzetközileg elfogadott egy órás kritérium lehetővé teszi valamennyi foglalkoztatási típus (részmunkaidő, alkalmi munka, segítő családtag stb.) elkülönítését, az alulfoglalkoztatottság felmérését (mivel tartalmazza a normál munkaidőnél kevesebbet dolgozók adatait), illetve módot nyújt a tényleges munkanélküliségnek a munkával való rendelkezés teljes hiányaként definiált elkülönítésére (*Tóthné Sikora G. 2002*).

A munkanélküliségi kategória felállítása már jóval bonyolultabb szempontrendszer figyelembe vételét feltételezi, ezért a besorolási kritériumok is összetettebbek. Kiindulási alapként természetesen azok a személyeket számítják ide, akik a vonatkoztatási héten kevesebb, mint egy óra munkaviszonnal rendelkeztek, és nincs olyan munkájuk, amiből átmenetileg hiányoztak, de ez csak az egyik szükséges feltétel. A munkanélkülinek ugyanis tevőlegesen kell törekednie arra, hogy megszüntesse ezt az állapotot, vagyis a felmérést megelőző egy hónapban aktívan kell munkát keresnie, ha időközben már talált munkát, akkor 30 napon belül dolgozni kezd, ha pedig még nem, abban az esetben két héten belül munkába tud állni megfelelő álláshely felajánlása esetén.

Aktív munkakeresésről akkor beszélhetünk, ha a válaszadó közvetlenül folytat állás kereső tevékenységet, rokonoknál-ismerősöknél érdeklődik, állami vagy magán munkaközvetítőt keres fel, álláshirdetéseket ad fel vagy válaszol azokra, már jelentkezett valamilyen állásra, és a döntésre, illetve a munkaközvetítő értesítésére vár, esetleg saját vállalkozás beindítását intézi.

Ha viszont a válaszadó nem tesz semmilyen konkrét lépést a munkaerőpiacra történő be- vagy visszakerülés érdekében (pl. csak olvassa a hirdetéseket, de nem jelentkezik azokra stb.), akkor a gazdaságilag inaktívok közé sorolják. Ezen a kategórián belül sajátos csoportot alkotnak az ún. passzív vagy reményvesztett munkanélküliek, akik megfelelő állásajánlat esetén szívesen elhelyezkednének ugyan, de mégsem keresnek munkát, mert valamilyen indok (a piaci kereslet kedvezőtlen alakulása és/vagy a hasonló képzettségű munkanélküliek nagy száma, illetőleg alacsony vagy nem megfelelő végzettségük, fiatal vagy éppen idős koruk stb.) alapján kizártnak tartják, hogy valahol alkalmazzák őket.

3.1.2. Az Állami foglalkoztatási Szolgálat/Foglalkoztatási Hivatal munkanélküliségi regisztere

A munkanélküliség tömegessé válását követően nyilvánvalóvá vált, hogy a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően Magyarországon is szükség van egy, a munkanélkülivé vált emberek ellátását, munkaerőpiaci reintegrációját lehetővé tevő munkaügyi szervezet létrehozására. Mivel a különböző munkanélküli ellátási formákat ahhoz kötötték, hogy az állás nélkül maradók rendszeres kapcsolatban maradjanak a munkaügyi központokkal, ezért az 1990-es évek elejére elkerülhetetlen feladattá vált a munkanélküliek adatainak rendszeres gyűjtése és rendszerezése. Jelenleg ezt a feladatot a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó Állami Foglalkoztatási Szolgálat irányításával a Megyei Munkaügyi Központok és azok kirendeltségei végzik, a minden hónap 20. napjáig összegyűjtött adatokat pedig a Foglalkoztatási Hivatal dolgozza fel és publikálja.

Az itt alkalmazott adatgyűjtési szisztéma alapja továbbra is az, hogy az elsődleges, tényleges munkaerőpiacon legálisan álláshoz nem jutó érintettek rendszeres kapcsolatban maradjanak a munkaügyi kirendeltségekkel, és ott regisztráltassák magukat. Regisztrált munkanélkülinek minősülnek mindazok, akik az állami munkaügyi szervezet valamelyik kirendeltségén munkanélküliként regisztráltatják magukat, nem nyugdíjasok vagy tanulók, és nem rendelkeznek hivatalos munkavisztonnyal, emiatt tehát munkát, állást, vagy önálló foglalkoztatási lehetőséget keresnek – és a tényleges munkavégzésre, vagyis a feljárnlott üres álláshely betöltésére rendelkezésre állnak. A regisztrált munkanélküliek köréből ugyanakkor kikerülnek az adott időpontban a munkaügyi szervezet támogatásával működő valamilyen aktív foglalkoztatáspolitikai eszköz által érintett (vagyis a foglalkoztatást elősegítő támogatási formában – át/továbbképzés, közhasznú foglalkoztatás, munkatapasztalat-szerzési támogatás stb. – részesülő) egyének.

Az 1992. óta párhuzamosan vezetett adatsorok alapján elmondható, hogy minden esetben a KSH által közölt adatok mutattak ki alacsonyabb

munkanélküliségi szintet. Ez a sajátosság egyértelműen következik abból, hogy a két statisztikai rendszer eltérő módszerekkel gyűjti a munkaerőpiacra vonatkozó adatokat. A tartalmi-módszertani különbségek tükröződnek az eltérő fogalomhasználatban is, mivel az azonos kategóriákba sem egyforma kritériumok alapján sorolják be az érintetteket, ami viszont jórészt az álláskeresési aktivitás más és más értelmezéséből adódik.

Ahogy arra fentebb már részletesebben kitértünk, a Foglalkoztatási Hivatal a regisztrációt, illetve a felkínált álláslehetőségek elfogadására való hajlandóságot már önmagában álláskeresési aktivitásként értelmezi, míg a KSH által alkalmazott ILO/OECD rendszer további feltételeket támaszt – ezért nem minősíti automatikusan munkanélkülivé azokat, akiket a munkaügyi kirendeltségek nyilvántartásba vettek. Az eltérő kritériumok mellett további érezhető eltérést eredményez a kétféle módon számított munkanélküliségi ráta között, hogy míg a KSH a nemzetközi rendszerhez igazodva a 15-74 éves korosztályt tekinti munkaképes korú népességnek (vagyis viszonyítási alapnak a ráta kiszámításakor), addig a Foglalkoztatási Hivatal a mindenkor érvényes nyugdíjkorhatárnál húzza meg a felső korhatárt. Az eltérő adatokhoz hozzájárul még az a tény is, hogy a KSH gyakorlatával szemben ez utóbbi esetben nem a mindenkori aktuális népességszámot veszik alapul, hanem egy adott év folyamán minden hónapban a január 1-jére vonatkozó értékkel számolnak.

A gyakorlati munkanélküliség fogalmának tisztázatlansága (az adatgyűjtésnél/rendszerezésnél használt kategóriák érintettjeinek köre sok esetben nyilvánvalóan nem esnek egybe) mellett az egységes mérési kritériumok szempontjából komoly gondokat okoz, hogy a munkanélküli, a foglalkoztatott, illetőleg a gazdaságilag inaktív kategóriák között többféle „közbülső állapot” létezik, amelyeket szinte lehetetlen egyértelműen besorolni. Ilyen például a kényszerből vagy önként vállalt részmunkaidő (merevebb nézőpontból szemlélve részben még foglalkoztatott és/vagy részben már munkanélküli), a közhasznú munka (részben már foglalkoztatott, részben még munkanélküli stb.), az átképzés, a reményvesztett állástalanság, vagy éppen a nem hivatalos munkavégzés.

Az információs társadalom terjedésével, a távmunka fokozatos térnyerésével párhuzamosan további, nagyon sok egyéb terület mellett az adatgyűjtési szisztémát is alapjaiban érintő problémák kerülnek előtérbe, mivel a gyakran eseti megbízáson alapuló, sajátos időbeosztásban végzett munka esetében problémát okozhat pl. annak eldöntése, hogy egy adott illető teljes, vagy részmunkaidőben dolgozik-e.

A KSH által végzett munkaerő-felmérések egyik legnagyobb előnye éppen az, hogy a munkanélküliségi regiszterrel összehasonlítva jóval több munkaerőpiaci kategóriát képes elkülöníteni, és százezres nagyságrendűre tehető azoknak a létszáma, akiknek álláskeresői szándéka kiderül a felmérésből, de aktív munkakeresés hiányában a munkaügyi központok adatbázisába akkor sem kerülnek bele, ha ténylegesen nincs munkájuk (reményvesztett állástalanok). Azt sem hagyhatjuk továbbá figyelmen kívül, hogy éppen az ILO/OECD kritériumrendszer átvételének köszönhetően egyedül a KSH által gyűjtött és publikált adatok alkalmazhatóak nemzetközi összehasonlításra, a Foglalkoztatási Hivatal szociális szempontokat is figyelembe vevő metodikája a meghatározott törvényi keretek miatt csak az országon belüli elemzésre ad lehetőséget.

A felmérés hátrányai közül leginkább azt kell kiemelnünk, hogy noha nagy elemszámú mintával dolgozik, az adatfelvétel módszertani, pénzügyi és egyéb korlátait figyelembe véve a számított adatok csak bizonyos területi szinteken (országos és regionális) tekinthetők relevánsnak, a finomabb különbségek (kistérségi, települési szint) kimutatására egyre kevésbé alkalmasak.

A Foglalkoztatási Hivatal adatgyűjtési szisztémájának kedvező vonásai közül első helyen említendő a naprakészség, mivel itt a negyedéves periódusok helyett a munkaügyi kirendeltségek gyakorlatilag bármikor (hivatalosan havonta) képesek információkat nyújtani a folyamatosan frissített adatbázisról. Szintén nagy előny, hogy a kérdőívezéssel szemben bármilyen közigazgatási-területi szinten alkalmazható, mivel az érintetteket teljes körűen magába foglalja. A regiszter tehát megbízhatóbb, mint az esetlegesen pontatlan válaszokat, tájékoztatlanságból adódó tévedéseket tartalmazó, véletlen mintán alapuló ILO/OECD felmérés, és az utóbbihoz viszonyított olcsósága is mellette szóló érv lehet.

Ugyanakkor – akárcsak a munkaerő-felmérések – a regisztrált munkanélküliségre alapozott mutatók is csak hozzávetőleges információkat szolgáltatnak a munkaerőpiac tényleges aktuális helyzetéről. Elég pusztán azt a tényt figyelembe venni, hogy a munkanélküliek regisztrációra való hajlandóságát igen erőteljesen befolyásolja az ezáltal megszerezhető támogatások nagysága, az elérhető kedvezmények köre. A magasabb összegű munkanélküli járadék nyilván komolyabb vonzerőt jelent, ezzel szemben a minimálbérnél jóval alacsonyabb érték esetében viszont a regisztráció sokaknak már a „nem éri meg” kategóriába kerül. Ugyanez fordulhat elő abban az esetben is, ha az érintettek kimerítik a segélyezési időtartamot, és a további rendszeres kapcsolattartáshoz már nem fűződik érdekük – vagyis kikerülnek a nyilvántartott munkanélküliek közül, de ténylegesen (legalábbis hivatalos keretek között) nem válnak foglalkoztatottá, sajátos kifejezéssel élve „virtuális munkanélküli” lesz belőlük (*Frey M. 1996*).

A munkaügyi regiszterek azért sem lehetnek teljeseek, mert a munkaügyi kirendeltségekkel való rendszeres kapcsolattartásra alapozott, törvényileg megerősített szempontrendszer alapján nem gyűjtik pl. a ténylegesen munkaviszonnyal nem rendelkező háztartásbeliekre vagy kényszervállalkozókra vonatkozó adatokat, és ugyanilyen okok miatt azok sem szerepelnek bennük, akik nem bíznak abban, hogy az állami munkaközvetítésen keresztül juthatnak álláshoz. Az ún. reményvesztett munkanélkülieken felül ebbe a kategóriába tartoz(hat)nak azok a magasan képzett diplomások (beleértve természetesen a pályakezdőket is), akik a nagyobb és gyorsabb siker reményében inkább a „fejvadász” cégekhez fordulnak.

A Foglalkoztatási Hivatal adatbázisaiban tehát sok olyan egyén nem szerepel, akinek ténylegesen nincs munkaviszonya, és a KSH kritériumai alapján munkanélkülinek minősül – azonban ennek az ellenkezőjére is bőven akad példa. Noha a legtöbb esetben nem bizonyítható (illetve az adott szociális és egyéb tényezők figyelembevételével hivatalosan inkább hallgatólagosan eltűrt) az illegálisan vállalt, zömében rövid tartamú munkaviszony, a regisztrált munkanélküliek egy része számos alkalommal ilyen módon egészíti ki a különböző

ellátásokból származó jövedelmét, és válik ténylegesen foglalkoztatottá a feketegazdaság keretében.

A fogalmi és mérési bizonytalanságok összességében tehát valamennyi adatgyűjtési módszerre vonatkoznak, mert bármelyik rendszert választjuk, minden esetben lesznek olyan, ténylegesen munka nélkül lévő emberek, akik nem szerepelnek egyetlen statisztikában sem (a két mérési módszer egyértelmű módon jelentős részben más és más egyéneket takar, és egyik sem lehet teljes körű).

Ha ugyanis azok az érintettek, akik az empirikus felvétel időszakában aktuálisan nem keresnek munkát, nem regisztráltatták magukat valamelyik munkaügyi kirendeltségen, és nem sorolhatók a reményvesztett munkanélküliek kategóriájába – vagyis egyetlen empirikusan mérhető munkanélküliségi kritériumnak sem felelnek meg –, akkor kikerülnek a munkanélküliek köréből, és annak ellenére inaktívnak minősülnek, hogy esetlegesen megfelelnek a munkanélküliség fentebb ismertetett elméleti és foglalkoztatáspolitikai szempontból releváns definíciójának (*Galasi P. 2003*). A statisztikailag nem mérhető, de ténylegesen létező munkanélküliséget rejtettnek vagy látensnek nevezzük, és ennek mértéke a becslések alapján igen nagy területi eltéréseket mutat, általánosságban az egyébként is nagyobb foglalkoztatási gondokkal küszködő térségekben magasabb.

A kelet-magyarországi hátrányos helyzetű térségek munkaerőpiacának vizsgálatát a fentebb említett problémák mellett tovább nehezíti az a kutatási eredményekre támaszkodó elméleti felvetés, ami egyben a mindennapi életben előforduló gyakorlati tapasztalat is, miszerint bizonyos területi szint alatt nem beszélhetünk ténylegesen működő munkapiacról. A vonatkozó szakirodalom és a rendelkezésre álló adatsorok alapján kijelenthető, hogy a magyar munkaerőpiac a rendszerváltást követően egymástól többé-kevésbé elzártan működő regionális piacra szakadt, amelyek között jelentős részben az ingázási feltételek drasztikus romlása tette minimálissá a munkaerő-áramlást (*Fazekas K. 1997, Nemes-Nagy J–Németh N. 2003*).

Regionális piacok tehát léteznek, és még az egyes megyék szintjén is beszélhetünk ilyenekről, kistérségi szinten azonban már aligha. Nem pusztán azért, mert sok térségben rettentően szűk a mozgás a hivatalos piacon (egy kistérségben a téli hónapokat tekintve az egyet sem éri el a száz munkanélkültre jutó érvényes álláshelyek száma!), hanem azért is, mert az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök (képzési programok stb.) működtetése túlnyúlik ezek határain – és az adottságokat figyelembe véve ez ezen a területi szinten nem is lenne megvalósítható. Mivel azonban a foglalkoztatottság és a munkanélküliség szintjére vonatkozó adatsorok kistérségi szinten is rendelkezésre állnak, és ily módon sokkal jobban kirajzolódnak a területi különbségek, ezért jelen esetben figyelmen kívül hagyhatók a munkaerőpiac működésével kapcsolatos ilyen természetű problémák.

Az eddigiekben felvonultatott elméleti-módszertani problémák ellenére számos érv (lásd fentebb) szól a tényleges helyzetet csak közelítőleg bemutató, a munkaügyi regiszterekben szereplőkre vonatkozó munkanélküliségi mutatók kistérségi-települési bontásban történő használata mellett. Ezek közül talán az a legfontosabb, hogy a munkanélküliség szerencsés esetben csak a „két munkahely közötti átmeneti időszakot” jelenti az érintett munkavállalók számára, azonban ha nagyobb tömegekre terjed ki, sőt tartósan magas szinten állandósul egy térségben, akkor ez már komoly strukturális problémákra világít rá, és a munkanélküliség egyfajta indikátorrá válik. Egy olyan indikátorra, amely a széles összefüggésrendszer miatt jól jelzi a helyi gazdaság és társadalom potenciálját, illetve verseny-, megújuló- és alkalmazkodóképességét.

A munkanélküliség már megjelenési formáját, típusait – ezeket az alábbiakban Gábor R. István (*Gábor R. I. 1999*) munkája alapján foglaljuk össze – tekintve is alkalmas arra, hogy egy szélesebb összefüggésrendszer részeként jelezze egy adott térség foglalkoztatási-munkavállalási lehetőségeit és korlátait, tágabb értelemben egyfajta képet adjon a helyi gazdaság állapotáról. Relatív kedvező viszonyokat tükröz az ún. (állás)keresési vagy önkéntes munkanélküliség, mivel ebben az esetben a munkavállaló(k) azért rekednek kívül átmenetileg a munkaerőpiacon,

mivel az elégtelen információáramlás, esetenként a túlzott elvárások miatt az érintett személy(ek) nem találják meg vagy elutasítják a számukra megfelelő állást.

Más jellegű, már szélesebb tömegeket érintő az idényszerű/szezonális munkanélküliség megjelenése. A mezőgazdaság, az építőipar vagy az idegenforgalom munkaerőigénye az év egyes szakaszaiban komoly ciklikus eltéréseket mutat, és az ezeknek az ágazatoknak a dominanciájával jellemezhető térségekben a kereslet csökkenésével párhuzamosan rendszeresen emelkedik a munkanélküliség, de a szezonális munkák beindulásakor ismét egyensúlyba kerül a piac, vagy akár átbillen a keresleti oldal felé.

Hasonló jellemvonásokat mutat, de az egy éven belüli időtartam helyett jóval hosszabb intervallumú ciklikussággal jellemezhető a konjunkturális munkanélküliség. Ez a fajta munkanélküliség már sokkal inkább a több éven át tartó makrogazdasági periódusok, vagyis tágabb, ennél fogva nehezebben kezelhető mechanizmusok hatására jön létre, és mértéke, illetve következményei erősen függenek a munkaerőigény hosszabb távú visszaesését kiváltó dekonjunkturális ciklus hosszától.

Sokkal súlyosabb problémákra vezethető vissza az ún. strukturális-szerkezeti munkanélküliség, mivel ebben az esetben a kereslet és kínálat közötti összhang hiánya a két oldal belső szerkezetének meg nem feleléséből fakad, így gyors megszüntetésére, csökkentésére eleve nincs esély. A strukturális aránytalanságokat kiválthatja a gazdasági szerkezet radikálisan gyors átalakulása, ahogyan arra a rendszerváltást követően Magyarországon is sor került. A korábban preferált, de gyorsan visszafejlődő nehézipari góccokban, a leányvállalatait, melléküzemágait és ingázási lehetőségeit vesztő rurális térségekben igen hamar kezelhetetlenül magas szintű munkanélküliség alakult ki és állandósult, miközben az egyébként is fejlettebb közép- és nyugat-magyarországi régiókban kiépülő modern ágazatok (mikroelektronika, autógyártás) munkaerőhiánnyal küszködtek. Ezek az aránytalanságok igen jelentős zavarokat okoztak mind a munkaerő foglalkozási és szakmai összetételében, mind a munkaerőpiac területi szerkezetében, és a

strukturális munkanélküliséggel sújtott területeken hosszan elhúzódó foglalkoztatási válságot eredményeztek.

A hátrányos helyzetű, zömmel periférikus térségekben tehát a munkanélküliség legsúlyosabb, krónikus, vagy más néven állandósult formája alakult ki: a munkaerő-kínálat mennyiségileg tartósan (évtizedes, vagy annál is hosszabb távlatban) meghaladja a keresletet. A munkahelyek hiánya mellett az érintett területeken tovább súlyosbítják a helyzetet az ingázási lehetőségek szűkössége, illetőleg a kedvezőtlen demográfiai-társadalmi viszonyok.

A tartósan súlyos foglalkoztatási válsággal küzdő térségekben a társadalom egyfajta válaszreakciójaként gyakran jelenik meg a munkanélküliség egy sajátos, ún. diszkriminációs fajtája. A munkaerőpiaci modelleket bemutató fejezetben már utaltunk arra, hogy a társadalmi megkülönböztetést jelentősen felerősítheti a saját egzisztencia féltése, illetőleg a munkaadók részéről egyes, számukra kevésbé értékes vagy „problémás” csoportok irányában táplált vélt vagy valós előítéletek.

A munkanélküliség egyes típusai természetesen nem különíthetők el mereven egymástól, egy adott térségben akár egy időpontban is előfordulhatnak. A strukturális vagy a krónikus munkanélküliség természetesen már önmagában elegendő további társadalmi problémák generálásához vagy felerősödéséhez – tehát ahogyan már fentebb megemlítettük, a bonyolult ok-okozati összefüggések miatt a munkanélküliség önmagában is egy térség gazdasági-társadalmi viszonyainak indikátorává válhat.

3.2. Bonyolult összefüggések – szerteágazó vizsgálatok: néhány fontos kutatási előzmény

A hirtelen felfutó, az egész társadalomra sokszerűen ható tömeges munkanélküliség okainak és gazdasági-társadalmi következményeinek, illetve területi strukturális jellemzőinek kutatása gyakorlatilag valamennyi közép-európai országban kiemelt figyelmet kapott. Mivel a politikai-gazdasági átalakulások nagy vesztesei minden esetben a vidéki térségek lettek, ezért a területi különbségek

vizsgálatakor törvényszerűen az érdeklődés középpontjába került a falusi munkanélküliség problémaköre. A vidéki térségek foglalkoztatási gondjai elsősorban a nagy számú mezőgazdasági keresővel rendelkező Lengyelországban kaptak kiemelt hangsúlyt (*Frenkel, I. 1996*), de számos nyugat-európai kutató is érdeklődni kezdett az új utakat kereső rendszerváltó országok vidéki területeinek munkaerőpiaca iránt (*Christensen, G.-Lacroix, R. 1997, Rey, V.-Bachvarov, M. 1998, Chaplin H.-Davidova S.-Gorton, M. 2004*).

A különböző elemzésekből levonható legfőbb következtetés az, hogy Közép- és Kelet-Európában (az oroszországi folyamatokra vonatkozóan lásd: *Wegren, S. K.-O'Brien, D. J.-Patsiorkovski, V. V. 2003*) a rendszerváltással együtt járó gazdasági és társadalmi átalakulás következtében jelentősen romlottak a vidéken élők lehetőségei, és nem csak a munkavállalás tekintetében. A régió országainak vidéki térségeiben a szocialista tervgazdaság csődje, az ipari és a mezőgazdasági nagyüzemek összeomlása a tömeges elszegényedést, a tartósan magas szinten állandósuló munkanélküliséget hozta magával. A foglalkoztatási problémák állandósulása mögött elsősorban a rendkívül szűk keresztmetszetű, és permanens túlkínálattal rendelkező piac áll, és az általánosan jellemző demográfiai erózió miatt a közeli és távolabbi jövőt sem lehet túlságosan nagy optimizmussal megközelíteni.

Ugyancsak általános tapasztalat, hogy az érintett térségek foglalkoztatási problémáinak, egyáltalán a sok esetben krónikusan magas munkanélküliségnek a kezelése a vidékfejlesztés egyik legfontosabb témaköréként jelenik meg, azonban a nyugati mintáknak elsősorban a SAPARD programon keresztül történő átvételének eredményessége a közép-európai sajátosságokat figyelembe véve meglehetősen kérdésesnek tűnik. Az Európai Unióban kidolgozott farm-centrikus, a diverzifikációra nagy hangsúlyt fektető fejlesztési törekvések végrehajthatóságát ugyanis erőteljesen megnehezíti az, hogy ezeknek az országoknak a munkanélküliséggel leginkább sújtott térségeiben alacsony a nem mezőgazdaságra alapozott megélhetési formák elterjedtsége, és a vállalkozások diverzifikáltsága sem elegendő ahhoz, hogy új álláshelyeket teremtve érdemben csökkentsék a munkahellyel nem rendelkezők magas számát. Mivel a mezőgazdasági keresők

magas aránya, illetve a helyi gazdaság alacsony foglalkoztatási- és teljesítőképessége miatt a csatlakozó országok vidéki térségei jelentős Uniós forrásokra pályázhatnak, így valószínűsíthető, hogy a falusi munkanélküliség kérdésköre a továbbiakban is a nemzetközi érdeklődés homlokterében marad.

Amennyiben a magyarországi „modern kori” munkanélküliség területi jellemzőire vonatkozó szakirodalom legfontosabb eredményeit kívánjuk röviden áttekinteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a volt szocialista tömb országokban a rendszer már alapjaiban elvetette a munkaerőpiac létezését, mivel a munkaerőt egyáltalán nem tekintette árucikknek. Ennélfogva az 1990-es évek elejéig néhány kivételtől eltekintve (*Bánfalvy Cs. 1989, Dövényi Z. 1985, Ferge Zs. 1988, Fóti J. 1989, Tímár J. 1964*) nem találkozhattunk a hazai szakirodalomban a témát bármilyen szempontból feldolgozó munkákkal (a kutatók ugyanis csak kevés részterületre, például a foglalkoztatási átrétegződésre koncentrálnak), és a fentebb említett tanulmányok jórészenek megjelenését vélhetően csak az tette lehetővé, hogy 1987-ben hivatalosan is elismerték a munkanélküliség létezését Magyarországon.

A munkanélküliség tömegessé válásával párhuzamosan dinamikusan emelkedett a munkaerőpiaci folyamatokat elemző művek száma is (például *Bánfalvy Cs. 1994, Dövényi Z.-Tolnai Gy. 1991, 1993, Enyedi Gy.-Tamási P. 1992, Kollányi M. 1993, Nagy Gy. 1991, 1993, Schwertner J. 1992, 1994, Tímár J. 1992*), és bár a téma nem vált a hazai kutatások zászlóshajójává – Dövényi Zoltán kissé pesszimista szavai szerint „egy kézen megszámlálhatók a problémakörrel komolyabban foglalkozó geográfusaink” (*Dövényi Z. 2001*) –, mégis elkezdődött, és azóta is folyik (*Balcsók I. 2001, Nemes-Nagy J.-Németh N. 2003, Orgovány E. 1997, Teperics K. 2002, Tímár J. 1997* stb.) a területi különbségek bemutatását, illetve az azokat kiváltó okok feltárását célzó kutatómunka. A problémák újszerűségét mutatja az a tény is, hogy esetenként a magyar sajátosságok iránt érdeklődő külföldi szerzők (*pl. Ploetz, M. 1994*) tollából láttak napvilágot a munkaerőpiac regionális-települési (város-falu stb.) eltéréseit vizsgáló elemzések.

A bőséges szakirodalomból lesűrűsíthető legfontosabb következtetések alapján a „modern” magyar munkanélküliség alakulása jelentősen eltér a nyugatitól, mert

kezdettől fogva jelentős területi (települési és településtípusbeli egyaránt) különbségek jellemzik. Makroszinten a nyugat-keleti lejtő alakult ki nagyon gyorsan (vagyis a keleti országrészekben jóval magasabb a munkanélküliség, mint nyugaton), de az egyes megyéken, esetenként kistérségeken belül is jelentős a szóródás. Az eltérések mellett természetszerűleg számos közös vonást lehet találni, hiszen Nyugat-Európában az 1970-es évek második felét lényegében hasonló folyamatok (foglalkoztatási válság, erőteljes társadalmi polarizáció stb.) jellemezték, mint amilyenek a rendszerváltás után hazánkban is megindultak.

A tömeges munkanélküliség megjelenése után kialakult területi különbségeket földrajzi megközelítésben Schwertner János vizsgálta elsőként (*Schwertner J. 1992, 1994*) – a fent említett Ny-K-i lejtő kialakulását is ő ismerte fel. A jelen dolgozat témájához kapcsolódó másik igen fontos megállapítása az volt, hogy a magas munkanélküliséggel sújtott területek statisztikailag is kimutathatóan egybeestek a korábban és a vizsgálatok időpontjában halmozottan hátrányos helyzetben lévő térségekkel. A viszonyok állandósulására utalt, hogy a legjobb, illetve legrosszabb mutatókkal rendelkező területek között nagyságrendi különbség alakult ki a munkanélküliség szintjét tekintve, és a vizsgált periódusban sem történt érezhető elmozdulás. A munkaerőpiac területi struktúrájára tehát már az 1990-es évtized első felében, vagyis a munkanélküliség tömegessé válását követően az volt a jellemző, hogy azok a térségek, ahol először szökött fel a munkanélküliség, mindvégig a legrosszabb, míg azok, ahol a kezdeti stádiumban elenyészők voltak a foglalkoztatási problémák, mindig a legjobb kategóriába tartoztak.

A régiók szintjén is nagy különbségek mellett igen kedvezőtlen adottság, hogy a rossz állapotban lévő, és összességében drága tömegközlekedés miatt zárt regionális munkaerőpiacok alakultak ki (*Köllő J. 2002, Fazekas K. 1997*). Az ingázás a rendszerváltás utáni másfél évtizedben minimális szintre csökkent, pedig a 80-as években még mintegy egymillió embert érintett. A magas munkanélküliséggel sújtott vidéki térségek szempontjából az a megállapítás sem minősíthető kedvezőnek, hogy amíg az ipari területek foglalkoztatási válsága inkább kivételnek tekinthető, addig az előbbieken nem rövid távú eseti okok,

hanem stratégiai tényezők alakítják ki a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetet (ezek között első helyre kell sorolni a vállalkozási és ipari kapacitások csekély mivoltát vagy teljes hiányát).

Ahogy arra az előzőekben már történt utalás, a legrosszabb helyzetben mindvégig a korábban is periférikus fekvésű, gyenge infrastruktúrájú, alacsonyan képzett humánerőforrással, fejletlen kereskedelemmel és szolgáltató szektorral rendelkező mezőgazdasági régiók voltak és maradtak. A hatalmas területi különbségeket tehát nem a rendszerváltás hozta magával, mivel a földrajzi fekvés korábban is meghatározó volt. Az elmúlt másfél évtized egyik jellemző folyamatként ugyanakkor megfigyelhető, hogy a foglalkoztatottságot tekintve a vidéki társadalom „bezárulóban van”, mert a vidék leszakadása még közép-európai viszonylatban is kiemelkedő léptékű, és ez részben politikai cselekvések eredménye (pl. gyorsan és átgondolatlanul számolták fel a mezőgazdasági üzemsztruktúrát).

Valamennyi fontosabb tényezőt figyelembe véve a falusi munkanélküliség két alaptípusa alakult ki Magyarországon. Egyfelől a vidéki ipartelepítés folyamán létrehozott üzemágak felszámolásából erednek a foglalkoztatási gondok, ebben az esetben tehát első generációs ipari munkások tömege vesztette el az állását. A másik típusba ezzel szemben a több évszázados iparosodottságra visszatekintő településeken élő, több generációs ipari munkás háttérrel rendelkező munkanélküliek tartoznak. Bármelyik csoportot is vesszük azonban szemügyre, közös jellemvonás, hogy nem a munkanélküliség jelenti számukra a fő problémát, hanem a jövedelemnélküliség, a szegénység rohamos terjedése.

A magas munkanélküliséggel sújtott rurális térségek vizsgálata tehát nem érdemtelenül kapott kiemelt szerepet a magyar munkaerőpiac területi sajátosságainak kutatása során, és az sem a véletlen műve, hogy a rendszerváltást követő években megfigyelhető térszerkezeti változásokat elemző tanulmányok zöme kisebb-nagyobb mértékben számításba veszi az igen erősen differenciált munkanélküliség okait és/vagy következményeit (*Enyedi Gy. 1996, Meusburger, P. 2001, Nemes-Nagy J.–Németh N. 2003 stb.*).

A témánk szempontjából kiemelkedően fontos és új kutatási eredményeket ismertető tanulmányában a *Nemes-Nagy J.–Németh N.* szerzőpáros a térszerkezeti változásokat az adóköteles jövedelmekben, illetve a becsült munkanélküliségi rátában megfigyelhető tendenciák szemszögéből vizsgálja az 1990 és 2001 közötti időszakot felölelve. A különféle statisztikai módszereket felhasználó és több területi szintre, illetve egyenlőtlenségi indikátorra kiterjedő elemzésnek a munkanélküliséget illetően megfogalmazható leglényegesebb következtetése az, hogy a munkaerőpiac tagoltságában domináns szerepe van a földrajzi fekvésnek, illetve a képzettségi viszonyoknak. A nyugati határtól való távolság az 1990-es évtized első felében volt igazán meghatározó, és ehhez „zárkózott fel” fontosságát tekintve az a kérdés, hogy mekkora az iskolázatlan népesség aránya.

A képzettségi viszonyok fontosságát hangsúlyozza Ábrahám Árpádnak és Kertesi Gábornak a munkanélküliség regionális különbségeit kiváltó tényezők kutatása során szerzett tapasztalatokat bemutató tanulmánya is. A szerzők az elméletileg rendelkezésre álló munkaerőbázis iskolázottsági szintje mellett figyelembe vették a roma népesség összlakosságon belüli arányát, illetve a velük szemben megnyilvánuló előítéleteket, és úgy találták, hogy ezeknek számottevő hatása van a térbeli tagozódásra, bár az etnikai diszkrimináció helyett egyre inkább a végzettség a meghatározó (*Ábrahám-Kertesi, 1996*).

A témakört valamilyen mértékben érintő irodalom könyvtáryi terjedelme miatt nem vállalkozhatunk bővebb áttekintésre, és noha jónéhány fontos munka kimaradt a rövid összefoglalásból, az már nyilvánvalóvá vált az előző néhány bekezdésből, hogy a munkanélküliség területi egyenlőtlenségeit számos tudományág vizsgálta és vizsgálja meglehetősen eltérő szempontrendszerek alapján. Mindez nem pusztán a téma, mint a rendszerváltás hatására kialakuló új jelenség iránti érdeklődésre utal, hanem a probléma összetettségére, igen széles gazdasági, társadalmi stb. összefüggésrendszerére, beágyazódottságára is. A szerzők mindegyike kiemeli, hogy a munkaerőpiac területi struktúrája alig változott az általuk vizsgált időszakokban, vagyis az érdemi változások elősegítéséhez

további, a lokális sajátosságokat minél inkább megjelenítő kutatómunkára van szükség.

3.3. A munkanélküliség főbb jellemzőinek alakulása Magyarországon a kezdetektől napjainkig

3.3.1. A munkanélküliség „történeti dimenziói”

A munkanélküliség – noha a rendszerváltást követően új jelenséggént szembesült vele a társadalom – már a XIX. század végén, tulajdonképpen a tőkés iparosítással párhuzamosan megjelent Magyarországon. A munkanélküliség szintje a kezdeti időkben nagyon erősen függött a gazdaság konjunkturális ciklusaitól, és az I. világháborút megelőző években az ipari munkásság 3-5%-át, vagyis hozzávetőlegesen 70-100 ezer embert érintett (*Fóti J.-Lakatos M. 2004*).

Az elkerülhetetlen katonai összecsapásra való felkészülés jegyében hazánkban is elindult a fegyverkezési program, és a hadiipar gyors felfutásának következtében folyamatosan csökkent a munkanélküliség, és a háború évei alatt gyakorlatilag meg is szűnt. A világegés okozta veszteségeket tovább fokozta a trianoni trauma, és a népességszámát és területét tekintve brutálisan megcsönkített ország gazdasága az elcsatolt nyersanyagforrások és felvevőpiacok hiánya, a történelmileg kialakult gazdasági-kereskedelmi vonzáskörzetek szétesése miatt gyakorlatilag összeomlott. Mindez természetesen érezte hatását a foglalkoztatottság-munkanélküliség területén is, és igen súlyos problémák elé állította a felelős pozícióban lévő tisztviselőket.

A Bethlen István nevével fémjelzett konszolidációs időszakban ugyan történt előrelépés ezen a téren, a gazdasági világválság kibontakozása és elmélyülése azonban gyorsan gátat vetett a kedvező folyamatoknak. A válság tetőpontján a munkanélküliség minden addigi rekordot megdöntött, és az immár jóval kisebb népességből mintegy 250 ezer ipari munkást érintett. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy akkoriban a mezőgazdaság, a vidék is igen komoly foglalkoztatási

problémákkal került szembe, mivel a könnyebb megélhetés, illetve munkalehetőség reményében az állásukat veszített falusi származású munkások jelentős része költözött vissza a községekbe.

Az egyre súlyosabb gondokat látványosan enyhítette az 1930-as években kezdődő újabb hadiipari fellendülés, az ún. „győri program” nagyon kedvező hatást gyakorolt a foglalkoztatottságra. A II. világháború, a totális hadigazdaság gyakorlatilag felszámolta a munkanélküliséget, de ez a három évtizeddel azelőtt történetekhez hasonlóan meglehetősen kétes értékű „hozadék” volt.

A világháborút követően leginkább a politikai-gazdasági életben bekövetkezett gyökeres fordulat hatására nagyon nehéz nyomon követni a munkanélküliség tényleges alakulását. Az egészen biztosra vehető, hogy az újjáépítési munkálatok jelentős számú munkaerőt kötöttek le, azonban a lakosságcserek és egyéb kényszerű migrációs folyamatok miatt még megfelelően működő statisztikai adatgyűjtés mellett sem lehetett volna valós képet kapni a munkaerőpiaci tendenciákról.

Az államszocialista rendszer központilag irányított tervgazdaságának ideológiájával nem fért össze a munkanélküliség fogalma, és hivatalos célként tűzték ki a tényleges teljes foglalkoztatottság mihamarabbi megvalósítását. Ez természetesen azt eredményezte, hogy a valós helyzettől függetlenül ezt követően megszűnt a munkanélküliség statisztikai mérése, magát a fogalmat pedig az átkos kapitalista rendszer tabujaként kezelték. Néhány megvalósult vagy éppenséggel elmaradt intézkedés, illetve a népszámlálások és lakossági összeírások, vagy a munkaerőmérlegek közvetett információkkal szolgálnak a munkaerőpiaci folyamatok alakulásáról.

A „fordulat éve” után megtartott első népszámlálás adataiban azonban annak ellenére fellelhetők a munkanélküliséggel kapcsolatos adatok, hogy az első hároméves terv célkitűzései alapján hivatalosan már nem létező jelenségnek kellett volna lennie. Noha az 1949-es census alkalmával nyilván nem a ma használatos fogalomrendszer alapján történt az összeírás, a munkanélküliség mértéke az adatok alapján hasonló mértékű volt, mint 1990-ben: a 126 ezer főnyi munkanélküli

hosszvetőlegesen 3%-os munkanélküliségi rátát jelentett. A háztartásbeli nők ekkor sem ebbe a kategóriába, hanem az eltartottak közé tartoztak, így a munkanélküliség minden bizonnyal továbbra is zömmel a szakképzetlen férfiakat sújtotta leginkább (Fóti J.-Lakatos M. 2004).

A meginduló extenzív iparosítási hullám, a tervgazdaságra való áttérés, illetőleg a hidegháború kibontakozása és elmélyülése következtében újra előtérbe kerülő erőltetett hadiipari termelés együttesen felszívta ennek az embertömegnek a jelentős részét, azonban a munkanélküliség ténylegesen sem ekkor, sem pedig a későbbiekben nem szűnt meg. Az erőszakos kollektivizálások, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése drasztikusan csökkentette az ágazatban megélhetést találók számát és arányát, ugyanakkor az iparosítás gócpontjaiba özönlő munkakeresők közül szinte bizonyosan nem tudott mindenki elhelyezkedni.

Az extenzív iparfejlesztési folyamat területi koncentrációja valószínűsíti, hogy az ország egyes térségei között nagy eltérések alakultak ki a foglalkoztatottság szintjét és lehetőségeit tekintve. Miközben egyes területek és ágazatok tényleges munkaerőhiánnyal küszködtek, addig az iparosításból kimaradó térségekben stabil munkaerő-felesleg, vagyis lényegében munkanélküliség alakult ki. A hivatalosan el nem ismert munkanélküliségi problémák – az ún. „racionizálások” ciklikusan több ezer ember állásvesztését okoz(hat)ták – az 1950-es évek második felére már a felszínen is megnyilvánultak néhány ma is alkalmazott foglalkoztatáspolitikai eszköz, pl. a kordedvezményes nyugdíj formájában.

Az 1960-as évekre érezhetővé vált a nehézipar fejlesztésére koncentráló extenzív iparosítás csődje, és a gazdaság egyre komolyabb működési zavarai miatt megindult egy reformtervezet kidolgozása. A belső, bizalmas anyagok alapján a radikális gazdaságszerkezeti reform hívei támogatták a piacgazdaságra való áttérést, és ennek a foglalkoztatottságot érintő hatásainak előrejelzésekor a tényleges munkaerőpiacon megjelenő mintegy félmillió nagyságrendű munkanélkülivel számoltak, ami hosszvetőlegesen 10% körüli munkanélküliségi rátát eredményezett volna (Fóti J.-Lakatos M. 2004).

Noha 1968-ban meghirdették az új gazdasági mechanizmust”, az éppen az előre jelezhető nemzetközi és hazai következmények miatt az eredeti reformkezdeményezésnek már csak töredékét tartalmazta. A „Ratkó-gyerekek” munkába állítása a fentebb leírtakon felül is igen komoly gondok forrása volt, így a munkaerőpiac létezésének elismerése helyett megmaradtak a tényleges teljes foglalkoztatottság dogmájánál. Mindez azt eredményezte, hogy a nyílt munkanélküliség helyett annak ún. „kapun belüli” formája alakult ki, amelynek mértékét még megbecsülni sem lehet. A jelenség lényege, hogy a hivatalosan elismert munkanélküliség helyett inkább azokat az alacsony képzettségű embereket is foglalkoztatták, akiknek a munkaerejét csak nagyon csekély mértékben, vagy egyáltalán nem tudták hasznosítani a termelés folyamán – és a reformtervekben többféle elnevezéssel szereplő munkanélküli járadék helyett nagyjából az annak megfelelő fizetést kaptak. Munkanélküliségi adatokat tehát továbbra sem gyűjtöttek, de az egyre inkább éleződő foglalkoztatási gondok egyik biztos jele volt, hogy az 1980-as népszámlálás idején már tízezer főre rúgott az első ízben állást keresők (tkp. a pályakezdő munkanélküliek) létszáma.

Az 1980-as évek első feléből rendelkezésre álló adatokból (ELAR – egységes lakossági adatfelvételi rendszer, illetve a korabeli munkaerőmérlegek „egyéb eltartottak” kategóriája és munkába lépési adatai) a kutatók arra következtetnek, hogy már az évtized elejétől dinamikusabban növekedni kezdett a rejtett munkanélküliség, és az óvatos becslések (*Fóti J.-Lakatos M. 2004*) szerint a munkanélküliségi ráta már 1986-ban elérte az 1%-ot, de akár annál jóval magasabb is lehetett (*Ferge Zs. 1998*). A korábbi viszonyokhoz képest jelentős fordulatot hozott az 1987-es esztendő, mert ettől kezdve hivatalosan is elismerték a munkanélküliség létét, vagyis a teljes foglalkoztatás hiú látszata helyett felszínre törtek a valós munkaerőpiaci folyamatok.

3.3.2. A „teljes foglalkoztatottságtól” a tömeges munkanélküliségig – a jelenlegi helyzet kialakulásának okai és előzményei

Amint azt az előzőekben kifejtettük, szűk fél évszázadig a szocialista világrendszer országaiban, és így Magyarországon is, a munkanélküliség – legalábbis hivatalosan – gyakorlatilag ismeretlen fogalom volt, amely nem fért össze az egyik legfontosabb célként kitűzött teljes foglalkoztatottsággal. Az állam tehát mindenki számára munkát biztosított, sőt a „munkakerülést” közveszélyes, büntetendő cselekményként fogta fel. A világgazdaságban bekövetkezett változások azonban az 1980-as évek végére gyakorlatilag lehetetlenné tették a piaci viszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyó, és csak nagyon nagy pluszkiadásokkal fenntartható foglalkoztatási rendszer életben tartását.

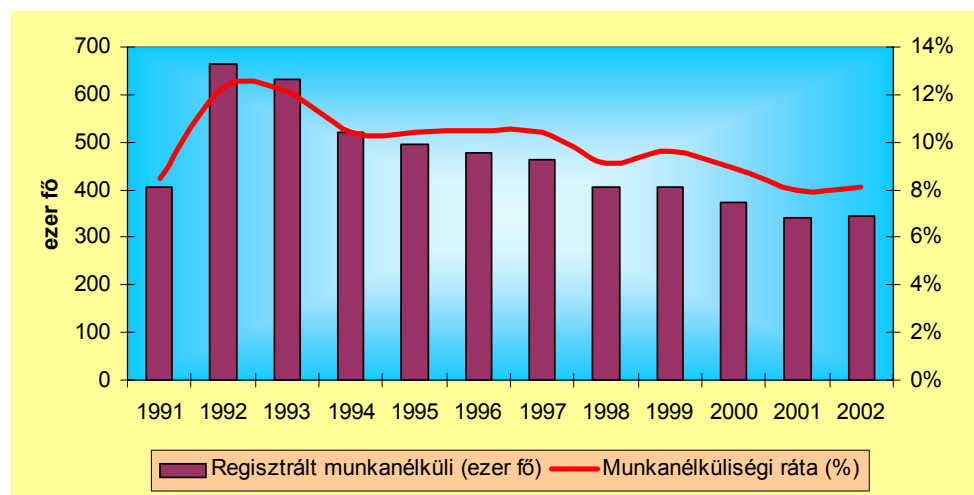
A szocialista társadalom vívmányának tekintett teljes foglalkoztatottság politikája tehát már az 1980-as évek közepére csődöt mondott, mivel a fokozódó gazdasági problémák következtében drasztikusan visszaesett a munkaerő iránti kereslet, és a korábban jellemző krónikus munkaerőhiány helyébe lépett az egyre nagyobb tömegeket érintő rejtett, ún. „kapun belüli” munkanélküliség. Az akkori vezetés, noha érzékelte a súlyosbodó gondokat, a látszat fenntartásán túl sokat nem tett/tehetett: a nyílt munkanélküliségről szóló adatok 1986-os napvilágra kerülésekor az volt a hivatalos álláspont, miszerint ez elhanyagolható mértékű probléma, és azt várták, hogy átmeneti jelenségként hamarosan magától is megszűnik.

Akkor még senki sem sejtette, hogy ez nem lesz így – sőt, éppen az ellenkezője következik majd be, és a munkanélküliség annyira gyorsan fut majd fel, hogy a foglalkoztatáspolitikai képtelen lesz vele mit kezdeni. Az első aggasztó jelek már a rendszerváltás évében napvilágra kerültek: a korábban jellemző néhány száz fő (1987: 6,4 ezer; 1988: 10,9 ezer; 1989: 14,2 ezer regisztrált munkanélküli) helyett 1990. december hónapban már 24,2 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, bár a regisztrált üres álláshelyek száma egészen májusig meghaladta ezt az értéket. A későbbiekben ez a tendencia megfordult, és a munkanélküliek száma ettől kezdve folyamatosan emelkedett.

Az igazán nagy megrázkódtatás azonban csak ezt követően, 1991 és 1992 folyamán következett be: 1992-re az 1989-ben létező munkahelyek csaknem egyharmada megszűnt, és ennek következtében közel egymillió ember veszítette el az állását. A munkanélküliség tehát tragikus hirtelenséggel, a piacgazdaságokra is csak igen ritkán jellemző ütemben szökött fel. A regisztrált munkanélküliek abszolút száma és aránya 1993. februárban érte el a csúcspontját: ekkor összességében 705.032 fő szerepelt a Munkaügyi Központok adatbázisaiban, ami a gazdaságilag aktív népességhez viszonyítva 13,6%-os arányt jelentett (2. ábra).

2. ÁBRA

A munkanélküliségi ráta és a regisztrált munkanélküliek számának alakulása december hónapban

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A foglalkoztatottsági szint drasztikus visszaesése, illetve ezzel párhuzamosan a munkanélküliség nagyon gyors felfutása leginkább annak tudható be, hogy az 1990-es évek elején a korábbi biztos exportpiacok közel egyharmadát veszítette el az ország, miközben nem sikerült betőrní egyetlen új piacra sem. Az összeomló KGST maga alá temetett jónéhány, a keleti piacokra termelő szocialista

nagyvállalatot, mivel ezek legtöbbször silány minőségű termékeit a piacorientációváltást követően a nyugati országokban nem kívánták megvásárolni; az egykori felvevőpiacokról pedig eltűnt a fizetőképes kereslet.

Az export drasztikus visszaesése a termelés hasonlóan gyors mérséklődését vonta maga után: a KGST széthullása mintegy 30–40%-os visszaesést eredményezett az iparban, különösen a gépipart, a textilipart és az élelmiszeripart állítva igen súlyos problémák elé. Nem feledkezhetünk meg a hazai kereslet beszűküléséről sem, mivel az átalakulások Magyarországon is jelentős életszínvonal-csökkenéssel jártak. A válsággóccá vált ágazatokból a veszteségek csökkentése érdekében tömegével bocsátották el a feleslegessé vált munkaerőt, és a vállalatok jelentős része az utaztatási költségek minimalizálására törekedve már a kezdeti időktől fogva az ingázó dolgozóktól szabadult meg a leggyorsabban.

Az ingázás lehetőségeinek gyors beszűkülése igen súlyosan érintette azokat a zömében ÉK-magyarországi területeket, ahol hagyományosan magas volt a távolsági ingázók száma, így a Budapesten illetve más megyékben történt létszámleépítések erőteljesen éreztették negatív hatásaikat. Ez a folyamat természetesen magukban az érintett térségekben szintén lejátszódott, és ennek leginkább az egyébként is hátrányos helyzetben levő, nehezen megközelíthető határ menti falvak lettek az igazi kárvallottjai.

Az egyébként sem csekély gondokat tovább fokozta, hogy hasonlóan nagy megrázkódtatások érték a kezdetektől legmagasabb munkanélküliséggel jellemezhető ÉK-, K- és DNy-magyarországi határ menti térségek másik fő foglalkoztatóját, a mezőgazdaságot is. Ráadásul ebben a szektorban a „mélyrepülés” térben és időben egyaránt elhúzódva zajlott le – gyakorlatilag mind a mai napig tart. A legsúlyosabb válság tünetei 1992 júliusa és 1993 júniusa között jelentkeztek: ekkor játszódtak le létszámban és arányban a legnagyobb leépítések. A szövetkezetek csődje különösen a falvakban élöket érintette igen hátrányosan, mert sok helyen a tsz volt az egyetlen foglalkoztató, így annak megszűntével az újra elhelyezkedésre alig maradt esély.

A mezőgazdaság munkaerőigénye az ágazat teljes strukturális átalakulása (a tsz-ek, mint nagyüzemek széthullása) miatt a töredékére csökkent. Ez igen jelentős mértékben hatott az ipari képzettségű munkanélküliek számának növekedésére is, mivel a szövetkezetekhez tartozó melléküzemágak legnagyobb része megszűnt; a kárpótlás során földhöz jutott (mára már a tulajdonosi formát tekintve uralkodóvá vált) egyéni gazdálkodók lehetőségei pedig nem engedték meg ezeknek az embereknek a további foglalkoztatását.

Az érintett térségekben gyorsan atomizálódó mezőgazdaságot a szervezeti átalakulások mellett még számos egyéb tényező is igen hátrányosan érintette. Már hosszú évek óta alapvető, a fejlődési lehetőségeket alapjaiban megkérdőjelező probléma az ágazatra jellemző tőkehiány. Emiatt az új beruházások száma elenyésző, mert az ágazat jövedelmezősége kevés kivételtől eltekintve minimális, így saját tőke gyakorlatilag nem áll rendelkezésre. Emellett a számos kockázati tényező miatt a tőkebeáramlás szintje is gyakorlatilag a nullához közelít. Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a mezőgazdasági infrastruktúra még mindig nagyon elmaradott, az ágazat (legális) foglalkoztatási ereje a felmerülő igényekhez képest csekély.

Noha a gyorsan változó körülményekhez sokan próbáltak új, zömmel a szolgáltató szektorban működő vállalkozás beindításával alkalmazkodni, a vállalkozói tapasztalatok/kultúra, valamint a hosszabb távon fenntartható működéshez szükséges tőke és fizetőképes kereslet hiánya miatt azonban ez gyakran zsákutcának bizonyult. Nem meglepő, hogy a strukturális válsággal küzdő régiókban már nem sokkal a rendszerváltás után jellemző tendenciává kezdett válni az életképtelen vállalkozások tömegének sorozatos csődbejutása, és természetesen ez sem hatott jótékonyan a munkanélküliek számának alakulására.

A munkahelyek megszűnését kiváltó külső tényezők mellett a regisztrált munkanélküliség ilyen fokú emelkedéséhez hozzájárult egy, az állásukat veszítő embereket a munkanélküliségi státusz beismerésére, sőt esetenként tudatos fenntartására igen komolyan ösztönző erő, jelesül a munkanélküliségi járadék. A kezdeti időszakban ugyanis „A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek

ellátásáról” szóló 1991. évi IV. törvény (rövidebb és gyakrabban használatos megnevezéssel a foglalkoztatási törvény) meglehetősen nagyvonalú segélyezési rendszert alakított ki. Mind a segélyezés időtartama (legfeljebb két év), mind pedig az összege (maximum a minimálbér háromszorosa) alaposan meghaladta a mait, és ez valóban nem ösztönzött az elhelyezkedésre, ráadásul hosszabb távon teljesen finanszírozhatatlan volt, de a törvény elfogadásakor még senki sem hitte azt, hogy nem sokkal később már 700 ezer emberről kellene ily módon gondoskodni.

A munkanélküliek számának emelkedésével, illetve a rendelkezésre álló pénzügyi források szűkülésével párhuzamosan a jogosultsági időt és a felső összeghatárt többször csökkentették. A felmerülő új problémákra válaszul viszont új támogatásokat vezettek be (a tartós munkanélküliség megjelenésével a jövedelemplótló támogatást, majd 2000-től az ezt felváltó, más feltételekkel igényelhető rendszeres szociális segélyt), esetenként viszont meglévőket szüntettek meg, hogy minél inkább az ún. aktív eszközöket részesíthessék előnyben (a pályakezdők munkanélküli segélyét már 1996-ban felváltotta a munkatapasztalat-szerzés támogatása).

Jelentős részben éppen a járadékfizetési/segélyezési gyakorlat változásai miatt a regisztrált munkanélküliek számának és a gazdaságilag aktív népességhez viszonyított arányának hirtelen emelkedését követően az 1993-as év közepétől megkezdődött a munkanélküliség szintjének csökkenése. A folyamat tehát csak részben minősíthető kedvezőnek, mert igaz ugyan, hogy ettől kezdve már nem voltak jellemzők a tömeges elbocsátások, de a munkanélküliek közül csak relatíve kevesen jutottak újra munkalehetőséghez, és csak azért tűntek el a regiszterekből, mert az ellátásra való jogosultságuk kimerítését követően vagy az inaktivitásba menekültek, vagy egyszerűen kikerültek a munkaügyi kirendeltségek látóköréből.

A munkanélküliség szintjének folyamatos mérséklődése egészen 1996-ig töretlenül folytatódott, ekkor azonban egy átmeneti növekedés volt tapasztalható a munkanélküliségi rátában és a munkanélküliek abszolút létszámában egyaránt. A növekedés hátterében ugyanakkor már nem az elbocsátások számának újbóli felfutása húzódott meg, hanem adminisztrációs okok játszották a főszerepet. Ettől

az évtől kezdve ugyanis számos támogatást a regisztráltság meglétéhez kötöttek, így a munkanélkülieknek akkor is érdekükben állt a további kapcsolat fenntartása az adott munkaügyi kirendeltséggel, ha már kimerítették az ellátásra való jogosultságuk időtartamát. Emiatt dinamikusan nőtt az ún. nem résztvevők száma, vagyis azoké az embereké, akik bár regisztráltatták magukat, de semmiféle rendszeres anyagi juttatásban nem részesültek (pl. a pályakezdők). Ez azonban végső soron pozitív fejlemény volt, mert így a munkanélküliek egy része nem került a látens munkanélküliek táborába, és továbbra is a munkaügyi kirendeltségek látókörében maradt.

A regisztrált munkanélküliség az átmeneti emelkedést követően 1998 őszéig ismét folyamatosan csökkent a vizsgált területen és országos szinten egyaránt. Ennek háttérében elsősorban azok az államilag támogatott aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök – közhasznú munkák, bértámogatás, pályakezdők munkatapasztalat-szerzési támogatása, stb. – álltak, amelyeknek kiemelkedően nagy aránya került Északkelet-Magyarországra. Más kérdés, hogy valóban érdemi előrelépésről az átlagosnál jóval nagyobb támogatások ellenére sem beszélhetünk, de a súlyos válsághelyzetek kialakulását sikerült megakadályozni (*Hajnal B. 2003*). A másodlagos munkaerőpiac kiépülése annál is fontosabb volt, mert a térség továbbra sincs bővében az üres álláshelyeknek, mivel az országosnál később és szerényebb mértékben, illetve csak egyes körzetekben megindult gazdasági növekedés miatt az elsődleges munkaerőpiac alig bővült.

Az 1998-as évben ismét megtorpant ez a kedvező folyamat: az orosz gazdasági válság hatására Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék néhány, még zömmel a keleti piacra termelő vállalkozásánál (pl. a konzerviparban) ismét nagyobb elbocsátások történtek. Ezt a hatást tovább erősítette, hogy Borsod-Abaúj-Zemplénben az országos átlagnál gyorsabb ütemben és hosszabb intervallumban emelkedett a munkahelyel nem rendelkező álláskeresők száma, és így a foglalkoztatási mutatók hosszabb idő után ismét érezhetően romlottak. 1999-től ráadásul jelentősen csökkentették a másodlagos munkaerőpiac munkahelyeinek állami támogatását, így jóval kevesebb ilyen

állást sikerült működtetni, s a korábban ezekben dolgozók ismét a munkanélküliek táborát gyarapították.

Az ezredfordulón, és a következő években az országos gazdasági fellendüléshez illeszkedően az egyes térségekben élénkült a munkaerő-kereslet, s nőttek a „nem támogatott” munkahelyeken való elhelyezkedés esélyei is, ám ez a folyamat korántsem volt töretlen, nem jellemzett minden területet. Összességében önmagához képest a tartós foglalkoztatási válsággal küzdő térségekben is némileg javult a helyzet, ám az országos átlagot így sem sikerült megközelíteni, mivel a munkanélküliség csökkenésének üteme az esetek többségében jóval lassabb volt az átlagosnál.

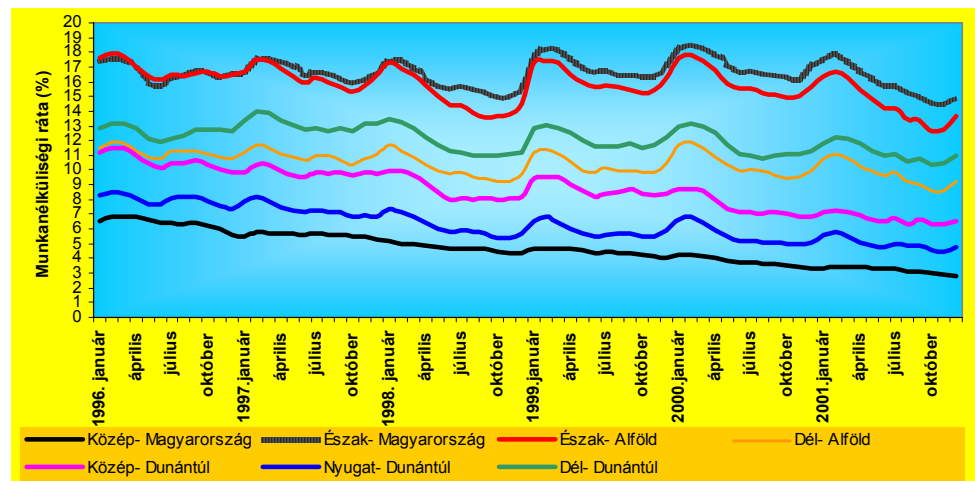
A több éves, sőt immár évtizedes távlatban megfigyelhető változások mellett csökkenő mértékben ugyan, de nyomon lehet követni egy, a munkanélküliek abszolút számában és a munkanélküliségi rátában egy éven belül jelentkező, többé-kevésbé szabályszerű ingadozást is. Szembetűnő, hogy a regisztrált munkanélküliek létszáma a téli hónapokban a legmagasabb, januárban és februárban tetőzik. Ezt követően szeptemberig folyamatos csökkenés figyelhető meg, amelyet csak egy átmeneti, júliusban bekövetkező emelkedés szakít meg. Szeptembertől az év végéig ismét folyamatos emelkedés következik, majd a ciklus kezdődik előlről. Ez a fajta hullámváz gyakorlatilag a munkanélküliség megjelenése óta létezik, bár a regisztráltak számának csökkenésével (és jónéhány egyéb körülmény megváltozásával, pl. a sorkatonaság eltörlésével) párhuzamosan egyre közelebb vannak egymáshoz az ingadozás szélsőértékei (3. ábra).

A jelenség mind a mai napig a magas munkanélküliséggel sújtott, és alapvetően szezonális munkavégzést lehetővé tevő ágazat dominanciájával jellemezhető térségekben a legerőteljesebb. A mezőgazdasági idénymunkák beindulásának pozitív hatását, pl. még inkább felerősíti – és időben kicsit el is nyújtja – az élelmiszeripari feldolgozó üzemek több száz fős szezonális munkaerőigénye. Szintén ilyen jellegű hatást eredményezett a tartósan munkanélküliek arányának emelkedésével egyre markánsabb szerephez jutó köz- és közhasznú munkák javarészt tavasztól ősziig tartó munkaerőigénye, mert sok

helyen gyakorlatilag a mai napig ez az egyetlen módja a nagyobb létszámot érintő foglalkoztatásnak. A közhasznú munkák, a mezőgazdasági idénymunkák és a feldolgozóipari kampány végeztével pedig a legtöbb munkanélkülinek nem volt és ma sincs egyéb legális munkalehetősége, ezért az év végére esedékes létszámnövekedés mindig előre prognosztizálható.

3. ÁBRA

*A munkanélküliségi ráta alakulása régióként
(1996. január – 2001. december)*

Forrás: Rozsné Debreceni Ibolya (Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ) ábrája részben átszerkesztve.

Ugyanez a helyzet a júliusban bekövetkező kisebb emelkedéssel, mivel ezt minden évben a nyilvántartásba ekkor kerülő új pályakezdők (és az újból belépők) megjelenése okozza. Az iskolaév végeztével hirtelen megugró létszámuk ezt követően fokozatosan csökken, és általában decemberre éri el a minimumot. A fiatal munkanélküliek létszámcsökkenését a beinduló tanfolyami képzések, illetve a különféle támogatásokkal elősegített (vagy azok nélkül bekövetkező) elhelyezkedések, kevésbé szerencsés esetben a „lemorzsolódások” okozzák – míg a

korábban jelentős tényezőnek számító sorkatonai szolgálatra való bevonulások szerepe a hivatásos hadsereg felállításával megszűnt.

A felsorolt tényezők tehát különböző időben és eltérő erősséggel hatnak a regisztrált munkanélküliek létszámára, de együttesen minden évben a fentebb ismertetett ciklust eredményezik. A további elemzésekben tehát a más adatokkal való könnyebb összevethetőségen túl azért is használtuk a munkaügyi kirendeltségektől származó, a december végi záró létszámra vonatkozó adatokat, mert ezekben már csak gyengén fedezhetők fel a szezonális hatások.

3.3.3. A munkanélküliség területi struktúrájának alakulása 1992-2002 között

Az 1990-es évtized első éveiben tehát a gazdasági struktúra radikálisan, és ugyanakkor nagyon gyorsan átalakult, amit természetesen a munkaerőpiac térszerkezete is követett. Az előzőekben vázolt gazdasági-foglalkoztatási folyamatok oda vezettek, hogy már az 1990-es évek elején kirajzolódtak azok a térségek, amelyek munkaerőpiaci szempontból egyértelműen a rendszerváltás vesztesei közé tartoztak, és perifériaterületekké váltak.

Köztudomású, hogy a magyar munkaerőpiacot a munkanélküliség hivatalos elismerése, vagyis 1987 óta igen nagy területi különbségek jellemzik. A témában megjelent elemzések, illetőleg rendelkezésre álló adatsorok feldolgozása alapján kijelenthető, hogy a térségi struktúra alig változott az 1992 és 2002 között eltelt időszakban. A legmagasabb munkanélküliséggel sújtott területek (az egy évtizeddel korábbi viszonyokkal lényegében megegyezően) napjainkban is periférikus, zömmel határ menti fekvésű térségek – kivéve a nyugati határvidékeket, amelyek a Központi Régióval egyetemben a legkisebb munkanélküliségi mutatókkal (ez a regisztrált munkanélkülieknek a munkavállalási korú népességen belüli részarányát jelenti) rendelkeznek (4. ábra, 5. ábra).

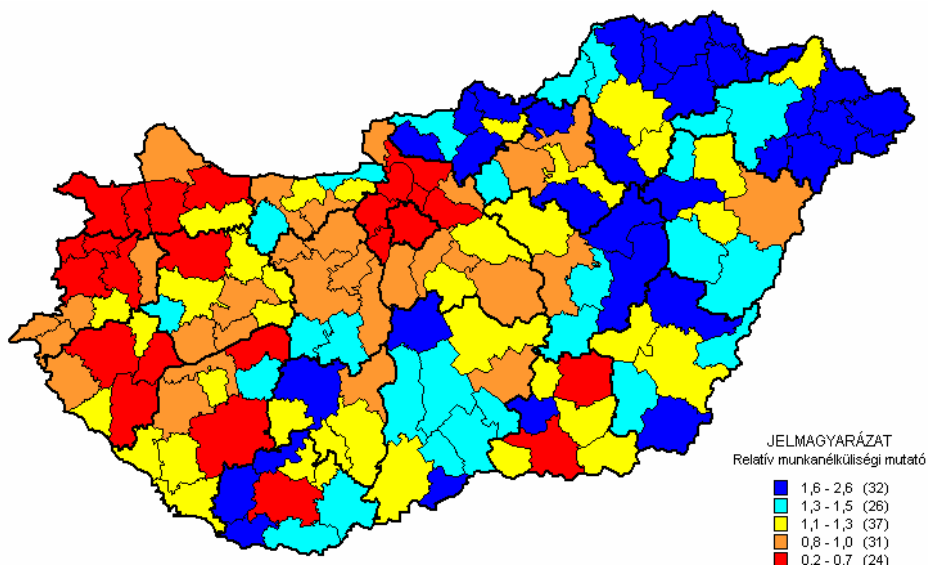
A munkanélküliség területi struktúrája tehát nem sokat változott az elemzés időbeli kereteit jelentő bő egy évtizedben: az 1992-ben a 32 legmagasabb munkanélküliséggel sújtott kistérség közé tartozók közül 20 ma is ebben a kategóriában

található, és az ellenkező véglelet jelentő, a lista élén álló csoportban is hasonló (21 darab) ez az arány. A térbeli szerkezet megmerevedése azonban nem jelenti azt, hogy a vizsgált időszakban ne történtek volna lényeges változások a munkanélküliség mértékét és főbb jellemzőit tekintve.

A munkanélküliek számának és az aktív korú népességhez viszonyított arányának alakulásában 1992 és 2002 között két, hatásait tekintve gyökeresen ellentétes tendencia zajlott le. Egyfelől a regisztrált munkanélküliek száma és aránya országos átlagban dinamikusan csökkent, másrészt azonban ezzel egyidejűleg jelentősen nőtt az átlaghoz viszonyított eltérések szélsőértékei között mérhető különbség.

4. ÁBRA

A relatív (az országos átlaghoz viszonyított) munkanélküliségi mutató alakulása kistérségenként (1992. december 20.)

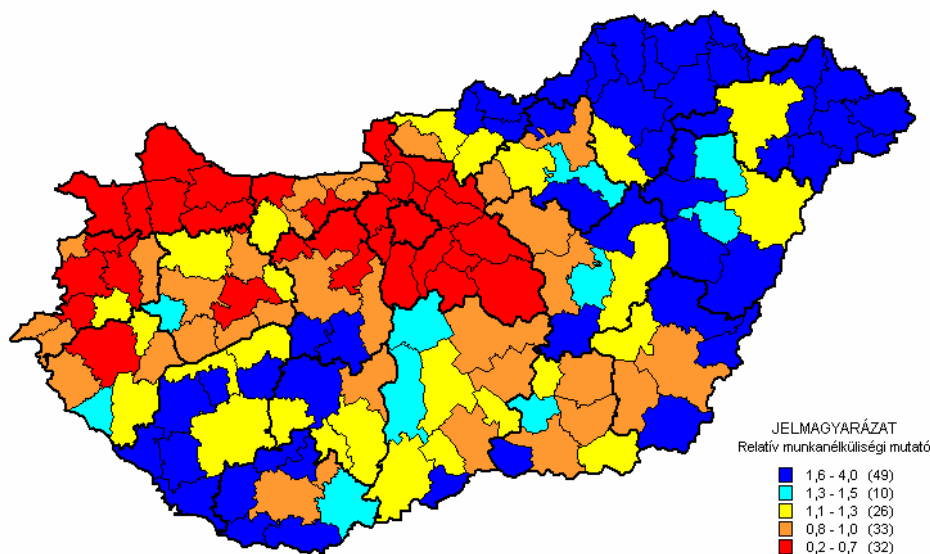
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A munkaügyi központok nyilvántartásaiban szereplő regisztrált munkanélküliek száma az 1992. december 20-i 660.321 főről 2002 azonos időszakára

344.901 főre csökkent, vagyis alig több mint felére esett vissza, és ennek megfelelően a munkanélküliségi mutató 10,1%-ról 5,3%-ra mérséklődött. Ez nagyon komoly előrelépésként értékelhető még annak ismeretében is, hogy ebben az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök eredményes alkalmazása mellett vitathatatlanul jelentős szerepet játszottak az időközben bekövetkezett – és sok esetben a regisztrált munkanélküliek számának csökkenését eredményező – adminisztratív változások (a jövedelempótló támogatás vagy a pályakezdekők munkanélküli segélyének megszüntetése, a járadékra való jogosultság időtartamának többszöri csökkentése stb.).

5. ÁBRA

A relatív (az országos átlaghoz viszonyított) munkanélküliségi mutató alakulása kistérségenként (2002. december 20.)

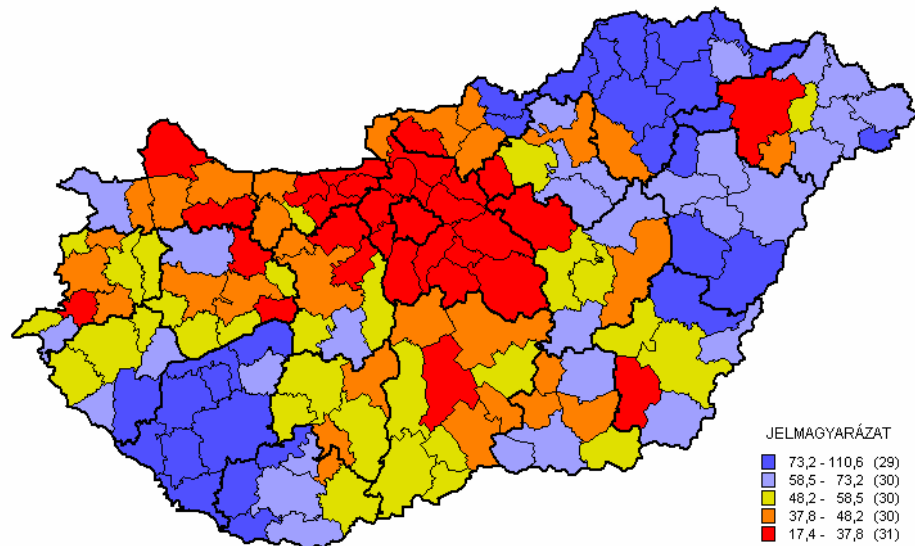
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Az országosan csökkenő tendenciával párhuzamosan azonban kistérségi és települési szinten a szélsőértékek irányába történő elmozdulás következett be, vagyis nőtt az egyes területek közti különbség. A folyamat alapvetően arra

vezethető vissza, hogy az egyébként is kedvezőbb helyzetben lévő területeken (pl. Budapest és az agglomeráció, Nyugat-Magyarország) tovább csökkent a munkanélküliség, míg az eleve magas munkanélküliséggel sújtott térségekben (Északkelet-Magyarország, Dél-Baranya stb.) összességében csak az átlagnál lassabban, vagy egyáltalán nem csökkent a regisztrált munkanélküliek aránya. Ezért ezeken a területeken egyre több település mozdult el a kedvezőtlen kategóriák felé, míg az „ellenpóluson” ugyanez játszódott le a másik irányban (6. ábra).

6. ÁBRA

A munkanélküliségi mutató értékének változása 1992-2002 között (1992=100)

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

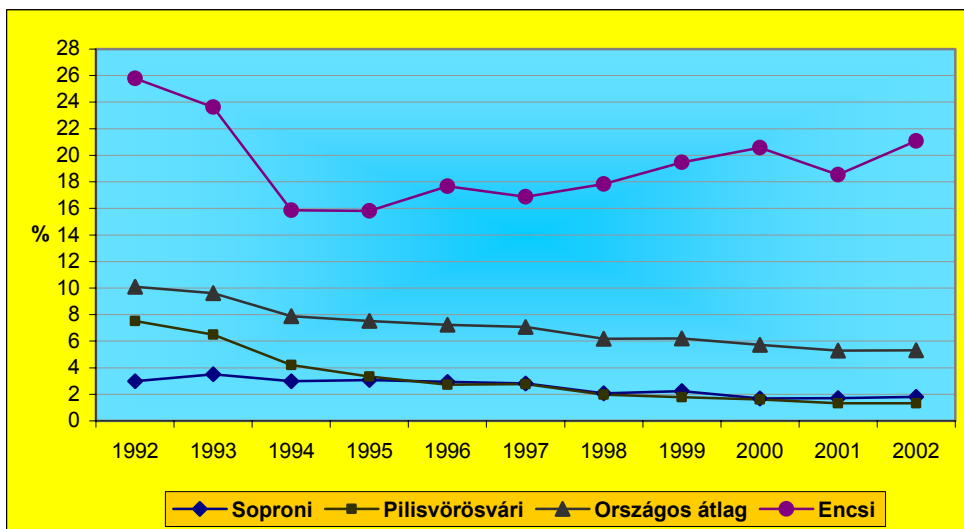
A munkanélküliek számának és arányának az országos átlagnál lassabb csökkenése, stagnálása, illetve esetenként emelkedése nem csak a kedvezőtlenebb pozícióba kerülő kistérségek és települések számát növelte meg, hanem az országos átlaghoz viszonyított negatív irányú eltérés amplitúdóját is. Amíg ugyanis 1992-ben kistérségi szinten még csak 2,5-szeres volt az átlagértékhez viszonyított

legnagyobb eltérés, addig ez 2002-ben már csaknem négyszeresre emelkedett. A tendencia háttérben az áll, hogy miközben az országos átlag alig a felére esett vissza a vizsgált időszakban, addig a munkanélküliségi mutató legmagasabb értékei kistérségi szinten a korábbi 20–30%-hoz képest jelentős, de az országos ütemet messze nem elérő csökkenés után még mindig 15–25% környékén alakultak.

Az 1992-ben és 2002-ben legmagasabb, illetve legalacsonyabb mutatóval rendelkező térségekre, valamint az országos átlagra jellemző tendenciákat bemutató ábra jól szemlélteti ezt a folyamatot, és ugyanakkor utal a területi különbségek állandósulására is, mivel mindkét esetben az Encsi kistérség értékei voltak a legmagasabbak (7. ábra).

7. ÁBRA

*A munkanélküliségi mutató értékének alakulása 1992-2002 között**

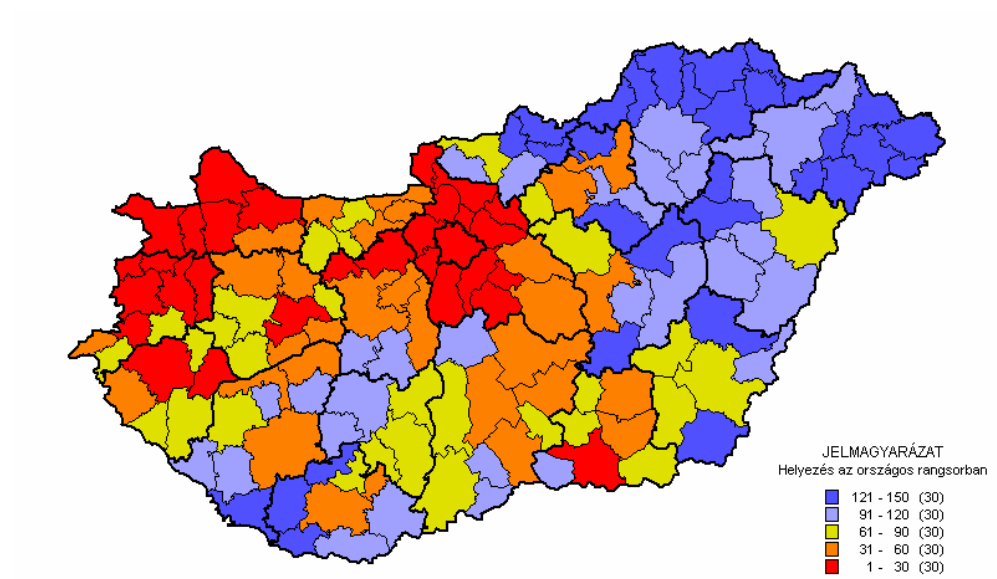
*: Az ábrán az 1992-ben és 2002-ben legalacsonyabb (Soproni, illetve Pilisvörösvári kistérség) és legmagasabb (mindkét időpontban az Encsi kistérség) értékkel rendelkező kistérségek adatai, valamint az országos átlag van feltüntetve.

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Az előzőekben említettek mellett az a trend is nyomon követhető, hogy a munkanélküliségi mutató értéke a kedvező és a kedvezőtlen helyzetben levő térségekben-régiókban egyaránt homogenizálódott, mert előbbi esetben az alacsony, utóbbiban pedig a magas munkanélküliséggel sújtott területek növelték jelentősen területi kiterjedésüket, és Kelet-Magyarországon egy jól kirajzolódó, Ny-K-i, illetve DNy-ÉK-i irányú elmozdulás következett be. Ennek eredményeként egyre élesebben határolódnak el egymástól a különböző adottságú térségek, és kistérségi-települési szinten még inkább érzékelhetővé válik a foglalkoztatási szempontból válságban lévő területek fokozatos leszakadása.

8. ÁBRA

Az egyes kistérségeknek a munkanélküliségi mutató értéke alapján felállított országos rangsorban 1992 és 2002 között évenként elfoglalt pozíciói átlagából képzett sorrendje

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A hosszú távon tartósan magas munkanélküliséggel sújtott térségek területi koncentrációja a 8. ábrán szintén jól megfigyelhető. A térkép elkészítésekor az 1992 és 2002 közötti időszakra vonatkozóan az egyes kistérségeknek az évenkénti országos rangsorokban elfoglalt helyezéseit vettük figyelembe, majd a helyezések átlagértéke alapján felállított sorrend alapján különítettük el az egyes kategóriákat. A 2002-es adatokat ábrázoló 5. ábrával összehasonlítva ismételtén igazolódik az a megállapítás, hogy a fentebbi folyamatok nem rendezték át a magyarországi munkanélküliség térbeli szerkezetét, sőt inkább egyértelműsítették a kedvező, illetőleg a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetben lévő nagyobb térségek elkülönülését.

3.3.4. A munkanélküliség legfontosabb jellemzői 2002-ben, különös tekintettel a „munkaerőpiac perifériaterületeire”

A legrosszabb munkanélküliségi mutatóval rendelkező, a DNy-magyarországi, a közép-tiszavidéki, illetve az ÉK- és K-magyarországi határ menti területeken kialakult, többé-kevésbé egybefüggő perifériaterületeket alkotó 25 kistérségben (lásd az 1. táblázatot) a korábbi évekhez hasonlóan 2002. decemberben is az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség volt jellemző. A kistérségekben összesen 79.942 fő regisztrált munkanélkület tartottak nyilván, vagyis a 604.264 fős aktív korú népességhez viszonyítva 13,2%-os volt a munkanélküliség. A mutató értéke tehát az 5,3%-os országos átlagnak pontosan a 2,5-szeresét érte el, míg a sellyei kistérségben 3,8-szeres, az encsiben pedig négyszeres volt ugyanez a viszonyszám. A szóban forgó térségek a 7/2003. (I. 14.) évi kormányrendelet alapján kivétel nélkül a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, és a hivatalosan is magas munkanélküliséggel sújtott területek közé tartoznak, mivel a munkanélküliségi mutató értéke esetükben meghaladja az országos átlag 1,75-szeresét (sőt, a közöttük legkedvezőbb helyzetű salgótarjáni kistérség esetében is több mint kétszeres a szorzó).

I. TÁBLÁZAT

A 25 legmagasabb munkanélküliséggel sújtott kistérség népszámvéleménye jellemző adatai 2002. év végén

Kistérség	foglalkoztatottak				inaktív keresők		max. 8. alkalmazott végzettségű népesség		nem tartott munkaviszonyban lévő munkaviszonyban tartozók		roma népesség		munkanélküliség mértéke		munkanélküliség mértéke		segédmunkás csoportba tartozó		képzések lebonyolítása		
	1980. 1990. 2001. 2002.				1980. 1990.		2001.		2001.		2001.		2002.		2002.		2002.		2002.		
	1980.	1990.	2001.	2002.	1980.	1990.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.	2002.	2001.
Sajóberényi	82	70	86	129	115	90	50	91	117	126	145	121	104	82	108						
Szeghalmi	135	115	125	51	64	119	133	129	81	127	98	117	138	114	121						
Bácsi	101	99	112	145	121	98	103	107	132	128	129	135	133	123	132						
Nagyatádi	93	57	99	99	102	110	100	99	124	129	118	116	80	124	111						
Bátányi-nyéki	142	133	113	139	139	139	97	122	138	130	130	109	130	133	145						
Hevesi	134	137	133	132	129	120	148	133	145	131	141	148	122	145	149						
Pécskádai	123	122	118	38	34	73	117	119	106	132	124	124	137	117	113						
Sátrajai	128	140	129	87	104	115	101	125	144	133	133	128	107	131	137						
Tiszavasvári	140	138	132	40	41	83	111	118	140	134	89	132	111	101	117						
Sárospataki	121	135	124	46	86	91	73	96	135	136	134	95	69	71	109						
Tiszafüredi	110	128	137	60	59	124	125	136	114	136	109	100	123	139	123						
Baktalórántházi	147	147	147	26	70	123	147	142	118	137	79	139	134	81	130						
Kazincbarcikai	67	76	123	2	3	85	88	115	100	138	142	60	121	102	90						
Nyíltotri	141	148	145	7	30	129	131	143	147	139	100	130	144	136	133						
Ózdi	137	136	139	43	96	137	106	141	146	140	138	127	136	146	141						
Fellegyházi	144	146	144	70	101	145	123	147	130	141	24	131	131	137	138						
Sásdi	90	87	122	22	63	130	129	126	139	142	150	150	140	143	129						
Szilgyi	61	79	119	48	58	116	95	123	116	143	144	129	150	121	116						
Nyárási-kamérai	148	145	149	82	111	144	128	149	143	144	111	111	111	144	147						
Szegedi	99	132	140	57	78	107	96	130	131	145	148	110	108	128	126						
Cserési	145	149	148	53	117	148	140	150	129	146	74	119	135	127	143						
Bőri	146	142	146	28	40	134	145	145	150	147	140	147	143	148	146						
Székhízi	143	129	143	36	49	109	134	140	148	148	147	145	149	150	142						
Sellyei	102	107	138	71	77	133	149	139	136	149	137	149	146	147	144						
Ecsési	150	144	150	72	90	126	150	148	149	150	149	146	142	149	150						

Forrás: Saját szerkesztés a 2001-es népszámlálás és a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

3.3.4.1. A tartós munkanélküliség néhány jellemző vonása

A régóta tartósan az országos átlag felett alakuló munkanélküliség egyik természetes következménye, hogy a perifériaterületeken több szempontból is kedvezőtlené vált (sok térségben már eleve az volt) az elvben rendelkezésre álló szabad munkaerő – ez alatt jelen esetben a regisztrált munkanélkülieket kell érteni – összetétele. Ez azért jelent különösen nagy problémát, mert az elhelyezkedési esélyeket alapvetően meghatározza, hogy az adott személy milyen kvalitásokkal rendelkezik – sőt, a munkaerő minősége egyre fontosabb tökevonzó tényezővé lép elő.

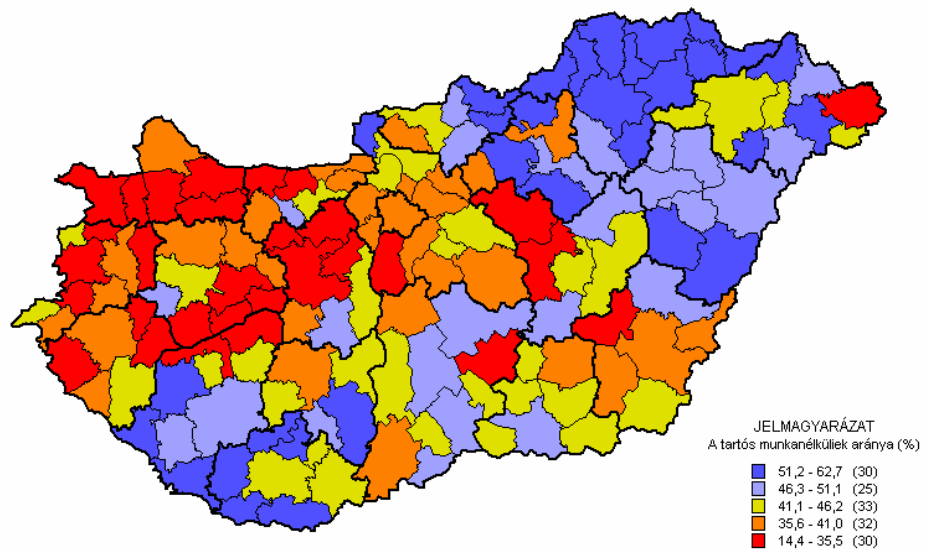
Éppen emiatt nem tekinthető szerencsésnek az a sajátosság, hogy a perifériahelyzetben levő térségek döntő többségében az országos átlagot jelentősen meghaladó szintet ér el a tartós munkanélküliek (azaz jelenlegi értelmezés szerint a munkaügyi regiszterben legalább egy éve folyamatosan nyilvántartott személyek) aránya. Az ország egészét tekintve a regisztrált munkanélküliek mintegy 46%-a tartozott 2002 végén ebbe a kategóriába, ezzel szemben a 25 legmagasabb munkanélküliségi mutatóval rendelkező térség átlaga 53.8% volt, és Sásd, illetve Encs térségében ez az érték meghaladta a 62%-ot. Ráadásul a 2001-es esztendő nagy tisztai árvízét követő újjáépítési és védműfelújítási munkálatok vélhetően még mindig éreztették ebből a szempontból kedvező hatásukat, mivel pl. a fehérgyarmati kistérség az országos átlag háromnegyedét sem érte el, és (különösen a környezetéhez viszonyítva) az ennyire alacsony értéket a kiemelt támogatások sem indokolják (9. ábra).

A nyilvántartásban legalább egy éve folyamatosan szereplő, vagyis az eltelt időszak alatt munkaviszonnyal még köz- vagy közhasznú munka keretében sem rendelkező emberek elhelyezése tehát szinte mindegyik térségben nehezen megoldható gondokat okoz. A tartós elhelyezkedési gondokkal küszködők magas aránya azért jelent különösen nagy problémát, mivel sok esetben a munkavállalás szempontjából további kedvezőtlen adottságokkal (alacsony vagy nem piacképes végzettség, magasabb életkor, roma származás stb.) párosul, és ez komolyan behatárolja a munka világába történő visszajutás lehetőségeit. Az érintettek ugyan számos „túlélési stratégiát” dolgoztak ki (lásd a következő fejezetet), ám ezek

döntően a segélyekre alapozott életformát jelentenek, és hosszabb távon semmiképpen sem vezethetnek eredményre.

9. ÁBRA

*A tartós munkanélküliek arányának alakulása kistérségenként
(2002. december 20.)*

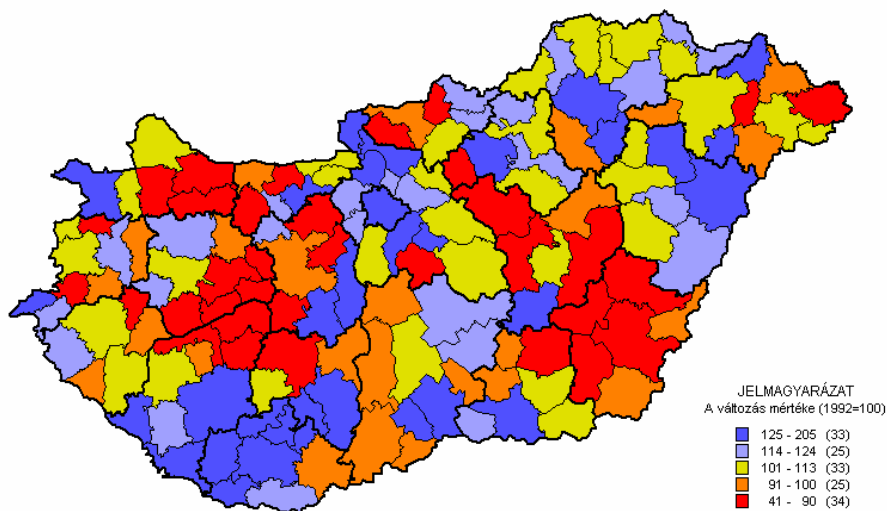
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A fentebbi megállapítást támasztja alá egy nagy területre kiterjedő kutatás eredményeinek összegzéseként papírra vetett megállapítás, miszerint: „A tartós munkanélküliség ... minőségileg más kategória. Társadalmi veszélyessége a kiváltott negatív hatások önmagát erősítő lefelé futó spirális szerveződése miatt különösen erős.” (Gadócziné F. É. 2002). A periférikus területek szempontjából igen kedvezőtlen tanulságként fogalmazódott meg továbbá, hogy a tartós munkanélküliség kialakulásában és fennmaradásában igen erőteljes szerepe van a kedvezőtlen földrajzi fekvésnek, a rurális térségek magas arányának (különösen pedig az aprófalvak dominanciájának), a kedvezőtlen gazdasági szerkezetnek és a roma etnikum részarányának.

Mindez elméletben azt eredményezi, hogy a munkanélküliségi mutatóhoz hasonlóan ebben az esetben szintén stabil térszerkezet alakul ki. Ez így is van, ugyanakkor viszont jelentős különbségként kell megemlítenünk, hogy egyrészt a tartós munkanélküliek aránya a vizsgált időszakban mérsékelt – de nem folyamatosan, hanem érzékelhető ingadozást mutatva – emelkedett (országos szinten 39,8%-ról 46,2%-ra), másfelől pedig a változások arányát és irányát tekintve jóval mozaikosabb a területi megoszlás (10. ábra, 11. ábra, 12. ábra).

10. ÁBRA

A tartós munkanélküliek arányának változása 1992-2002 között (1992=100)

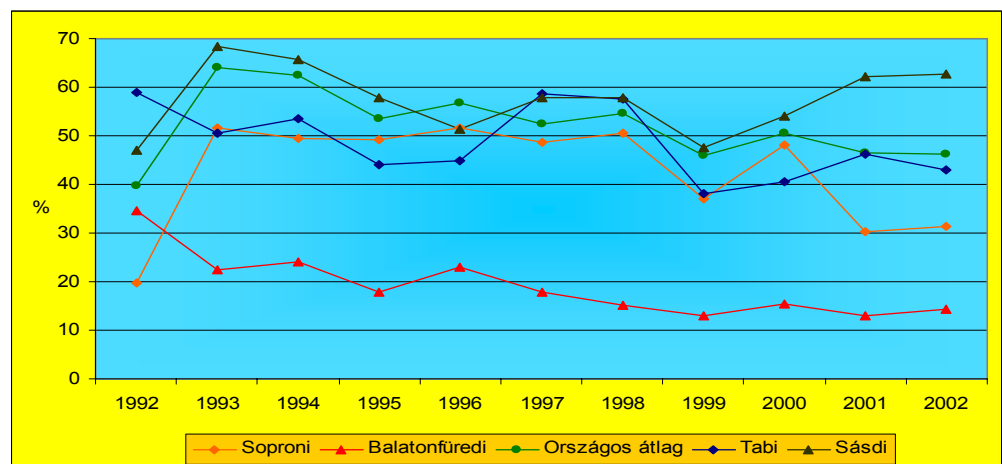
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A térben és időben összetett változásokat jól jelzi, hogy a legnagyobb emelkedést mutató kistérségek között számos olyat találunk, amelynek munkanélküliségi mutatói egyébként kedvezőek (Szentendrei, Szobi, Budapest stb.), de akad ellenpélda (Sellyei, Barcsi stb.) is. Szintén ezt jelzi, hogy miközben Balatonfüred térségében az 1992-es 40%-át alig haladta meg a 2002-es érték, addig ellenkező végtelként a Szentgotthárdi kistérségben valamivel magasabb a

kétszeresénél. A fentebbi folyamat azt eredményezte, hogy a szélsőértékek közötti különbség a komoly mozaikosság ellenére is a korábbi háromszorosról egy évtizeddel későbbre a 4,4-szeresre nőtt.

11. ÁBRA

*A tartós munkanélküliek arányának alakulása 1992-2002 között**

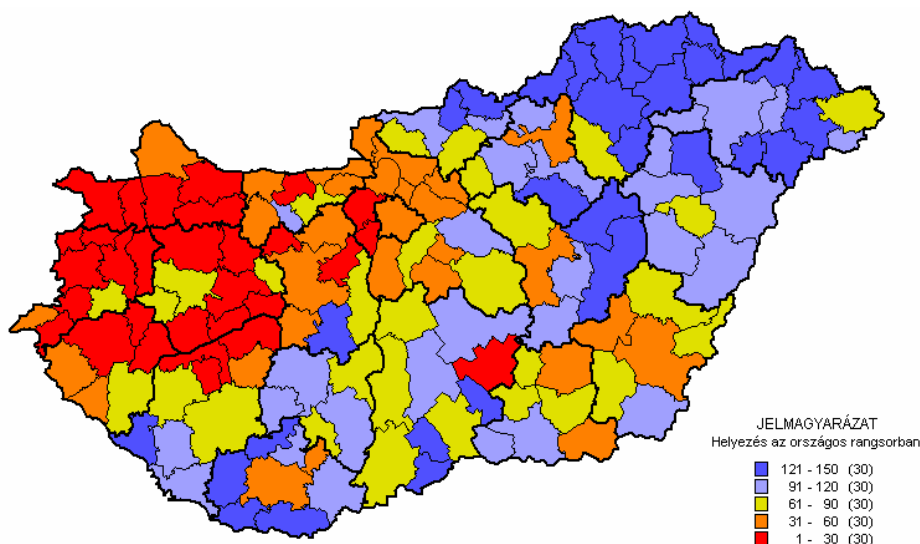

*: Az ábrán az 1992-ben és 2002-ben legalacsonyabb (Soproni, illetve Balatonfüredi kistérség) és legmagasabb (a Tabi, illetve a Sásdi kistérség) értékkel rendelkező kistérségek adatai, valamint az országos átlag van feltüntetve.

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

12. ÁBRA

Az egyes kistérségeknek a tartós munkanélküliek aránya alapján felállított országos rangsorban 1992 és 2002 között évenként elfoglalt pozíciói átlagából képzett sorrendje

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

3.3.4.2. A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség szerinti összetétele

A hosszabb-rövidebb időre munkanélkülivé vált egyes egyének munkaerőpiaci versenyképességét számos külső körülmény mellett döntően az határozza meg, hogy saját kvalitásai és képességei mennyire keltik fel a munkaadók érdeklődését. Ebből a szempontból alapvető fontosságú az iskolai végzettség, de a munkához jutás lehetőségét igen komolyan befolyásolja még pl. az életkor, illetve az is, hogy az álláskereső melyik nemhez tartozik. Természetesen számos egyéb tényezőt (*lásd Henczi L. 2002*) kellene még figyelembe venni a tényleges „versenyképesség” felméréséhez, azonban ezekről különböző okok miatt nem állnak rendelkezésre használható adatok (pl. a roma etnikumhoz való tartozás, a munkavállalással kapcsolatos motiváltság stb.).

Az elméleti kutatások és a gyakorlati tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy napjaink tudásbázisú társadalmában egyre inkább felértékelődik a képzett, és a gyorsan változó feltételekhez alkalmazkodni képes munkaerőbázis. A képzettségi szint tehát egyre inkább determinálja az elhelyezkedési esélyeket, ezért nem mellékes kérdés, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű periférikus térségekben milyen a munkaerő jelenlegi képzettségi összetétele.

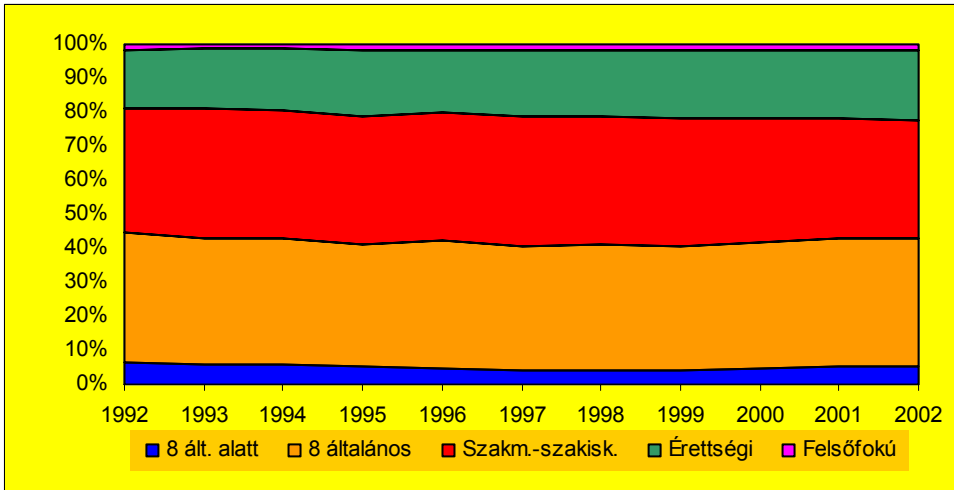
A rendelkezésre álló adatok alapján kijelenthető, hogy a regisztrált munkanélküliek – mint potenciális munkaerőbázis – végzettség szerinti összetétele és általános képzettségi színvonala országos szinten összességében csak elhanyagolható mértékben változott a vizsgált bő egy évtizedben (13. ábra). Az alap-, közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező regisztrált munkanélküliek részarányának alakulásában ugyanakkor megfigyelhető néhány tartós tendencia, amelyek többé-kevésbé igazodnak a nappali rendszerű iskolai oktatás beiskolázási adataiban megfigyelhető változásokhoz.

Egyfelől az 1990-es évek elejéhez viszonyítva önmagához képest érezhetően emelkedett az érettségivel rendelkezők és a felsőfokú végzettségűek aránya, miközben a szakmunkásképző-szakiskolai bizonyítványt szerzők, illetve a legfeljebb az általános iskola nyolc osztályát befejezők részesedése mérsékelten csökkent. A lassú elmozdulások háttérben elsősorban az évenként belépő pályakezdő munkanélkülieknek az összes regisztrálthoz viszonyítva kedvezőbb (és az oktatási rendszer átstrukturálódását követve újrarendező) iskolai végzettség szerinti megoszlása keresendő, illetve az, hogy az idős, alacsonyabb iskolázottságú munkanélküliek lassan kikerülnek a rendszerből.

A tovább- és/vagy átképezhetőség szempontjából tehát összességében kismértékű javulás fedezhető fel, azonban a munkaerőpiacról időlegesen kiszoruló iskolai végzettsége továbbra is rosszabb a teljes népességre jellemző értékeknél. A 14. ábra adataiból kitűnik, hogy a munkanélküliek között magasabb a képzetlenség, a csak alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya, miközben a diplomások részesedése a csaknem folyamatos, és az utóbbi években felgyorsuló emelkedés ellenére sem éri el a 7 évesnél idősebb népesség esetében mért szintet.

13. ÁBRA

A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettség szerinti megoszlása (1992–2002)

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

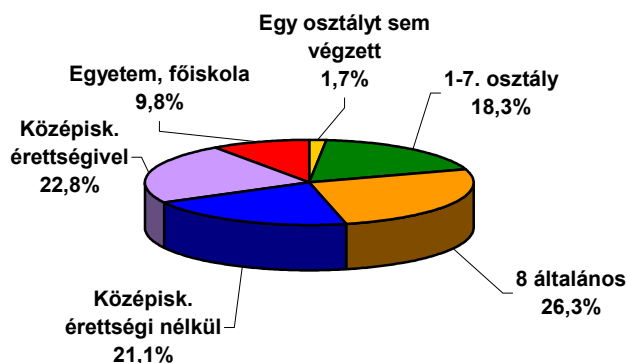
A fentebbi tendenciák figyelembe vételével, illetőleg a munkaerőpiaci képzések/átképzések hatékonyságának, végső soron a munkához jutásnak az egyéntől függő egyik legfontosabb záloga javításának szempontjából az alábbiakban külön kiemelünk két, más-más okokból, de egyaránt sajátos helyzetben lévő csoportot, jelesül a 8 általánosnál kevesebb osztályt befejezett, illetve a diplomás munkanélkülieket. Ez a két véglet nem csak az elhelyezkedési, de a képzési-átképzési lehetőségeket tekintve is élesen eltér egymástól, viszont közös sajátosságuk, hogy a meglévő problémáik kezelése rövid és hosszabb távon egyaránt meghatározza a lokális munkaerőpiacok működését.

Az általános iskola 8 osztályánál alacsonyabb végzettségű munkanélküliek egy-egy térségen belüli aránya azért határozza meg alapvetően a munkaerőpiac működési feltételeit, a keresleti és kínálati oldal viszonyát, illetve a munkahelyteremtés lehetőségeit, mivel ezeket az embereket alapfokú végzettség hiányában gyakorlatilag nem lehet az igényeknek megfelelően átkepezni, így

magas részesedésük alapvető hátrányt jelent. Esetükben elsőként mindenképpen a felzárkóztatás a cél, de miután szakképzettséget még a tanfolyamok elvégzése után sem szereznek, így elhelyezkedési esélyeik csak abban az esetben javulhatnak, ha további képzéseken vesznek részt, és mindez együtt meglehetősen hosszú időt vesz igénybe.

14. ÁBRA

A 7 évesnél idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása (2001)

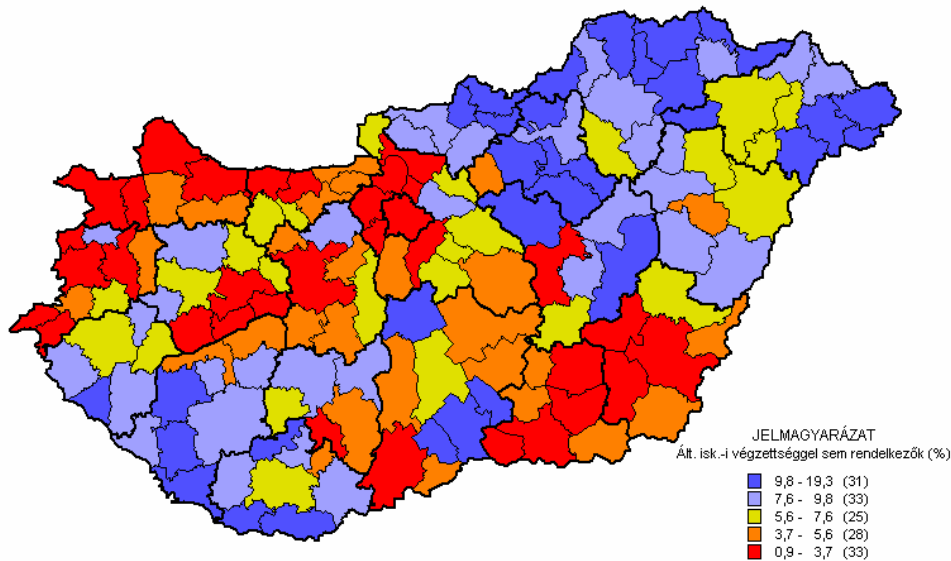

Forrás: Saját szerkesztés a 2001. évi népszámlálás adatai alapján.

A legalacsonyabb iskolázottsággal rendelkező munkanélküliek kistérségenkénti részarányát feltüntető 15. ábra arról tanúskodik, hogy a magas munkanélküliséggel sújtott területeken az átlagot meghaladó értékekkel találkozhatunk. Jól látható, hogy ebből a szempontból vizsgálva Északkelet- és Délnyugat-Magyarország zömében aprófalvas térségei vannak nagyon rossz pozícióban. További kedvezőtlen, a jövőbeni kilátásokat tekintve aggodalomra okot adó tendencia, hogy ez a helyzet nem sokat változott a vizsgált időszakban, sőt, inkább romlott, mivel tovább éleződtek a területi különbségek (16. ábra, 17. ábra).

15. ÁBRA

A 8 általánosnál kevesebb osztályt befejezett munkanélküliek aránya
kistérségenként (2002. december)

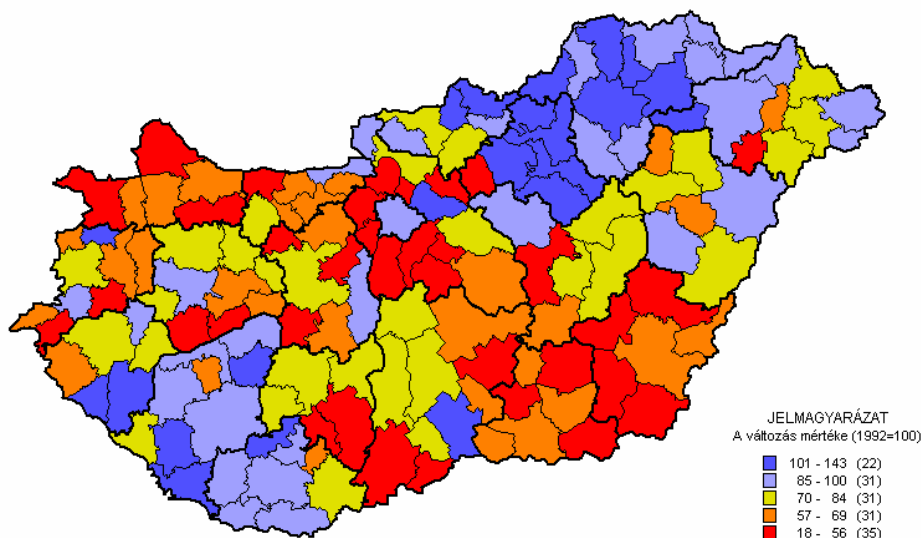

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Az ország egészét tekintve mintegy 20%-kal csökkent az alapfokú végzettséggel sem rendelkező munkanélküliek aránya, ám az alapvetően pozitív folyamat mögött igen komoly szélsőségek bújnak meg. Az egyébként is kedvező helyzetben lévő Szentesi és Dunakeszi kistérségben a 2002-es érték a 20%-át sem érte el az egy évtizeddel korábbiak, miközben Gyöngyös térségében csaknem a másfélszeresére emelkedett. Még kedvezőtlenebb az a tény, hogy miután a korábban is legrosszabb mutatóval rendelkező kistérségek nagy részében alig csökkent, vagy esetenként tovább nőtt az arányszám, a kedvezőbb helyzetű térségek közül pedig sokban volt az átlagosnál gyorsabb a mérséklődés, ezért a szélsőértékek közötti különbség 13,1-szeresről 21,2-szeresre emelkedett.

16. ÁBRA

A 8 általánosnál kevesebb osztályt befejezett munkanélküliek arányának változása
1992–2002 között (1992=100)

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

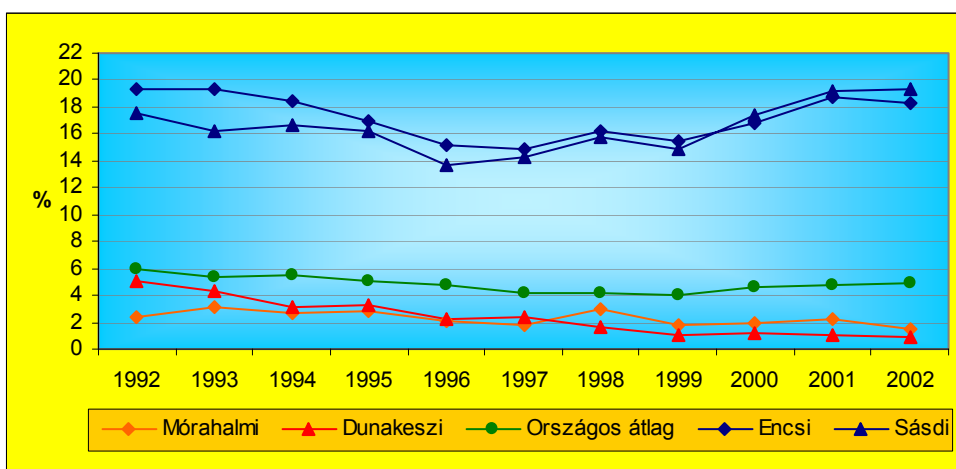
Az alacsony végzettséggel sem rendelkező regisztrált munkanélküliek arányában megfigyelhető területi különbségek természetesen szorosan illeszkednek a munkanélküliség szintjében megfigyelhető struktúrához, és ahhoz hasonlóan gyakorlatilag alig történt érzékelhető átrendeződés az 1992-2002 közötti időszakban – a leghátrányosabb és a legkedvezőbb helyzetben lévő térségek szinte állandósították a pozíciójukat (18. ábra).

Az egyébként sem rózsás mutatók tovább romlanak, amennyiben a tartósan munkanélküliek között vizsgáljuk meg a képzetlenek vagy alacsonyan képzettek arányát. Gyakran előfordul, hogy esetükben az alacsony képzettség magasabb életkorral is párosul (pl. az egykori termelőszövetkezeti állatgondozók, stb.), így a hiányzó képzettség megszerzésére, illetve átképzésükre gyakorlatilag nincs reális lehetőség. Ráadásul a legsúlyosabb gondokkal küszködő térségekben igen magas a roma népesség aránya (részben éppen ez magyarázza a kedvezőtlen adatokat), az

egyres kistérségek általános fejlettségi szintje – ezáltal munkahelykínálata, foglalkoztatási ereje – messze elmarad az átlagtól, vagyis a problémák összetettsége és egymásra halmozódása miatt igen nehéz megtalálni a foglalkoztatottsági szint emelése irányába vezető utat.

17. ÁBRA

*A 8 általánosanál kevesebb osztályt befejezett munkanélküliek arányának alakulása 1992–2002 között**

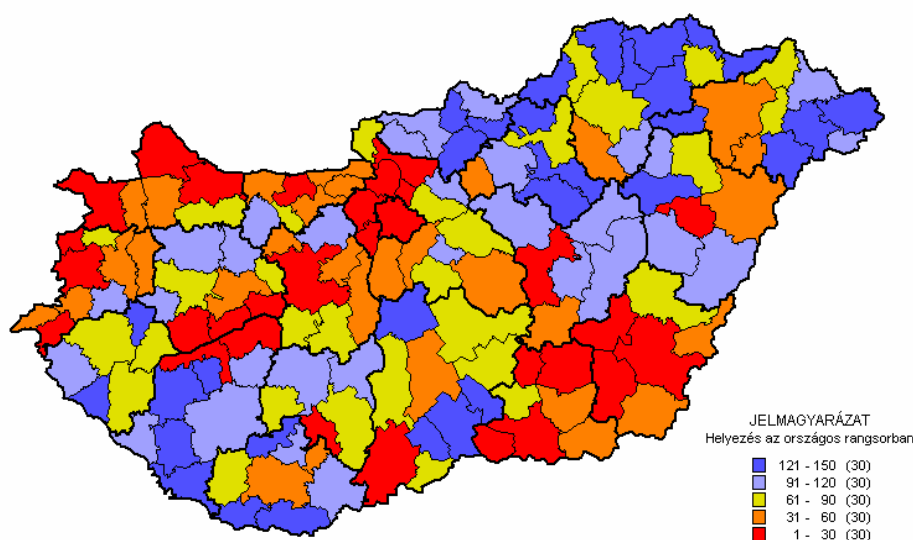

*: Az ábrán az 1992-ben és 2002-ben legalacsonyabb (Móraalmi, illetve Dunakeszi kistérség) és legmagasabb (az Encsi, illetve a Sásdi kistérség) értékkel rendelkező kistérségek adatai, valamint az országos átlag van feltüntetve.

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

18. ÁBRA

Az országos rangsorban a 8 általánost be nem fejezettek arányának 1992–2002 közötti rangsorai alapján elfoglalt helyezések kistérségeként

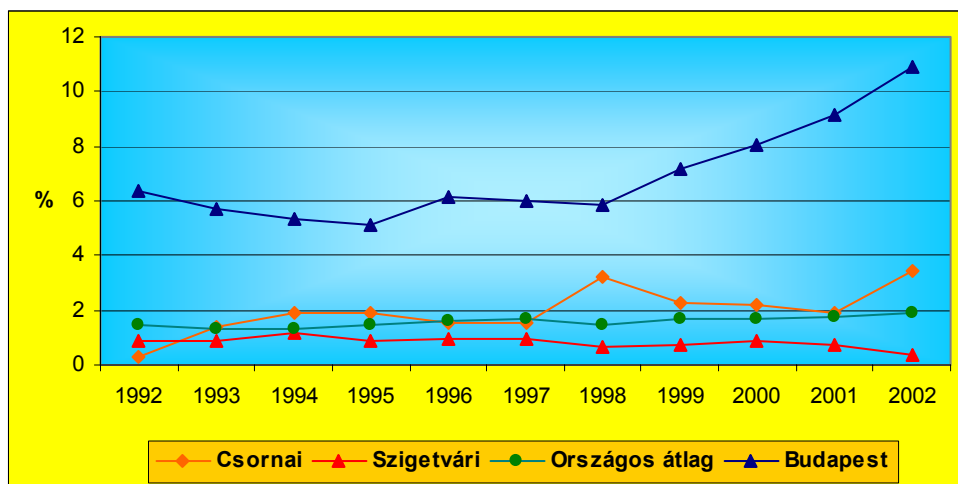
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Ha figyelembe vesszük, hogy összességében az alacsony végzettségűek, illetve a képzettséggel nem rendelkezők a leginkább kiszolgáltatottak a munkaerőpiaci versenyben, és hogy ez a kedvezőtlen adottság egyáltalán nem vonzza az érintett térségekbe az új befektetőket, akkor kijelenthető, hogy jelentős változásokra a közeljövőben sem lehet számítani az érintettek tartós elhelyezkedési esélyeit tekintve.

Egészen más jellegű, ugyanakkor hasonlóan komoly, és egyre kiterjedtebb problémát jelent a diplomás munkanélküliek számában és arányában az utóbbi években megfigyelhető dinamikus emelkedés (19. ábra). Noha ez még nem volt elegendő ahhoz, hogy érdemben átrendezze az összes regisztrált munkanélküli iskolai végzettség szerinti összetételét, a felsőoktatási centrumok vonzáskörzetében, különösen pedig a fővárosban már igen komoly túlkínálat volt jellemző.

19. ÁBRA

A diplomás munkanélküliek arányának alakulása (1992–2002)*

*: Az ábrán az 1992-ben és 2002-ben legalacsonyabb (Csornai, illetve Szigetvári kistérség) és legmagasabb (mindkét időpontban Budapest) értékkel rendelkező kistérségek adatai, valamint az országos átlag van feltüntetve.

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

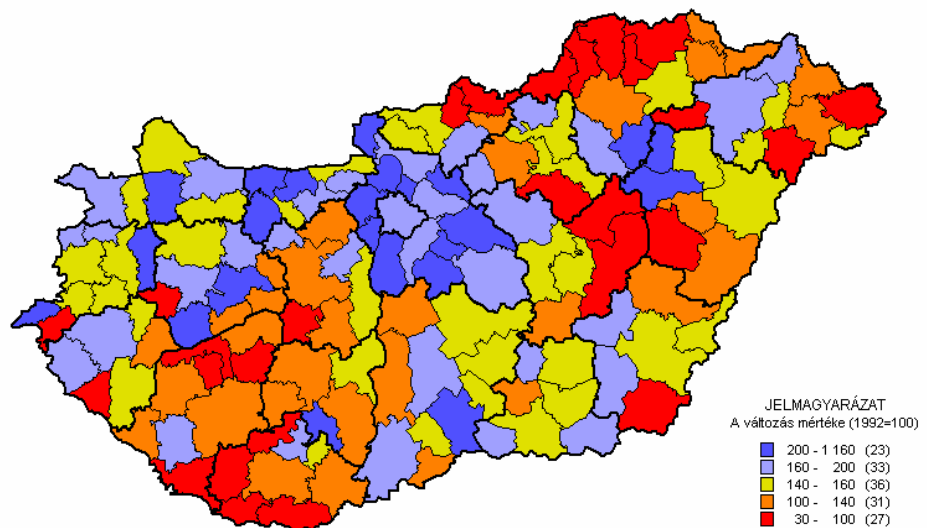
Ha mindehhez hozzátesszük, hogy a diagramon látható tendencia az utóbbi másfél évben még markánsabbá vált, akkor érthetővé válik, miért kezdik már nálunk is alkalmazni azt a fogást, hogy hogyan kell elrejteni egy életrajzban a felsőfokú végzettséget. A rendelkezésre álló adatok alapján tehát a főiskolai-egyetemi oktatásban résztvevők számának dinamikus emelkedésével párhuzamosan jelentősen romlottak a felsőfokú végzettséggel rendelkezők elhelyezkedési esélyei, de ahogyan arra az előzőekben már utalás történt, ez az ország különböző térségeiben eltérő nagyságrendű problémaként jelenik meg (20. ábra).

A szóban forgó területi különbségek jól leolvashatók a 21. ábráról, és noha az értékeket tekintve ez a térkép „inverze” a munkanélküliség szintjét ábrázolónak, véleményünk szerint ebből a szempontból ugyancsak Kelet- és Délnyugat-Magyarország (elsősorban határ menti területei) vannak a legkedvezőtlenebb

helyzetben. Igaz, itt tartják számon a legkevesebb diplomás munkanélkülit, a diplomások alacsony aránya a regisztrált munkanélkülieken belül azonban csak részben tekinthető kedvező mutatónak. Önmagában szemlélve ugyan azt mutatja, hogy a határ menti térségekben nincs elhelyezkedési gondja a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek, és ez általában így is van. Ez viszont annak a következménye, hogy a helyi objektív és szubjektív körülmények (alacsonyabb keresetek, elmaradottabb infrastruktúra, rossz megközelíthetőség, korlátozott karrierlehetőségek stb.) miatt a magasan kvalifikált munkaerő eleve jóval kisebb arányban jelenik meg a munkaerőpiacon.

20. ÁBRA

A diplomás munkanélküliek arányának változása 1992-2002 között (1992=100)

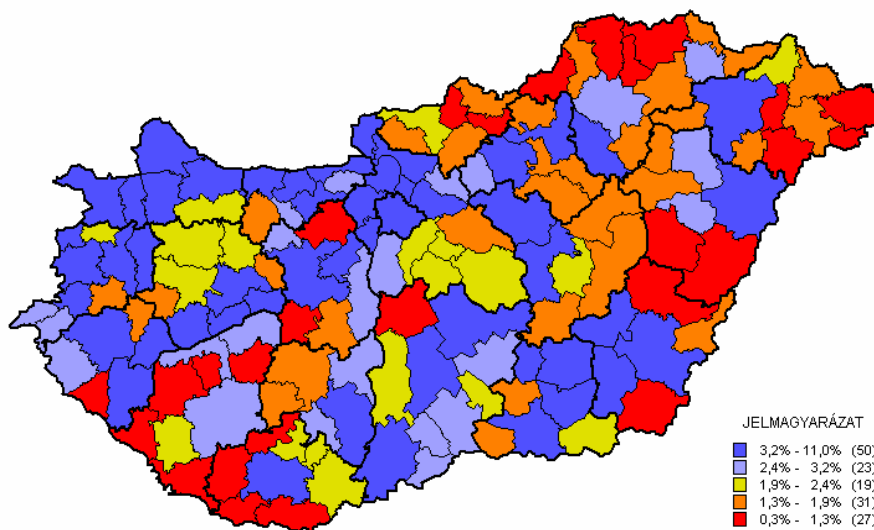
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Ezzel szemben a nagyobb felsőoktatási centrumokban tanuló fiatalok jelentős része a diploma megszerzése után sem tér haza – inkább ott vállalja a munkanélkülivé válás kockázatát (Hajdú B.-né 2003). A felsőfokú végzettségű munkanélküliek magasabb aránya természetesen negatívan befolyásolja az

érintettek elhelyezkedési esélyeit, azonban az átképzési lehetőségek, illetve a modern iparágak letelepedésére gyakorolt vonzó hatás szempontjait figyelembe véve mégis nagyobb mozgásteret biztosít, mint a halmozottan hátrányos helyzetben lévő térségekben.

21. ÁBRA

A diplomás munkanélküliek aránya kistérségenként (2002. december)

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A vizsgált perifériaterületek nagyobbik része az iskolai végzettség és a képzettségi viszonyok szempontjából nézve is óriási nehézségekkel küzd, mivel az össznépeség egészére jellemző az átlagosnál alacsonyabb iskolázottsági szint. Az előregedő aprófalvas térségekben sok idős ember csak az elemi iskolát fejezte be, és a DNy-, illetve ÉK-Magyarországon jelentősen felülreprezentált roma népesség általánosan jellemző alacsony iskolázottsága sem javít a helyzeten. Ezért nem meglepő, hogy miközben országos átlagban 46,3% a legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejezőknek a hét évesnél idősebb népességhez viszonyított aránya,

addig a 25 kistérség átlaga 57,8% – ráadásul nagyfokú területi homogenitás is jellemző.

A regisztrált munkanélküliek esetében valamivel kedvezőbb a kép, mert az alacsony iskolai végzettséggel (vagy azzal sem) rendelkezők jelentős része különböző okok miatt nem tart fenn kapcsolatot a Munkaügyi Központokkal, vagy életkora miatt eleve nem szerepelhet a regiszterben. A maximum általános iskolai végzettséggel rendelkező munkanélküliek aránya országos szinten évek óta 43% körül alakul, míg a munkaerőpiaci perifériákon 2002. decemberben átlagosan 53,1% volt a részesedésük.

Az utóbbi időszakban növekedésnek indult diplomás munkanélküliség a vizsgált térségekben még nem érezteti hatását: az országos átlag 3,2%-os értékéhez képest mindössze 1,17%-os részarány volt mérhető. Az esetek többségében a térségek messze esnek a felsőfokú oktatási intézményektől, ahol pedig nem, ott általában magasabb is a diplomás munkanélküliek aránya. Nem véletlen tehát, hogy a határ menti térségekben a felsőfokú végzettséget igénylő munkakörök (mérnök, orvos, tanár stb.) jelentős részében a határokon túlról érkező (zömében magyar nemzetiségű) külföldi munkavállalók dolgoznak, mivel a szóban forgó álláshelyek hosszabb ideig betöltetlenek maradtak.

A relatíve jobb elhelyezkedési lehetőségek, illetve az össznépelességen belüli eleve kisebb részesedés mellett a diplomás munkanélküliek alacsony arányában természetesen a nagy számú képzetlen álláskeresőnek is szerepe van. Ebből a szemszögből tehát inkább már kedvezőtlennek tekinthető az alacsonyabb részesedés, mivel ez egyben a rendelkezésre álló szabad munkaerő alacsonyabb képzettségi színvonalára utal.

A regisztrált munkanélküliek foglalkozási állománycsoportok közötti megoszlását vizsgálva érdemes kitérni a szakképzetlen segédmunkások sajátosnak nevezhető munkaerő-piaci helyzetére. A szakképzetlen (emiat egyben nagyon olcsó) munkaerő magas aránya kedvezőtlen jelenség, és a teljes népesség és a regisztrált munkanélküliek iskolázottságára vonatkozó adatok ismeretében nem meglepő, hogy a periférikus térségek ebből a szempontból sem állnak túl jól.

A 2002. decemberi adatok alapján a 25 kistérségben összességében 35,4% volt a segéd munkások részesedése a regisztrált munkanélkülieken belül, és ez számottevően meghaladja a 24,4%-os országos átlagot. Az arányok annak ellenére ilyen magasak, hogy a közhasznú- és közmunkák alkalmával az önkormányzatok jelentős számban alkalmaznak segéd munkásokat, és minden bizonnyal a statisztikákban nem szereplő, ún. „látens munkanélküliek” között is szép számmal képviseltetik magukat.

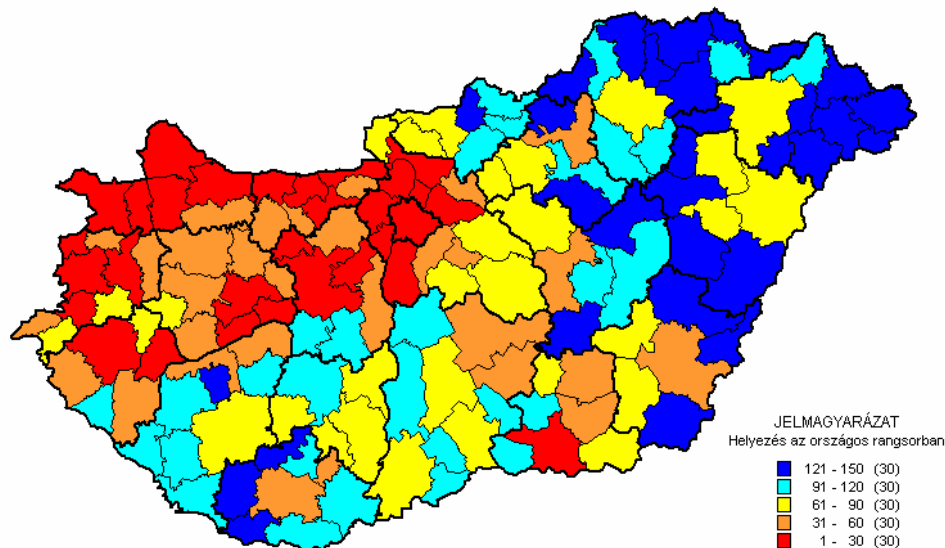
A segéd munkások magas aránya nem csak foglalkoztatási szempontból kedvezőtlen, hanem a helyi társadalom életminőségét is negatívan befolyásolhatja, mivel az alacsony bérek mellett ráadásul ez réteg a leginkább kiszolgáltatott a munkaerőpiaci versenyben. Jól megfigyelhető ugyanis az a jelenség, hogy az alacsony képzettséget igénylő foglalkozásokat nagy munkaerőpiaci mobilitás jellemzi, mivel nagy számban szerepelnek mind az elbocsátandók, mind a felvenni kívántak között. Ez azzal magyarázható, hogy a munkaerő-piaci túlkínálat miatt a munkáltatók a pillanatnyi szükségleteik függvényében döntenek a foglalkoztatni kívánt munkaerő létszámáról és összetételéről, mivel egyáltalán nem jelent gondot a kvalifikálatlan munkaerőtől való gyors megszabadulás, illetve a munkaerő létszámának újbóli feltöltése. Ez alól a tendencia alól csak néhány olyan munkakör jelent kivételt, ahol a terhelés jelentősen meghaladja az elérhető jövedelmet (takarítónők, varrónők, ápolók), mivel ezeknél számottevő a keresleti oldal túlsúlya.

3.3.4.3. Nagy területi különbségek – összetett gyökerű problémák

Az egyes térségek munkaerőpiaci helyzetének finomabb és árnyaltabb meg-rajzolása érdekében a munkanélküliségi mutató mellé kiválasztottunk néhány, a foglalkoztatáshoz-munkanélküliséghez szorosan kapcsolódó, illetve a kistérségek általános fejlettségét érzékeltető adatsort, és az ezeket összesítő komplex indexből kialakított országos rangsorban elfoglalt helyezések alapján készítettük el a 22. ábrát.

22. ÁBRA

Az egyes KSH kistérségek országos rangsorban elfoglalt helyezése a kiválasztott mutatók sorrendátlaga alapján

Forrás: Saját szerkesztés a KSH és a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A további egy tucat, a munkanélküliségi mutatóval szoros pozitív vagy negatív korrelációs kapcsolatban lévő arányszámok forrását a 2001. évi népszámlálás, a 2002-es T-star adatbázis, illetve a Foglalkoztatási Hivatal 2002. december 20-i adatai képezték. A „kiegészítő mutatók” között szerepel a foglalkoztatottak (korrelációs együttható értéke -0,87), a „nem dolgozik, nem tanul” kategóriába (0,85) és a roma etnikumhoz tartozók (0,76), a legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejezők (0,73), illetve az inaktív keresők (0,66) teljes népességhez viszonyított aránya, valamint a tartós – legalább egy éve munka nélkül levő – (0,80), a segédmunkás állománycsoportba tartozó (0,80), a maximum általános iskolai végzettséggel rendelkező (0,72), a szellemi foglalkozású (-0,76) és a diplomás (-0,63) regisztrált munkanélkülieknek az összes regisztrálthoz

viszonyított aránya, továbbá az egy főre jutó SZJA alapot képező jövedelem (-0,81) értéke, és az 1000 lakosra jutó működő vállalkozások (-0,75) száma.

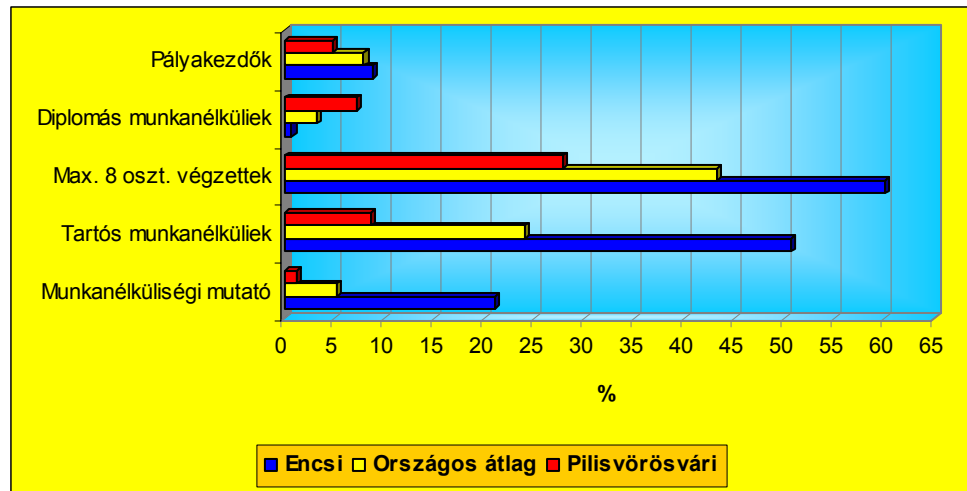
Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a szempontrendszer számos további elemmel bővíthető, de területi és egyéb korlátok miatt arra törekedtünk, hogy a kiválasztott mutatók között elsősorban a foglalkoztatási és munkanélküliségi szempontból kiemelkedő fontosságú, ahhoz a legszorosabban kapcsolódó adatok szerepeljenek. A fentebbi adatsorokból képezett index ugyanis már több szempont együttes figyelembevételével mutatja ki a munkaerőpiaci szempontból legkedvezőbb, illetőleg leginkább hátrányos helyzetben lévő területeket.

Az egyes kistérségeknek az összesített mutatók alapján felállított országos rangsorban elfoglalt helyezését bemutató térképen jól látszik, hogy a legkedvezőtlenebb pozícióban lévő területek általában zárt tömbökben, leginkább a keleti-északkeleti országhatár mentén helyezkednek el. Hasonlóan rossz helyzetben csak a DNy-i határszél aprófalvas területei, illetve a Közép-Tiszavidék vannak, és a munkaerőpiac igen erőteljes polarizációját mutatja, hogy csak ezekben a térségekben találunk olyan kistérséget, amelyik az országos lista utolsó 30 helyének valamelyikét foglalja el.

A munkaerőpiac területi struktúrája tehát első ránézésre egyértelműen szoros kapcsolatot mutat a gazdasági teljesítőképességgel, illetve az egyébként is összetett hatásmechanismusokat generáló közlekedési-elérhetőségi viszonyokkal. Külön kiemelhető például az M1-es és az M7-es autópályák nyomvonalán kialakuló összefüggő terület, és kisebb mértékben ugyan, de a keleti autópálya hatása is kirajzolódik (mindez annak ellenére így van, hogy az összevont sorrendátlag számításánál az elérhetőségi tényezőt nem vettük figyelembe). Ez önmagában rámutat arra a bonyolult összefüggésrendszerre, amely meghatározza a munkaerőpiac területi különbségeit, ezáltal a foglalkoztatáspolitikai eszközök eredményességét alapvetően befolyásoló lokális adottságokat.

23. ÁBRA

Néhány munkanélküliségi jellemző összehasonlító adatai (2002. december)*

*: Az ábrán a vizsgált időpontban az ország egészét tekintve legalacsonyabb (Pilisvörösvári kistérség) és legmagasabb (Encsi kistérség) munkanélküliségi mutatóval rendelkező kistérségek adatai, valamint az országos átlag van feltüntetve.

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A jelenlegi viszonyok gyors megváltozásának tehát meglehetősen kicsiny az esélye, mivel a rossz foglalkoztatási helyzet az érintett térségek összetett gyökerű elmaradottságának egyik legfontosabb következménye, ugyanakkor tartóssá válása, illetve a munkanélküliek tömeges megjelenésének következményei (társadalmi devianciák, elszegényedés, stb.) miatt maga is az elmaradottság egyik fő tényezőjévé, strukturális elemmé vált, és szinte minden összetevőjére jellemzők az óriási különbségek (23. ábra).

4. A MUNKAERŐPIAC MŰKÖDÉSE „PERIFÉRIKUS” NÉZŐPONTBÓL – HATÁR MENTI EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK TAPASZTALATAI

4.1. A vizsgálati terület és az alkalmazott módszerek

A következő néhány oldalon – mintegy a statisztikai adatok kiegészítéseként – esettanulmány-jellegűen foglaljuk össze az Észak-Tiszántúl határ menti térségeiben az elmúlt években folytatott eltérő jellegű kutatásaink eredményeit. A különböző célzatú kérdőíves vizsgálatok és hosszabb-rövidebb interjúk segítségével részleges, ám mégis értékelhető képet kaphatunk arról, hogy hogyan élnek meg a kezdetől fogva munkaerőpiaci perifériának minősülő, halmozottan hátrányos helyzetben lévő térségekben élő szakemberek, önkormányzati tisztviselők, részben pedig maguk a lakosok a tartós foglalkoztatási gondokat, és melyek azok a legfőbb okok, amelyek szerintük leginkább felelőssé tehetőek a kedvezőtlen folyamatok fennmaradásáért.

A fent említett kutatások közül volumenüket tekintve külön ki kell emelnünk az MTA RKK Debreceni Osztálya által Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg 119 határ menti településének önkormányzatai körében két ízben (1999 és 2002) elvégzett komplex, a gazdasági-társadalmi élet legtöbb vonatkozására kitérő kérdőíves felméréseket (az eredményekről lásd: *B. Baranyi-I. Balcsók-L. Dancs-B. Mező 1999, Baranyi B. 1999, 2001, 2004*), amelyek hasznos, de kellően óvatosan kezelendő információkat szolgáltatottak a foglalkoztatási viszonyokat illetően is (*24. ábra*).

A lakossági véleményeket tükröző, a magyar-ukrán határ két oldalán fekvő négy településpár lakosságának körében lebonyolított kérdőíves vizsgálat annak ellenére hasznos információkkal szolgált, hogy célja elsősorban a határon átnyúló kapcsolatok jellegének vizsgálata volt. A magyar oldalon Záhony, Barabás, Tiszabecs és Kispalád, míg a határ túloldalán Csap, Mezőkaszony, Tiszaújlak valamint Nagypalád szerepeltek

a mintában, és a magyar oldali településeken 520, a kárpátaljai településeken pedig 560 lakossági kérdőív készült (*Balcsók I.–Dancs L. 2000, 2003, Dancs L. 2003, 2004*).

24. ÁBRA

A kérdőíves felmérésekbe bevont települések elhelyezkedése az Észak-Tiszántúlon

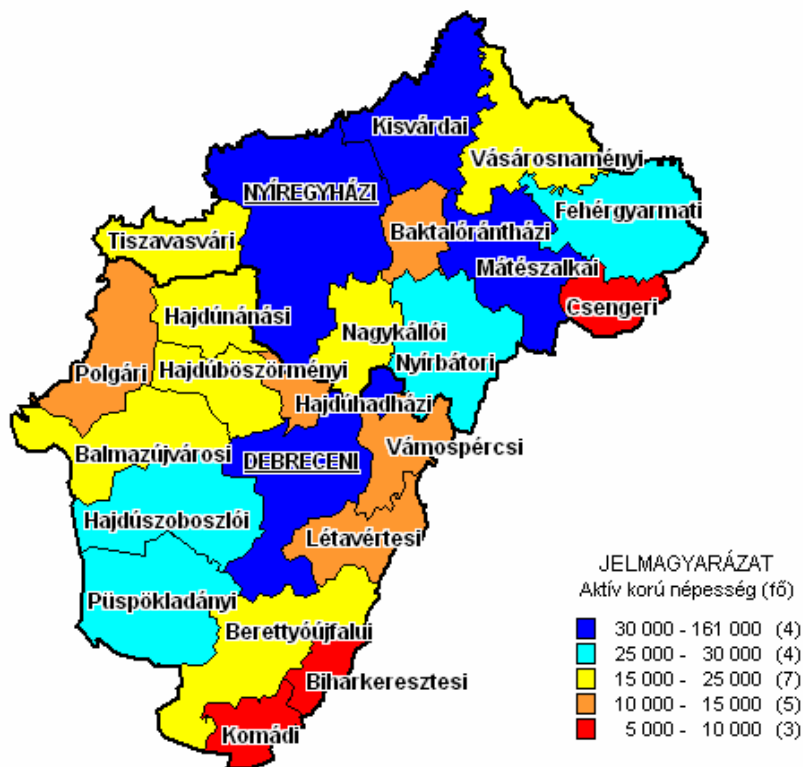
Forrás: MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

A disszertáció célkitűzéseit tekintve a leghasznosabbnak mégis azok az interjúsorozatok tekinthetők, amelyek a fentebbi kérdőíves vizsgálatokhoz kapcsolódva készültek el. Az 1999 elején és 2002 nyarán sorra kerülő, kifejezetten a határ menti, periférikus fekvés hatásaira koncentrálnó beszélgetések során felkerestük valamennyi, a határral hosszabb-rövidebb szakaszon érintkező munkaügyi kistérség kirendeltségeinek

vezetőit (illetve az utóbbi időpontban esetenként vidékfejlesztési kistérségi menedzsereket), mivel személyes tapasztalataink alapján prominens személyiségekként az átlagosnál bővebb információhalmazzal rendelkeznek szűkebb környezetük munkaerőpiaci folyamatait illetően.

25. ÁBRA

A munkaügyi kistérségek elhelyezkedése és aktív korú népességének száma 2002-ben

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal tájékoztatása és a KSH adatai alapján.

Az alábbiakban röviden összefoglalt legfontosabb megállapítások ugyanakkor a statisztikai adatok, a vonatkozó szakirodalom és személyes tapasztalataink

alapján mégis általánosíthatónak tűnnek, és kisebb-nagyobb mértékben valamennyi összefüggő határ menti külső, illetve belső perifériaterületen kifejtik a hatásukat. Természetesen maga az Alföld ÉK-i peremét alkotó határsáv sem nevezhető homogénnek, és a szóban forgó munkaügyi kistérségek szintén széles skálán mozognak mind területüket, mind népességszámukat tekintve (25. ábra).

Az összefüggő külső perifériát képező határ menti munkaügyi térségek legégetőbb munkaerőpiaci problémáit tehát döntően a rendelkezésre álló adatok, valamint a kirendeltségek vezetőivel és munkatársaikkal folytatott beszélgetések alapján próbáltuk megrajzolni. A kép természetesen korántsem lesz teljes, csupán a legnagyobb, és a vizsgálatok alapján állandónak tekinthető problémák kiemelésére törekedhetünk. Az egyes problémakörök bemutatásának sorrendje is önkényes, de a felsorolt gondok valamennyi kirendeltség területén előfordulnak – legfeljebb a fontossági sorrendben vannak eltérések.

4.2. A „Bihari börtöntől” a „Záhonyi kapuig” – avagy dolgozni járnék, de hogyan?

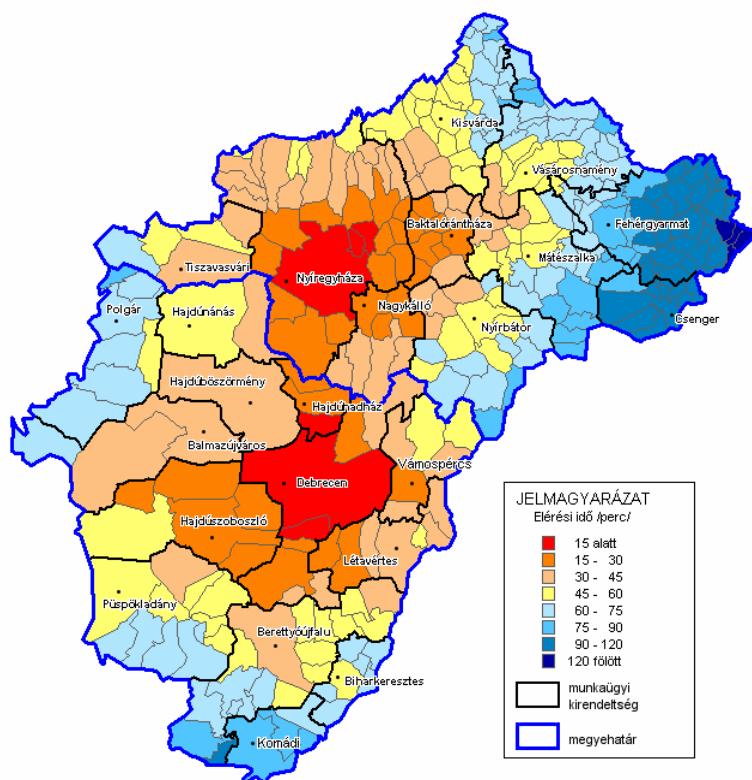
Egybehangzó vélemények alapján a munkavállalási lehetőségeket leginkább befolyásoló tényező valamennyi térségben, és különösen a határ közvetlen közelében fekvő településeken az igen rossz megközelíthetőség (26. ábra). Ez a negatív adottság tovább növeli a központoktól földrajzilag mérhető távolságot, és sok esetben szinte lehetetlenné teszi a munkavállalást.

A Volán az alacsony utasforgalom miatt számos járatot megszüntetett, így néhány település esetében már csak az „iskolabuszok” maradtak meg, ezekkel pedig nem lehet műszakkezdésre beérni a nagyobb településekre. A kisvasúthálózatot már korábban felszámolták, és ez különösen Nyírbátor térségében növelte meg az elzártságot, mert korábban ezek a vonalak jelentették a kapcsolatot a gócpontok felé – példa erre a Debrecen–Nyírbétek vonal (Süli-Zakar I. 1992, 1994). Elhelyezkedésre tehát szinte csak annak maradt reális esélye, aki rendelkezik saját autóval, ám ez a megoldás sem nevezhető olcsónak, és a határ

menti előregedő aprófalvakban a személygépkocsi nagyon sok ember számára csupán elérhetetlen álmom.

26. ÁBRA

A megyeszékhely elérhetősége közúton a megye településeiről Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Forrás: Dancs L. (2001) alapján átszerkesztve.

Számos területnek eleve rossz a közlekedésföldrajzi helyzete. A Komádi munkaügyi kistérség például valamennyi közül a legkisebb, mindössze 4 települést foglal magában. Az, hogy ez a kirendeltség ebben a formában létezik, már önmagában is utal a terület óriási elzártságára. Komádi 14 kilométerre fekszik a legközelebbi főútvonalról, és a megyeszékhelytől is igen messze van. A térségben a

határ csaknem teljesen zárt (évi egy alkalommal nyitják meg Körösszegapátinál), ezért a román oldallal ápolt kapcsolatok nagyon minimálisak. Mindez pedig nagyon hátrányosan érinti Komádit, mert a település a trianoni határmegvonás előtt viszonylag nagy vonzaskörzettel rendelkezett, amelynek legnagyobb része Romániához illetve a megyerendszer átszervezése során Békéshez került. Emiatt a korábban Nagyváradhoz kapcsolódó infrastruktúra nagyon féloldalassá vált, elvágva a térséget a korábbi közlekedési kapcsolatoktól. Nem meglepő tehát, hogy a megyén belül különösen erre a területre volt jellemző a munkavállalási célzatú távolsági (főleg Budapestre irányuló) eljárás magas aránya, és ezért volt nagy trauma az ingázás visszaszorulása.

A Csengeri kirendeltséget a többszöri átszervezések során tulajdonképpen ugyanilyen okokból hagyták meg eredeti formájában. A határ mentén elhelyezkedő településekről ugyanis magát Csengert sem könnyű elérni, ha pedig Fehérgyarmatig vagy Mátészalkáig kellene utazni, akkor az oda- és visszaút több mint egy napot venne igénybe. A földrajzi fekvés miatti rossz elérhetőség egyébként az egész térségre jellemző, és ezért ingázásra csak annak van lehetősége, aki rendelkezik saját autóval, vagy megoldható számára az igen gyér számú hazalátogatás. A távolabbi nagyvárosokba ingázókból azonban sokan nem térnek haza, mint ahogyan a főiskolai és egyetemi hallgatók közül sem.

A 29 településre kiterjedő Vásárosnaményi munkaügyi kistérség beregi területein lévő települések helyzete sem sokkal rózsásabb. A térségben a közúti közlekedés a meghatározó, és ez behatárolja a munkavállalók lehetőségeit is. A Beregben az egyetlen közlekedési kapcsolatot a 41-es főút, illetve a hozzá kapcsolódó inkább rosszabb, mint jobb minőségű útvonalak jelentik (ezek közül jónéhány zsákvonat).

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a vizsgált területen a karbantartás hiánya miatt mind az utak, mind a vasutak állapota kétségbeejtő. Ismét beszédes példaként említhető Nyírbátor: annak ellenére, hogy itt található a debreceni és a nyíregyházi vasútvonal, a pályák állapota olyan rossz, hogy a korábban kb. 40 perces menetidő napjainkra a 38 km-re fekvő Nyíregyháza felé egy óra fölé emelkedett, az

58 km-es távolságban található Debrecent pedig közel másfél óra alatt lehet elérni. A jelenség viszont korántsem egyedi: sok település között a mai napig nincs szilárd burkolatú útvonal.

Mindez nem új keletű probléma, és egyetlen lehetőségként az itt élők már korábban is a távolsági ingázásban keresték a megoldást. Az 1990-es évek folyamatai azonban részben a fentebbi negatív irányú változások révén nem kedveztek ennek az életformának, és az ingázók létszáma drasztikusan visszaesett. Az utazási költségek folyamatos emelkedése miatt a munkáltatók szinte mindenhol leépítették a szerződéses utaztatást, és a költségek csökkentése érdekében legelőször a bejáróktól szabadultak meg. Nem véletlen tehát, saját megyéjükön belül is a határ menti kirendeltségekben futott fel a leggyorsabban a munkanélküliség, és hogy kevés kivételtől eltekintve a mai napig itt a legmagasabbak a munkanélküliségi ráták.

Az ingázási lehetőségek beszűkülésének hatásait hűen tükrözik a Létavértesi kirendeltségre jellemző folyamatok. A megyeszékhely közelsége, jó elérhetősége a korábbi években meghatározta a térség munkavállalási szokásait: a szakmunkások döntő többsége valamelyik debreceni nagyvállalatnál (GÖCS, MEDICOR, stb.) helyezkedett el. Az 1990-es évek elején bekövetkezett leépítések miatt az ingázók száma azonban érezhető mértékben visszaesett. Az ekkor munkanélkülivé vált embereket helyben mind a mai napig nehéz elhelyezni, mert a térségben alakult vállalkozások munkaerőigénye minimális, ipari üzemek pedig korábban sem voltak, és most sincs sok esély az idetelepülésükre.

Így az emberek vagy a saját földjeiken dolgoznak; vagy ha erre nincs lehetőségük, akkor marad a napszám, amely egyébként a jelenlegi tulajdonosoknak szintén jó lehetőséget biztosított korábban a természetesi fortélyok elsajátítására. Emellett azért is népszerű ez a foglalkoztatási forma, mert a minimálbér feletti jövedelmet biztosít (igaz, csak az idénymunkák időszakában, és csak a megfelelő fizikummal rendelkezőknek), és a szolgálati idő megléte ennek fényében már nem elsődleges fontosságú.

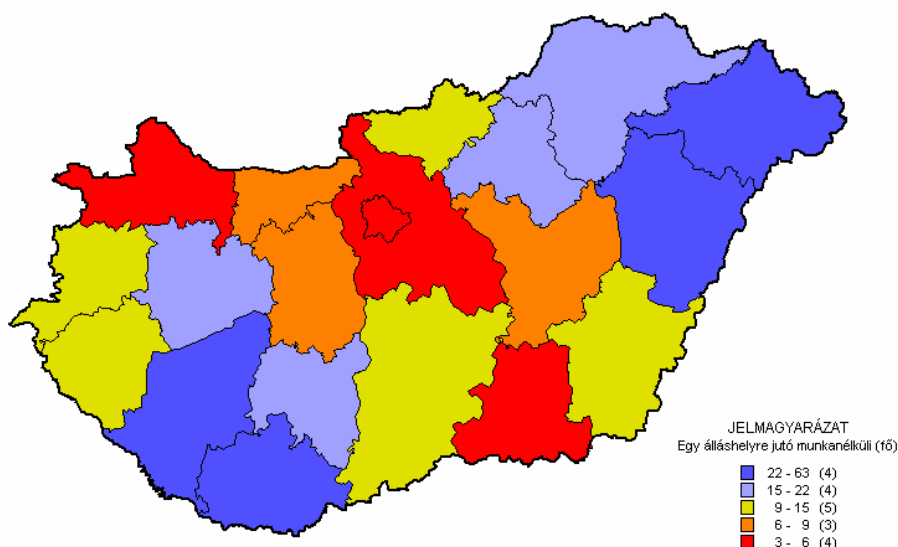
A határ közelében fekvő településeken élőknek tehát az általánosan jellemző elzártság, rossz megközelíthetőség miatt a határátkelők és a központi települések kivételével csekély az esélyük az elhelyezkedésre. A munkáltatók sokszor kikötik azt, hogy a központoktól távol élőknek ne közvetítsék ki az állásajánlatokra, mert vagy be sem érnek műszakkezdésre, vagy drága az utaztatásuk (annak ellenére is, hogy a munkaügyi szervezet támogatást biztosít erre a célra). Így viszont még a határátkelők közelében is a feketemunka jelenti a legáltalánosabb megélhetési forrást, a legális munkaerőpiacra való visszajutás esélye minimális. A határátkelők foglalkoztatási szerepe sem nagy, és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelmi és vendéglátó hálózat szerepe is elhanyagolható, mert erősen behatároltak a lehetőségek. Az esetek többségében tehát csak azok húznak hasznot a határ közelségéből, akik az olcsó ukrán és román napszámosokat foglalkoztatják a mezőgazdasági idénymunkák ideje alatt.

4.3. Magas munkanélküliség, kevés munkaalkalom – avagy dolgoznék, de hol?

Az előzőekben felvázolt, a földrajzi fekvésből adódó általános problémák alapvetően meghatározzák a térségben a munkaerőpiac működési feltételeit. Az egyik interjúalany által ördögi körnek minősített helyzetben a legnagyobb strukturális nehézséget az okozza, hogy miközben a feltételei finoman szólva sem adottak, az ingázás sok település esetében mégis máig az egyetlen megoldás a primer munkaerőpiacon történő munkavállalásra, mivel országos és regionális viszonylatban egyaránt hihetetlenül kevés a térségben a legális munkalehetőség (27. ábra).

27. ÁBRA

Az egy (a hónap végén) érvényes, betöltetlen álláshelyre jutó munkanélküliek száma megyénként 2001. december 20-án

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A munkahelyek hiánya tehát az egyik, ha nem a legfontosabb oka annak, hogy a vizsgált terület munkanélküliségi rátái tartósan az országos átlag felett alakulnak. Amint azt korábban már említettük, a szocialista évtizedek nagy foglalkoztatói (legtöbbször a budapesti cégek leányvállalatai) a rendszerváltás után eltűntek, vagy korábbi alkalmazotti létszámuknak a töredékével üzemelnek. A leépített nagyvállalatok helyét azóta sem töltötte be senki, bár a színre lépő magánvállalkozások száma többszörösére gyarapodott az elmúlt években. A bajok forrása az, hogy ezek legnagyobb része egyéni vagy tíz főnél kevesebbet foglalkoztató cég, ezért nem képesek felszívni nagyobb tömegben a rendelkezésre álló állás nélküli munkaerőt. Nagyobb cégek alapítására az általánosan jellemző tőkehiány miatt a helyi vállalkozóknak nincs esélye, a külföldi tőke részaránya pedig alaposan elmarad az országos átlagtól.

A határainkon túli cégek lanyhább érdeklődésének számos oka van. A terület földrajzi fekvése eleve nem kedvez a külföldi tőke beáramlásának. A keleti országrész határvidéke a piacorientáció-váltást követően messzire került a magyar külkereskedelem célországaitól és az onnan érkező befektetőktől egyaránt. Keleti szomszédjaink piacairól a rengeteg bizonytalansági tényező és a fizetőképes kereslet alacsony, illetve rendkívül ingadozó szintje miatt az 1990-es évtizedben kiszorultak a magyar vállalkozások, és noha az utóbbi években számos nagybefektetésre került sor (MOL, OTP stb.), a közvetlen határsávban tevékenykedő cégek többségének lehetőségei még mindig erősen korlátozottak.

A tőkeerős piacoktól való távolságot tovább növeli a térség nagyon rossz elérhetősége, a közlekedési vonalak gyakran kritikán aluli állapota. Tovább rontja az esélyeket, hogy az utóbbi években tapasztalható javulás ellenére az infrastrukturális ellátottság szintje még mindig nagyon sok kívánnivalót hagy maga után, és az önkormányzatok anyagi helyzetét ismerve ez az állapot a közeli jövőben sem fog alapjaiban megváltozni. Ezek az állapotok már önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy a nagy multinacionális cégek látóköréből gyakorlatilag teljesen kiessen a térség. Mindez azt eredményezte, hogy az országba beáramlott működő tőke elenyésző része jutott el a vizsgált területre, mivel az érdeklődő kisebb cégek befektetései meg sem közelíthetik a multinacionális nagyvállalatok lehetőségeit. Összességében tehát elmondható, hogy általánosságban kisebb méretű és kevesebb tőkével rendelkező vállalatok jöttek létre, és a külföldi tulajdon részaránya az emelkedés ellenére meg sem közelíti az országos átlagot (*Hajnal B. 2003*).

Az előzőekben felsorolt okok miatt szinte törvényszerűen bekövetkezett az az igencsak elszomorító és egyben elgondolkodtató helyzet, hogy a vizsgált területen – különösen az elzárt határ menti falvakban – az önkormányzatok váltak a legnagyobb foglalkoztatóvá. A korábban sokszor egyetlen munkalehetőséget biztosító tsz megszűntével már csak az önkormányzatok képesek munkát biztosítani az embereknek a közhasznú és/vagy közmunkák keretében. A meghirdetett közmunka-programok – miután a már munkanélkülivé váltaknak

szólnak – csak tűzoltás-jellegűek, de mégis ezek jelentik a legjobb (mert hogy többségében az egyetlen) megoldást.

A munkalehetőség biztosítása mellett a legfőbb cél a további támogatáshoz szükséges munkaviszony megteremtése, mivel erre gyakorlatilag nincs egyéb életképes módszer. A tartósan munkanélküliek nagy létszáma miatt a rendelkezésre álló keretek még így is sok esetben szűkösnek bizonyulnak, és az ily módon megteremtett munkalehetőségeknek az időjárás is korlátot szab. Nem véletlen az a minden egyes esztendő végén nagyon jól kimutatható tény, hogy az üres álláshelyek száma a téli hónapokban rohamosan csökken.

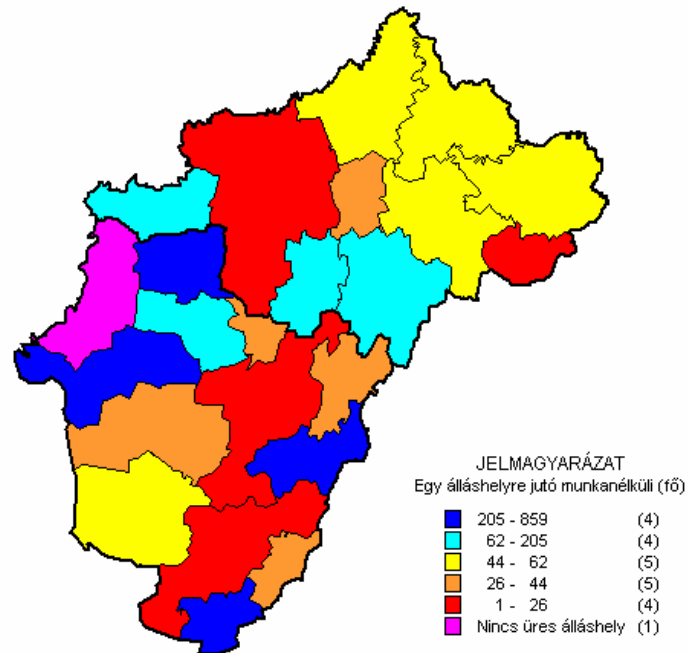
A hosszabb időtartamot felölelő (általában több éves) közmunka-programok közel sem ilyen népszerűek a térségben, bár működik néhány (belvíz elleni védekezés, útépítés). A mérsékeltebb érdeklődés több okkal is magyarázható. Ezek közül a legfontosabb, hogy a közmunka-programokat hirdető önkormányzatoknak az állami támogatás mellé saját részesedést is biztosítaniuk kell. Ez azért jelent problémát, mert a területen számos önkormányzat önhibáján kívül forráshiánnyal küzd, és ebben az esetben a dotáció feltétele a saját tőke hiánya.

Ha tehát az önkormányzatok saját forrást tüntetnek fel a bizonytalan kimenetelű pályázatokban, akkor egészen biztosan elveszítik a biztos támogatást. Visszatartó erő még a pályázatok nehézsége valamint az, hogy a közmunka-programokban nagyobb létszámú munkaerőt kell foglalkoztatni. Ez a kistélepülések esetében kivitelezhetetlen, csak több település összefogása teremthet hozzá alapot. Az összefogás azonban sokszor még akkor sem tapasztalható, ha az érdekek valóban közösek – pedig nagy szükség lenne rá, mert önmagában még ez is kevés ahhoz, hogy megoldódjanak a munkahelyek hiányának fojtogató problémái.

Noha (amint azt a 3.1-es fejezetben már említettük) a munkaügyi kirendeltségek által nyilvántartott betöltetlen üres álláshelyek a tényleges munkahelykínálat hozzávetőleg feléről nyújtanak információkat, már ezek alapján is komoly területi különbségeket érhetünk tetten az országon és az Alföld ÉK-i részén fekvő térségeken belül egyaránt (27. ábra, 28. ábra).

28. ÁBRA

*Az egy érvényes, betöltetlen álláshelyre jutó munkanélküliek száma
kirendeltségenként (2001. december 20.)*

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A 2001. december 20-i záró adatok tanúsága szerint Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye az extrém magas értékkel rendelkező Somogy mögött a második-harmadik helyezést foglalta el az egy érvényes, betöltetlen álláshelyre jutó regisztrált munkanélküliek létszámát tekintve, és előbbi 2,7-szeresen, utóbbi pedig 3,7-szeresen múlta felül az országos átlagot.

Az Észak-Tiszántúlon belül, munkaügyi kistérségek szerinti bontásban megvizsgálva hasonlóan nagy területi különbségekkel, és még inkább extrém értékekkel találkozhatunk. Igaz, a vizsgált időpontban két kivételtől eltekintve nem a külső, hanem a megyehatárok mentén fekvő belső perifériák voltak a legrosszabb

helyzetben, de ez évről-évre, sőt, hónapról-hónapra változhat. Az viszont állandónak tekinthető, hogy a jóval több álláslehetőséget felkínáló megyeszékhelyek (Debrecen térségében koncentrálnak a megyei álláshelyek 58%-a, míg Nyíregyháza esetében ugyanez az érték 49%) időponttól függetlenül érezhetően kedvezőbb helyzetben vannak a környezetüknél, bár az országos átlagot még így is meghaladják.

A másik végletet a vizsgált időpontban a Polgári kistérség képviselte, ahol az 1622 főnyi regisztrált munkanélkülinek egyetlen egy álláshelyet sem (!) tudtak felkínálni. Hasonlóan extrém értékek jellemezték Balmazújvárost (kettő darab üres álláshelyre 1717 munkanélküli jutott), Létavértest (3 – 1071) vagy Komádit (4 – 979), és a szomszédos megye ebben a tekintetben jóval kedvezőbb helyzetét jelzi, hogy a legrosszabb mutatóval rendelkező Nyírbátori kistérség már 18 álláshelyet tudott biztosítani az 1996 fő munkanélküli számára. Az adatok, és ebből kifolyólag a különbségek nagyságrendje gyorsan változhatnak, ám a helyzet ugyanakkor mégsem pillanatképet, hanem évek óta meglévő, és Hajdú-Bihar esetében fokozatosan romló tendenciákat takar.

4.4. A roma etnikum foglalkoztatási problémái

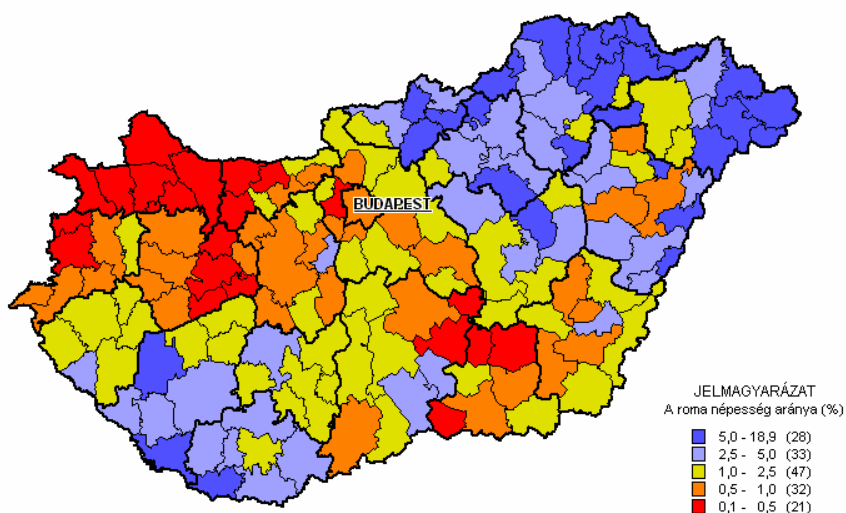
Az Észak-Tiszántúl határ menti területeinek munkanélküliségi problémáiról folytatott beszélgetések mindegyikében komoly szerepet kapott, tulajdonképpen kikerülhetetlen volt a roma etnikumnak a térségben betöltött szerepe, illetve a jelenleg meglévő konfliktusok csökkenthetőségének esélyei. Más kérdés, hogy az igazán komoly problémák gyakran csak „jegyzőkönyvön kívül” kerültek ténylegesen előtérbe, és az önkormányzatok sem voltak túl közlékenyek egyik adatfelvétel időpontjában sem.

Mindezt eredményezte, hogy a roma etnikum arányára vonatkozó relatíve pontos és megbízható adatok semmilyen forrásból nem állnak rendelkezésre. A 2001-es népszámlálás alkalmával ugyanis a megelőzőhöz hasonlóan minden bizonnyal továbbra is csak a tényleges adatok töredéke jelenhetett meg az etnikai

hovatartozás felvállalásának alacsony szintje miatt. Az adatokból azonban így is nagyon jól látszik, hogy az Alföld ÉK-i részén, különösen pedig a határ mentén elhelyezkedő aprófalvas térségekben az országos átlagnál jóval magasabb a roma népesség aránya, és sok esetben a térbeli szegregálódás jeleit mutatják a több településre kiterjedő egybefüggő területek (29. ábra).

29. ÁBRA

A roma etnikum aránya a teljes népességben belül a munkaügyi kistérségekben (2001)

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján.

A kérdőíves felmérések alkalmával ugyan nagyon sok önkormányzat egyáltalán nem válaszolt az erre vonatkozó kérdésre, és a 119 település közül 2002-ben mindössze 27-ben jelöltek meg számottevőnek minősíthető roma kisebbséget – ahol viszont előfordult roma népesség, ott gyakorlatilag mindenhol 10% fölére becsülték az arányukat (Baranyi B. 2004). A valósághoz minden bizonnyal közelebb áll a korábbi (1997) felmérés, mivel annak adatai szerint 55

településen 10%, 22 településen 25%, két községben pedig 50% fölötti volt az arányuk (Kispalád: 59%, Uszka: 80%).

A magas részarányokat egyértelműen az 1000 fő alatti községek mutatták (kivétel a 25%-os aránnyal rendelkező Nagyecsed), ahol döntően a nagyobb volumenű beköltözések növelték meg ilyen mértékben a roma etnikum létszámát és össznépességen belüli arányát (Kovács Cs. 2001). Összességében tehát hozzávetőlegesen 10% körülire tehető a romák részaránya a vizsgált határ menti sávban, és ez az arányszám minden bizonnyal fokozatosan emelkedik a jellemző népesedési folyamatok, illetőleg az előregedő falvakba irányuló migráció következtében.

A magas és növekvő népességszám, illetve a közismert társadalmi problémák miatt nem mellékes az a kérdés, hogy a roma etnikum milyen szerepet tölt be a térség munkaerőpiacán. A munkaügyi kirendeltségek a személyiségi jogok védelme érdekében nem gyűjthetnek adatokat a munkanélküliek etnikai hovatartozásáról, ezért pontos adatok sem a roma munkanélküliség mértékéről, sem egyéb jellemzőiről (a munkanélküliség időtartama, képzettségi viszonyok stb.) nem állnak rendelkezésre.

Az interjúalanyok mértékadónak tekinthető becslései alapján azonban általában az a jellemző kép tárul a szemünk elé, hogy a roma etnikum mintegy 70-80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, és vajmi kevés esélye van arra nézve, hogy visszakerüljön oda. A tartósan munkanélküliek több mint kétharmadát ők adják, és a nagyon valószínű feltevések alapján a látens munkanélkülieken belül is ők vannak többségben.

A kialakult helyzetnek számos oka van. A legkézenfekvőbb ok azonnal nyilvánvalóvá válik, ha megvizsgáljuk a roma etnikum iskolai végzettségét. Az ugyancsak becsléseken alapuló adatok tanúsága szerint a képzettségi szintjük elszomorító képet mutat, és nagyrészt emiatt rendelkezik Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg is az országosnál jóval rosszabb mutatókkal akkor, ha a 8 általánost (vagy még annyit sem) végzettek arányát vesszük figyelembe. Nincs ez másként a vizsgált területen sem, sőt minden valószínűség szerint még rosszabb a helyzet.

Mindezek alapján ebben a térségben alapvető fontosságúak a roma etnikum számára indított felzárkóztató programok, amelyek lehetőséget biztosítanak az alapfokú képzettség, majd erre építve valamilyen szakképzettség megszerzésére.

A tapasztalatok azonban nagyon ellentmondásosak. Általában nem igazán lelkesednek azért, hogy iskolapadba üljenek. Berettyóújfaluban majdnem mindegyik ilyen próbálkozás befulladt, és Mátészalka térségében is nagy erőfeszítésekbe került a résztvevő csoportok hosszabb távú összetartása. Vámospercsen szintén kedvezőtlen tapasztalatokról számoltak be, pedig ott többször próbáltak a kisebbségi önkormányzattal együttműködve felzárkóztató képzést szervezni. A tanfolyamot össze kívánták kapcsolni a közhasznú munkavégzéssel (4 nap munka és 1 nap tanulás volt a terv), hogy a résztvevőknek kereseti lehetőséget is biztosítsanak, azonban a program érdeklődés hiányában már az elején megrekedt, mert a bevonható emberek közül senki sem vállalta egy tudásfelmérő teszt megoldását.

Az általánosan jellemző lemorzsolódásra (az egyik interjúalany megfogalmazása szerint „az idő múlásával párhuzamosan exponenciális sebességgel kihunyó lelkesedésre”) nyújtott példát az akkor még létező HAJDÚBÉT kisvárdai kezdeményezése, ahol alkalmazást biztosító tanfolyamot szerveztek 250 fő részére, és ezeknek mintegy 60%-a volt roma. A képzés ideje alatt ugyan csak kevesen morzsolódtak le, azt követően viszont gyors ütemben mintegy 70 fő hagyta ott a munkahelyét.

Noha az eddigiekben alapvetően negatív tapasztalatokat tudunk felvonultatni, ugyanakkor szerencsére talákoztunk a fentebbiektől gyökeresen eltérő hozzáállással is. Csenger térségében már több felzárkóztató tanfolyamot is sikeresen végigvittek, és erre építve már kitűnő eredményű szakmunkás-bizonyítványt is adhattak néhány résztvevő kezébe. Többen említették, hogy az általánosítás vagy akár a térségi vizsgálatok nem adhatnak reális képet, mert esetenként egy adott településen belül komoly különbségek tapasztalhatók a roma közösségek hozzáállásában és életvitelében. Összességében mégis a nagyon sok

tennivalót emelték ki a legtöbben, mert a finoman szólva is hiányos végzettség miatt a romák nagy tömegei igen nehezen mobilizálhatók.

A képzettségi szint általános emelésének sikerét azonban erőteljesen megkérdőjelezheti az is, hogy a roma etnikum nagy tömegei élnek nyomorszámban, gyakran elképesztő egészségügyi és lakáskörülmények között. Emellett gyakorlatilag mindegyik családot sújtja a munkanélküliség, így a gyermekek iskoláztatását sokszor akkor is képtelenek finanszírozni, ha a megfelelő akarat egyéként meg is lenne hozzá.

Különösen fontos tehát, hogy valamennyi felmerülő nehézség ellenére folytassák a romák felzárkóztató képzését, mert egy-egy sikeresen elvégzett tanfolyam pozitív motivációs hatást gyakorolhat az addig kimaradókra – főleg a kisebb falvakban. A feleslegesnek tűnő próbálkozásokat is érdemes támogatni (Fehérgyarmaton több esetben oktattak mezőgazdasági ismereteket a tanfolyamok keretében), mert ez az egyik járható út afelé, hogy a roma etnikum ne csak a közhasznú munkák keretében juthasson álláshoz.

A másik sokat vitatott probléma a roma etnikum munkamoráljához és az ezzel kapcsolatos előítéletekhez fűződik. Ebben a kérdésben sem lehet egyértelmű választ adni, mert az egyes térségeken belül is meglehetősen vegyesek a tapasztalatok, bár kétségtelenül a negatív példák vannak többségben. Majd minden térségben vannak gondok az általuk végzett közhasznú munkák minőségével és a munkatempóval. Vámospércsen egy induló erdőművelési programra alig jelentkeztek, mert „egyszerűbb volt kifogásokat találni”. Jellemző volt, hogy még azok is távol maradtak, akiknek már közel volt a támogatásra való jogosultságuk kimerítése, és még nem volt meg továbbhoz szükséges munkaviszonyuk. Ellenpéldaként említhető viszont Dombrád, ahol az 1998-as tiszai árhullámok idején a roma etnikum sokkal nagyobb arányban vett részt a gátak megerősítésében, mint az orvosi igazolásokat bemutató egyéb lakosok; és itt semmi probléma nem volt a munka minőségével sem.

Mégis jóval gyakrabban előforduló tapasztalat volt, hogy az adott időpontban szükséges időtartamú munkaviszony megszerzését követően igen passzív

maradtak, sőt arra is volt példa, hogy a jogosultsági idő megszerzése után önkényesen hagyták ott a folyamatban lévő közhasznú munkát. Az ok eléggé prózai: nem fűződött hozzá érdekük, hogy úgymond „feleslegesen” dolgozzanak. A minimálbér és a szolgálati idő nem képvisel megfelelő vonzerőt a munka nélkül megszerezhető szociális segélyekkel és gyermeknevelési támogatásokkal szemben (mutatja ezt az is, hogy a közmunka-programokban szívesebben vettek részt, mert azok jobb kereseti lehetőséget jelentettek a közhasznú munkákhoz képest).

A segélyekre való tartós berendezkedés minden kistérségben megfigyelhető volt, mint ahogyan a folyamatos számolgotás is, amely általában arra az eredménye vezetett, hogy a legtöbb esetben a szóba jöhető minimálbéres állással a felmerülő utazási, ruházkodási és egyéb járulékos kiadások miatt többet veszítettek volna. Ezért aztán maradt a minél több – általában 3-4 – gyerek vállalása, mert így már megélhettek a családi pótlékból is (az már más kérdés, hogy a gyerekek iskoláztatására mennyi maradt).

Valamennyi, a munkamorállal, a hozzáállással vagy bármi mással kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalat mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a ténytet sem, hogy a negatív előítélet, a diszkrimináció igenis megnyilvánul velük szemben a munkaerőpiacon. A megállapítás tényszerű igazolása ugyanakkor meglehetősen komoly akadályokba ütközik, mivel egyrészt a munkaadók a legtöbb esetben csupán szóban közlik a munkaközvetítőkkal, hogy a roma munkaerőt eleve elutasítják, illetve ha ezt nem is teszik meg, számos indokot (nem megfelelő öltözködés stb.) találhatnak az alkalmazás megtagadására.

Az általánosítás miatt ráadásul a valóban szorgalmas, tehetséges, és esetenként még a megfelelő végzettséggel rendelkező romáknak ugyanilyen nehézségekkel kell megküzdeniük, ezért az esetek döntő többségében nekik is csak a közhasznú és közmunkák kínálnak elhelyezkedési lehetőséget. Az sem mindig az ő hibájuk volt, hogy ezeket a további támogatásokhoz szükséges munkaviszony megszerzése után viharos gyorsasággal otthagyták. A rendelkezésre álló keretek ugyanis hosszabb távon is annyira szűkösek voltak, hogy sokszor nem maradt lehetőségük többre, mivel az önkormányzatok minél több, az ellátásból való kikerüléssel fenyegetett

embert akartak foglalkoztatni. Mindezek alapján sok településen nem is maradt kitérés lehetőség, szinte törvényszerűvé válik a segélyekre alapozott életvitel.

A fejezetben felvázolt kép tehát nagyon sokszínű, és nem mentes az el-
lentmondásoktól sem. Ennek pedig az a legfőbb oka, hogy magára a roma
etnikumra ugyanez jellemző: roma és roma nem egyforma. A munkához való
hozzáállásukat alapvetően befolyásolja a szociális környezet, amely
nagy mértékben függ a földrajzi elhelyezkedéstől, a történelmi hagyományoktól és
a területen élő romák értelmi színvonalától.

Óriási különbségek vannak pl. a „putris” és a mások számára is elfogadható
környezetben élő cigányok között. Míg az előbbiek nem fordítanak különösebb
gondot a lakáskörülményeikre, a higiénéjára és gyermekeik neveltetésére, addig az
utóbbiak általában rendezett körülmények között élnek, és a távolabbi jövőre is
gondolva szakmunkásképzőbe, gimnáziumba járatják a gyerekeiket. Mindezek
alján nem meglepő, hogy ők nem kizárólag a segélyekre hagyatkoznak, és nincs
is rá szükségük. Rájuk jellemző a vállalkozó kedv, és a mezőgazdaságtól sem
idegenkednek. Ennek megfelelően nagyobb gondok nélkül be tudnak illeszkedni a
helyi társadalomba (sok településen a vegyesházasságok sem ismeretlenek),
egyáltalán nem növelik a bűnözést, és a nemzetiségi konfliktusok veszélye sem túl
nagy. A baj csak az, hogy példájuk a vizsgált térségekben csak kevés esetben hat
pozitívan a roma etnikum egészére.

Bármelyik hozzáállást vesszük is figyelembe akár a romák, akár a potenciális
munkáltatók részéről, az kétségkívül tény, hogy már a mai viszonyok mellett is
óriási problémákat okoz a nagy létszámú állástalan roma népesség. Végző
konzekvenciaként a rájuk jellemző jelenlegi demográfiai folyamatokat, illetőleg az
esetenként már térségi szinten tapasztalható gettósodást figyelembe véve a jövőben
sem lehet arra számítani, hogy a kérdés súlya bármennyire is csökkenne, arra pedig
végképp nem, hogy önmagától megoldódna.

4.5. Reménytelenségre ítélve? – avagy a tartós munkanélküliség és következményei

Amint azt a munkanélküliség legfontosabb jellemzőit áttekintő fejezetben már megemlítettük, a tartósan munkanélküliek igen magas létszáma és aránya az előzőekhez hasonlóan súlyos gondokat okoz a vizsgált területen – így nem véletlen, hogy az interjúalanyok mindegyike kiemelt kérdésként kezelte a témát. A mai állapot természetes következménye annak, hogy a keleti határ mentén húzóódó térségekben már igen korán magas szintre emelkedett a munkanélküliek létszáma, és a magas munkanélküliség a csökkenések ellenére állandósult (az okokról korábban már többször is említést tettünk).

Az első regisztráció óta eltelt idő alapján a két érintett megye egészét tekintve is kiugróan magas a már több mint két éve munka nélkül lévők aránya, és ez fokozottan érvényes az elzárt, munkahellyel nem rendelkező határ menti településekre. A probléma súlyosságát hűen tükrözi az egyik kirendeltség vezetőjének arra a kérdésre adott kesernyés válasza, hogy mekkora a térségben a tartósan munkanélküliek aránya: „Miért, van olyan munkanélküli, aki nem az?”. Ezt nyilván az a szemlélet mondatta vele, hogy a tartós munkanélküliség kritériuma nem feltétlenül a folytonosság, mert az újra és újra közhasznú munkára küldött munkanélküli ténylegesen nem kerül vissza a munkaerőpiacra – így megmarad annak, aki volt.

Jelenleg úgy tűnik, hogy – bár folynak kifejezetten számukra meghirdetett programok, és vannak kimondottan az ő elhelyezkedésüket segítő támogatások – esetükben csak tűzoltó munka folyik, és az igazi megoldás megtalálása még várat magára. A legtöbb tartósan munkanélküli (miután kimerítette a munkanélküli segélyre való jogosultság időtartamát) a szükséges feltételek megléte esetén (a jövedelempótló támogatás megszűntével) már csak rendszeres szociális segélyt kaphat.

Az összes regisztrálthoz viszonyítva jóval kedvezőtlenebb iskolai végzettségük és korösszetételük (magasabb az idősebb, elhelyezkedni képtelen korosztály aránya) miatt zömmel csak a közhasznú és/vagy közmunkák keretében

foglalkoztathatóak, mivel a munkaerőpiacon irántuk megnyilvánuló kereslet a támogatások ellenére nagyon csekély. A gondokat súlyosbítja, hogy ezek a programok kevesebb embert képesek foglalkoztatni, mint amekkora igény lenne rá, ezért sok embert fenyeget az a veszély, hogy szándékai ellenére kikerül ellátási rendszerből, bár a munkaügyi kirendeltségek és az önkormányzatok megpróbálják mindig a legveszélyeztetettebbeket alkalmazni. A nők azonban így is hátrányos helyzetben vannak, mert a közhasznú munkák jellege miatt az ő foglalkoztatásuk sokkal nehezebben oldható meg.

A tartós munkanélküliség okait, lehetséges kezelési módszereit, illetve az egyént és a társadalom egészét érintő negatív hatásait már sokan és sok helyen leírták (*Csaba E. 1999, Csoba J. 1994, Gadócziné F. É. 2002 stb.*). Az egyénre gyakorolt legsúlyosabb hatások közül azonban az interjúk tapasztalatai alapján érdemes kiemelni a mellőzöttség, a feleslegessé válás érzetét, amely sok tartós munkanélküli esetében vezet betokosodáshoz, és még több embert sodor valamilyen szenvedélybetegség irányába.

A hosszú állástalanság következtében megindul az egyén leépülése – szellemi és fizikai értelemben egyaránt. A megszerzett szakmai képzettség gyorsan megkopik, elévül; ezért sok esetben az új munkahelyek létesítése sem jelentene megoldást, mert ezek az emberek a rengeteg kihullott tudásanyag hiányában már nem lennének versenyképesek a piacon. Ezért gyakorlatilag nincs esélyük az elhelyezkedésre, és nem rendelkeznek perspektívákkal sem. Egyetlen céljuk csak az lehet, hogy bent maradjanak a megélhetésüket biztosító ellátási rendszerben.

Mivel ez a bevételi forrás nem túlságosan magas, ezért a hosszabb ideje munka nélkül levőknek különböző túlélési stratégiákat kellett kidolgozniuk, és a Diebel Andrea–Szarvák Tibor szerzőpáros bagaméri vizsgálataik tapasztalataira alapozva négy alapvető csoportot különített el (*Diebel A.–Szarvák T. 1997*). Az első csoportba („az állami segítségre várók”) tartoznak azok, akik nem tesznek különösebb erőfeszítéseket az elhelyezkedésre, közhasznú munkára is csak kötelezni lehet őket, és tökéletesen megelégszenek az állami segélyekkel. A „megkapaszkodók” már hosszabb távon gondolkodnak: megragadnak minden

alkalmi munkalehetőséget, és a feketegazdaságban is igyekeznek jó munkájukkal megbecsülést kivívni maguknak.

A „fontolva haladók” azok, akik az első pillanattól kezdve tisztában vannak a helyzetükkel, és tudatosan számolgatva igénybe vesznek mindent, ami jár nekik, de az állami segélyek már csak kiegészítő forrásként jönnek szóba. A „felesleges emberek diplomával” vannak a legrosszabb helyzetben, mert megszerzett tudásuk, szellemi tőkéjük ebben a térségben gyakorlatilag használhatatlan, és csak nagyon nehezen tudnak alkalmazkodni a megváltozott helyzethez.

Bármelyik csoportba is tartozzon azonban valaki, túlélés keretei a legtöbb esetben meglehetősen szűkösek. A nyári és őszi hónapok nyújtják a legszélesebb lehetőségeket, mert aki fizikailag bírja, ilyenkor akár az egész időszakot végigdolgozhatja a napszámos munkák elvállalásával. A vizsgált térség súlyos problémáit mutatja ugyanakkor, hogy pl. Komádi térségében a jellemzően nagy szegénység és tőkehiány következtében még ez a lehetőség is csak szűkösen állt és áll rendelkezésre. A napszámos munkákat nagy általánosságban feketén végzik, és amint azt a későbbiekben látni fogjuk, komoly versenytársakat jelent a határon túlról érkező munkaerő.

Az alkalmi munkák mellett a háztáji gazdálkodás segíti még a legtöbb esetben a talpon maradást, de ez önmagában még nem elegendő a megélhetéshez. Ráadásul ez a forma a roma etnikum szinte teljes egészénél hiányzik, mert körükben nincsenek hagyományai – bár vannak többé-kevésbé sikeres kísérletek a meghonosítására. Az egyik legsikeresebb kezdeményezés a gazdasági-társadalmi hátrányok csökkentése érdekében kormányzati szinten megvalósított szociális földprogram, amely 1992-es szabolcs-szatmár-beregi útjára indítását követően jelenleg már 10 megyében működik.

A kezdeményezés jellegét és céljait jól jelzi, hogy országos szinten a résztvevők 47 százaléka roma származású. A program egyéni (motiváció, alkalmazkodóképesség növelése stb.) és társadalmi (az előítéletek csökkenése, az esélyegyenlőség javítása stb.) eredményeiről számos, az Észak-Alföldre

koncentráló empirikus kutatás számolt be (*Jász K.–Szarvák T. 2005, Szarvák T. 2001, 2004, Szoboszlai Zs. 2003*).

A sokszor kényszerből vállalt mezőgazdasági munka mellett a határ mentén bevett szokás még a jövedelem üzemanyag-csempészettel és hátizsák-kereskedelemmel történő kiegészítése, de ezek nem minden tartósan munkanélküli számára elérhető lehetőségek – már csak a határok hosszú szakaszokra kiterjedő átjárhatatlansága miatt sem (*Dancs L. 2001*). A túlélés általánosan használt eszköze azonban mindenhol az igényszint mérséklése, az életszínvonalnak a jövedelemhez való igazítása. Ez azonban már társadalmilag is káros tendencia, mert az igénytelenséget terjeszti, és generálja az elszegényedést a problémával leginkább sújtott területeken.

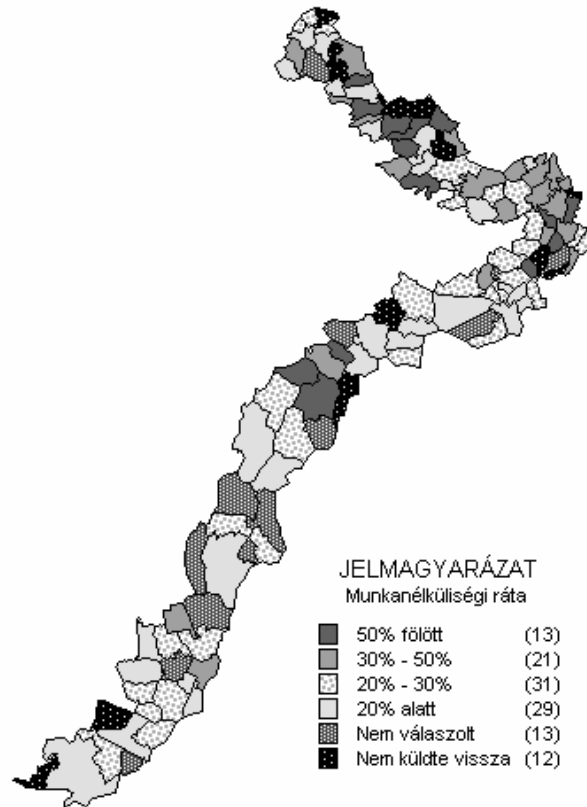
Nem mellékes, bár gyakorlatilag megválaszolhatatlan kérdés a látens munkanélküliek aránya a vizsgált területen. Ők azok, akik vagy kikerültek a munkaügyi kirendeltségek adatbázisaiból (ezen keresztül az ellátási rendszerből), vagy soha nem is szerepeltek abban. A regisztráció hiánya miatt eleve reménytelen a hivatalos úton történő elhelyezésük, és azt sem lehet tudni, hogy dolgoztak-e valaha egyáltalán (háztartásbeliek, csökkent munkaképességűek, stb.). Létszámukat nem lehet pontosan meghatározni, az erre vonatkozó felmérések alapján is csak óvatos becslésre van lehetőség.

A probléma súlyát azonban jelzi, hogy a prominens interjúalanyok véleménye szerint kirendeltségenkénti becsült arányuk alapján regisztrálásuk esetén mintegy 5-20 százalékponttal növelnék meg a munkanélküliségi rátát. Arányuk különösen az elzárt, népesebb roma közösséggel rendelkező településeken magas, és ott alacsony, ahol a munkalehetőségeket csak a munkaügyi kirendeltségen keresztül lehet elérni – és ez az emberekben is tudatosult.

Némi támpontot nyújthatnak az önkormányzatok körében végzett kérdőíves felméréseink, amelyek egyik fontos kérdése a hivatalok által ténylegesen munkanélkülinek tartott egyének számára és arányára vonatkozott (*30. ábra*). Az egyértelműen kiderült, hogy az adatok valódiságától függetlenül a hivatalos adatoknál mindenhol jóval magasabbra becsülték a munka nélkül lévők arányát.

30. ÁBRA

Az önkormányzatok által becsült munkanélküliségi ráta az Észak-Tiszántúl határ menti településein 2002-ben

Forrás: Baranyi B. 2004.

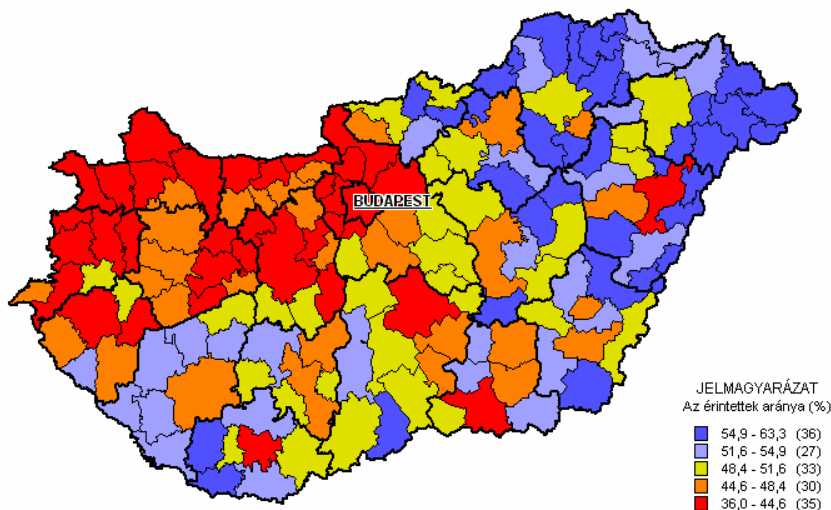
Érdekességként megemlíthető, hogy noha általában a Foglalkoztatási Hivatal adatainak két-háromszorosára tették a szerintük tényleges értéket, a munkanélküliséggel leginkább sújtott települések esetében kisebb volt az eltérés. További elgondolkodtató tény, hogy a hasonló jellegű kérdéseknél tapasztalható ódzkodás ellenére 80 olyan település volt, ahol nagyobb arányú tartósan

munkanélküli roma népességet jelöltek meg, és ez önmagában is több ezres nagyságrendet jelent (Baranyi B. 2004).

A megkérdezett önkormányzatoknak a munkanélküliség tényleges szintjére vonatkozó megítélésének nagyságrendi helyességét támasztják alá a legutóbbi népszámlálás adatai is. A kérdezőbiztosok ugyanis összeírták mindazokat, akik az adatfelvétel időpontjában sem tanulói/hallgatói jogvisztonnyal, sem munkahellyel nem rendelkeztek, és az ebből levonható következtetés szerint az Alföld ÉK-i szegletének határ menti munkaügyi kistérségei nincsenek irigylésre méltó helyzetben. A hat legmagasabb értékkel rendelkező térség között találjuk a Komádi, a Fehérgyarmati, a Vásárosnaményi és a Csengeri kistérséget (utóbbit csak a gönci előzi meg), és miközben az országos átlag 46,7%, addig ezek mindegyikében meghaladja a 60%-ot az arányszám (31. ábra).

31. ÁBRA

*A nem tanulók és nem dolgozók aránya a teljes népességen belül
a munkaügyi kistérségekben (2001)*

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján.

A látens munkanélküliség felmérése tehát csak közvetett módon lehetséges, és kérdés, hogy a szóban forgó egyének milyen kategóriába sorolhatók egyáltalán. Néhány interjúalany a KSH által alkalmazott nemzetközi ajánlásokat, illetve a Foglalkoztatási Hivatal adatgyűjtési szisztémát figyelembe véve jogosan vitatta, hogy munkanélkülinek tekinthetjük-e őket, mert esetükben a regisztráció mellett általában a munkalehetőség keresése is hiányzik a szükséges ismérvek közül – ennek ellenére a probléma létezik még akkor is, ha szűklátókörűségük miatt maguk a látens munkanélküliek nem érzik annak.

Nagy egyetértés alakult ki ellenben abban a tekintetben, hogy a tartósan munkanélküliek nagy létszáma és az ehhez kapcsolódó komoly nehézségek semmivel sem jelentenek kisebb gondokat a roma etnikum fentebb vázolt problémáinál. A rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakban ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy az eredményesnek minősíthető kezelési lehetőségek legalább annyira szűkösek.

A jelenleg alkalmazott megoldások többségéről mindenki tudja, hogy legfeljebb a helyzet szinten tartására elegendők, a javítására azonban már nem képesek. A tartósan munkanélküliek problémái aligha oldhatók meg addig, amíg a munkaerőpiacon ma meglévő feszültségek nem csökkennek elfogadható szintre. Ugyanakkor a tartósan munkanélküliek is csak abban az esetben számíthatnak komolyabb elhelyezkedési esélyre, ha jelentősen változik a mentalitásuk – főképpen a munkahely-keresést illetően.

Szintén egybe csengőek azok a vélemények, amelyek a kevés munkaalkalmat, a nagyarányú munkanélküliséget és a tartósan munkanélkülivé váltak magas számát szorosan összekapcsolják néhány egyéb súlyos problémával. Mivel a jelenlegi helyzet (rossz megközelíthetőség, rosszabb életfeltételek, alacsony fizetések stb.) érdemi javítására rövidebb távon nincs kilátás, így természetes folyamat a szelektív elvándorlás beindulása és fennmaradása. Ez leginkább a magasabb képzettségűekre jellemző, mert ők tanulmányaik befejezését követően nagyrészt a fentebbi problémák miatt nem jönnek vissza a nagyvárosokból.

A helyben élőknek azonban nagyon nehéz elvándorolniuk, mert hiányzik az ehhez szükséges tőke (a lakások értéke pl. épp a fekvés miatt jóval alacsonyabb, mint a fejlettebb térségekben, ez pedig az elvándorlás helyett épp a roma etnikum ide költözését erősíti fel). Így a térségben folyamatosan nő az idősebb, alacsonyabb végzettségű lakosság aránya, és bár az előbbit lassítja, az utóbbihoz viszont hozzájárul a roma etnikum betelepülése (*Süli-Zakar I. 1991, 1992a, 2003*).

Részben ezzel a folyamattal függ össze az a figyelemreméltó jelenség, hogy fokozatosan nő a fiatal munkanélküliek aránya. Mindez leginkább annak köszönhető, hogy a csonka, a munkanélküli ellátásból élő, csökkenő életszínvonalú családokban felnövő gyerekek nem tudnak továbbtanulni, nem tudják megszerezni az elhelyezkedéshez szükséges végzettséget. Ez pedig a fentebbiek fényében komoly problémákat vetít előre a jövőre nézve, mert hozzájárulhat a mostani gondok újratermelődéshez.

Az elvándorlás mellett komoly nehézségeket eredményez, hogy a munkanélküliség elől sokan menekültek az inaktív népesség táborába, és egyre több a csökkent munkaképességű, akiknek az elhelyezése gyakorlatilag kilátástalan. Noha a leszázalékolás jogosságát sok esetben lehetett megkérdőjelezni az elmúlt években, tény, hogy a ténylegesen fogyatékkal élőket (annak ellenére, hogy nagyobb alkalmazotti létszám esetén törvény írja elő, és ráadásul még különféle támogatásokat kapnának) a munkaadók a sok táppénzen töltött időtől tartva nem szívesen alkalmazzák – inkább kifizetik a bírságot.

A leszázalékoltak, a nyugdíjasok és a különböző segélyekből élők arányának dinamikus növekedése negatív hatással volt és van az alkalmazásban állók kereseti lehetőségeire is: általában a minimálbér közelében mozognak a fizetések. Ennek, illetve a tág körben jellemző segélyre alapozott életformának természetes következménye a lakosság széles rétegeinek elszegényedése, az életfeltételek fokozatos romlása. Jellemző példa erre, hogy a Biharkeresztéstől több kilométerre fekvő falvakból számos munkanélküli a legzordabb téli napokon is kerékpárral vagy gyalog megy be jelentkezni a munkaügyi kirendeltségre, mert bár utólagosan

megtérítik az utazási költségeket, esetükben nagy gondot jelent a beutazás kifizetése.

4.6. Mondd meg, honnan jöttél... - külföldiek a „keleti végek” munkaerőpiacán

A TÁRKI felmérései alapján 1998-ban az Észak-alföldi régió településeinek 58 százalékában fordult elő valamilyen jogcímen ott tartózkodó külföldi állampolgár, ám az össznépességhez viszonyított arányuk nem haladta meg a 0,4%-ot (*Sík E. 1999*). Az önkormányzatok adatszolgáltatása alapján ebben az időpontban a legtöbb településen bevándorlók (a települések 38%-a) és hazatelepülő határon túli magyarok (23%) fordultak elő, míg a vendégmunkások (11%), a feketemunkások (6%) és a menekültek (2%) elterjedése már jóval koncentráltabb volt.

A vizsgálat adatai szerint az illegális munkavállalás elterjedtsége fokozatosan növekedett a régióban, és 1998-ban az önkormányzatok 57%-a nyilatkozott úgy, hogy a településükön valamilyen szinten jellemző a feketemunka. A külföldről származó feketemunkások ugyanakkor a helységek 40%-ában jelentek meg a munkaerőpiacon, és ez valamivel több, mint kétszerese volt az országos átlagnak. Ennek fényében nem meglepő, hogy a válaszok alapján a régió a második legnagyobb értékkel rendelkezik a külföldiekkel és azok beilleszkedésével kapcsolatos gondokat tekintve, és szintén a második legmagasabb azoknak az önkormányzatoknak az aránya, amelyek semmilyen feltétellel nem járulnának hozzá a külföldiek befogadásához.

Az „idegenekkel” szembeni fenntartásokat leginkább a megélhetési gondok, illetve az egyébként is bizonytalan munkahelyek elvesztésétől való félelem táplálja, mivel a külföldiek a magyarországi bérek töredékéért is hajlandóak munkát vállalni. A regisztrált munkanélkülieknek az aktív korú népességhez viszonyított magas aránya, és a tartósan munka nélkül lévők egyre növekvő részesedése láttán érthetővé válik az önkormányzatok és a helyi lakosság ellenkezése a manapság leginkább munkavállalási szándékkal érkező külföldiekkel szemben, bár ezt a sok

esetben nem saját tapasztalataikra, hanem a médiában halott hírekre alapozzák. Meglehetősen vegyes volt például a Kedvezménytörvényhez kapcsolódó magyar-román Egyetértési Nyilatkozat fogadtatása, hiszen a jövőbeni következményekre vonatkozó álláspontok a semmilyen érdemleges hatástól egészen a 23 millió román munkavállaló várható „inváziójáig” terjedő skálán mozogtak.

A magyar munkaerőpiacon munkát vállaló külföldiek pontos számát ugyanakkor lehetetlen pontosan meghatározni, és nem csak a feketegazdaság és feketemunka jelentős szerepe, hanem a hatályos törvények miatt sem – amit elsősorban a kínaiak használnak ki. A világ legnépesebb országából érkezők ugyanis rendszerint kihasználják a cégalapítás viszonylagos egyszerűségéből adódó előnyöket: társas vállalkozást alapítva, ügyvezető igazgatóként csak akkor kell munkavállalási engedélyt kérniük, ha az ügyvezetői munkakörtől eltérő feladatokat akarnak ellátni. Ezt viszont a legtöbb esetben nem vállalják fel, mivel pl. eladóként már nem lenne reális esélyük az engedély megszerzésére. Ennek az az oka, hogy a hazai munkaerő védelme érdekében meghozott törvény szerint külföldi által nem tölthető be olyan munkakör, amit magyar munkanélküli betölthetne – feltéve, ha van rá jelentkező.

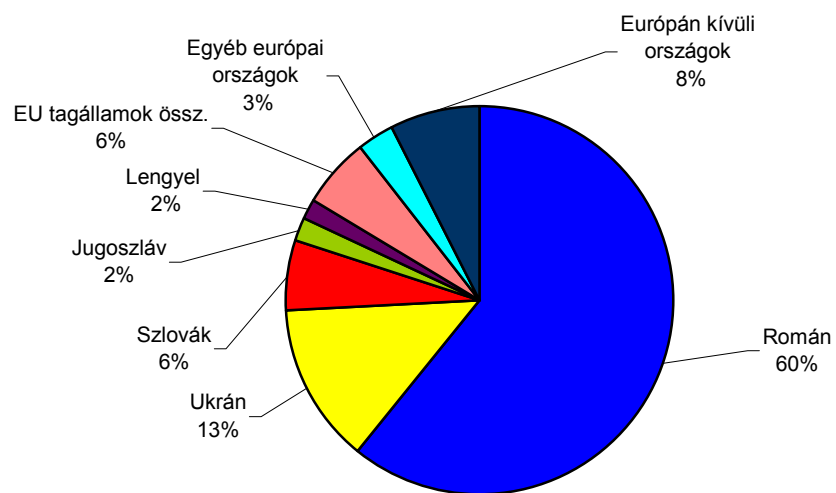
A 2002-ben kiadott engedélyek nemzetiségek közötti megoszlását tekintve elmondható, hogy bár az araboktól a törökökig nagyon sok náció képviseltette magát, de ezek többsége elenyésző arányt ért el. A legtöbb munkavállaló továbbra is Romániából, Ukrajnából, illetve Szlovákiából érkezett, és magas volt az Európán kívüli földrészekről származók aránya is – döntően a kínai állampolgárok nagy számának köszönhetően. A szomszédos országokból érkezők legnagyobb része ugyanakkor magyar nemzetiségű volt, vagyis a beilleszkedésük egyáltalán nem okoz problémát (32. ábra).

A megelőző évhez képest az egyébként is legnépesebb csoportot képező román állampolgárságú munkavállalók száma emelkedett (13,4%-os volt a növekedés) a leginkább, miközben az összes kiadott engedély száma csak 3,4%-kal haladta meg az egy évvel korábbi szintet. A nagyobb létszámú nemzetiségek közül

viszonylag jelentős emelkedés volt megfigyelhető a lengyelek esetében is, míg a többi nációt tekintve inkább stagnálás vagy minimális csökkenés volt jellemző.

32. ÁBRA

A 2002. I. félévében kiadott munkavállalási engedélyek megoszlása nemzetiségenként

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

A kiadott engedélyek száma azonban a bővülés ellenére sem érte el az akkori kormányzat által a magyar munkaerő védelme (illetőleg a lakosság megnyugtató) érdekében meghúzott 81 ezer fős felső határértéket. A hazánkban hivatalosan munkát vállaló külföldiek tehát nem befolyásolták érdemben a munkaerőpiaci folyamatokat, mert számuk mind a regisztrált munkanélküliek, mind pedig a betölthető üres álláshelyek számát és jellegét figyelembe véve elfogadható szinten maradt.

Sokkal nagyobb problémákat okozott az a tendencia, hogy létszámuk elsősorban az idegymunkák időszakában emelkedett meg, ám nem feltétlenül

azokban a térségekben, ahol ilyenkor a leginkább szükség lett volna a munkaerőre. A külföldi munkavállalók zöme több évre visszamenően Budapesten és Pest megyében keresett és keres munkát magának, míg a magyarországi szinten alacsony bérek, a magas munkanélküliség és a kevés munkaalkalom miatt Északkelet-Magyarország csak az érkezők töredékét vonzza.

A keleti határok mentén elhelyezkedő térségekben a legnagyobb jelentősége a határokon túlról évente néhányszor tíz fős nagyságrendben érkező (bár általában magyar nemzetiségű), magasan kvalifikált munkaerőnek van. A szomszédos országokból áttelepülő mérnökök, orvosok és tanárok ugyanis némileg enyhíteni tudják az ezeken a területeken jellemző szakemberhiányt, és mivel esetükben nincs rendelkezésre álló, megfelelő végzettségű magyar munkaerő, ezért a jelenleg hatályos munkavállalási szabályok sem jelentenek akadályt.

A szomszédos országokból származó diplomásokat ráadásul nem riasztják azok a tényezők (rossz elérhetőség, fejletlen vonalas és humán infrastruktúra, a szakmai karrier korlátozottabb lehetősége stb.) sem, amelyek miatt magyar kollégáik nem szívesen maradnak a határközeli falusias térségekben. Ennek oka egyrészt az otthoninál jóval magasabb és biztos kereseti lehetőség, másrészt pedig a szomszédos országok határrégióihoz képest elmaradottsága ellenére is nagyságrendekkel jobb állapotú infrastruktúra és lakossági ellátás. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az országhatárhoz közeli településre költöző családok számára éppen a földrajzi fekvésből adódóan könnyebb a kapcsolattartás a határ túloldalán maradt rokonokkal.

A kevésbé képzett munkaerőt tekintve a hivatalosan Magyarországra érkező, leginkább román, ukrán és szlovák munkavállalóknak döntően a feldolgozóipari kampányok biztosítanak munkalehetőséget. A hirtelen fellépő munkaerőhiány mellett az egyes szakmákra (varrónő, cipőfelsőrész-készítő stb.) jellemző, a kedvezőtlen munkavégzési feltételekkel párosuló igen alacsony keresetek is lehetőséget biztosítanak a legális munkavállalásra, mivel ezek miatt a tényezők miatt itt sem szorítanak ki magyar munkaerőt az álláshelyekről. Kisvárdai és Záhony térségében több évre visszamenően jellemző a felkínált feltételeket

elfogadó ukrán állampolgárok nagyobb volumenű (30-40 fős) foglalkoztatása, mivel az üres álláshelyeket általában több hónap elteltével sem tudták magyar munkaerővel betölteni.

A korábbi években Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyében a legálisan munkát vállaló külföldi állampolgárok száma átlagosan 700-800 fő között ingadozott, és mintegy 70% volt közöttük a Romániából vagy Ukrajnából érkező, döntően magyar anyanyelvű munkavállalók részesedése. Az adatok alapján a külföldi munkaerő összetételére jellemző volt, hogy a határon túlról érkezettek 70-75 százaléka szakképesítéssel rendelkezett, mintegy 2/3-uk fizikai foglalkozású volt, és a 30 százalékot is meghaladta a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.

A hazai munkaerő-kínálat jellemzőivel összevetve nyilvánvalóvá válik, hogy többségük – a hatályos jogszabályoknak megfelelően – nem jelentett konkurenciát a helyi munkanélküliek számára. Erre ügyeltek is a kérelmek elbírálásakor, és mivel az érintett megyékben regisztrált munkanélküliek túlnyomó része szakképzetlen, ezért az alacsony végzettségű külföldiek ritkán kaptak munkavállalási engedélyt.

A határon túlról érkezők tehát általában az ún. „hiányszakmákban” helyezkedtek el: a felsőfokú végzettségűek anyanyelvi – román, ukrán, német – nyelvtanárként, zenetanárként vagy orvosként tevékenykednek, az alacsonyabban képzettek pedig nagyrészt ápolónő, gépi varró, cipőfelsőrész-készítő, üvegfüvő vagy fémipari munkás munkakörben keresik a kenyerüket. A korábbi évekhez viszonyítva 2002-ben sem történtek jelentős változások, bár a kiadott munkavállalási engedélyek száma mindkét megyében megemelkedett. Mivel azonban az engedélyek száma a regisztrált munkanélküliek számához viszonyítva nagyságrendekkel kisebb maradt, ezért a folyamatos emelkedés ellenére a szomszédos országokból törvényes keretek között érkező munkaerő mennyiségileg az országos átlagnál kevésbé befolyásolta a keleti határrégió munkaerőpiaci folyamatait.

A hivatalos keretek között munkát vállalók létszámának alakulásával szemben némileg más a helyzet a Magyarországon illegálisan dolgozó feketemunkásokkal, akik elsősorban a mezőgazdasági és az építőipari idénymunkák alatt érkeznek hazánkba. Számukról nincsenek pontos adatok, de az bizonyos, hogy az többszöröse a törvényes keretek között dolgozókéénak. Sokszor találkozhatunk azzal, hogy szervezett keretek között hozzák át őket a határon, és egyes térségekben (pl. Fehérgyarmat) nem ritka a feketemunkások tömeges, több száz fős csoportokban való megjelenése.

A feketemunka sok esetben szinte törvényszerű jelenség, mivel a magyar oldal kistélepléseiben a vállalkozások munkaerőigényének gyors és olcsó kielégítésére sokszor a román és ukrán állampolgárok foglalkoztatása az egyetlen lehetőség. Vásárosnamény térségében például nemegyszer kifejezetten rá vannak kényszerülve az olcsó, illegális ukrán és román napszamosok munkájára. Ennek legfőbb oka a térség vonalas infrastruktúrájának szerkezete, mivel a települések döntő többsége csak zsákvonallal kapcsolódik a 41-es főúthoz, ily módon nem éri meg szomszédos településekről származó munkaerőt foglalkoztatni.

Kifizetődőbb csoportosan áthozni a határon a térségben megszokott napszám feléért is munkát vállaló feketemunkásokat, mert még a több napos szállás biztosítása is olcsóbb, mint településenként összeszedni a magyar munkaerőt. Ők ugyanis egyrészt nem minden esetben vállalják el a felkínált munkát, másrészt tömegközlekedési eszközökkel a bejárás csak nehezen oldható meg, a vállalkozónak pedig számottevő pluszköltséget jelentene a munkások fuvarozása.

Ráadásul maguknak a feketén dolgozó vendégmunkásoknak sem áll érdekükben végigjárni a hivatalos procedúrát, mert általában két hónapig is eltart a munkavállalási engedély megszerzése, és erre ráadásul komoly összeget, közel 40 ezer forintot kell költeniük az egyébként is alacsony bérért dolgozó határon túlról érkezőknek. A feketemunka tehát már komolyabban érinti az érintett megyék munkaerőpiacának működését is, de a munkanélküliség nagyon magas szintjét tekintve ez még mindig nem tekinthető érdemi hatásnak.

A fentebbi adatok alapján tehát kijelenthetjük, hogy noha az itt élőknek sok esetben más a véleményük (lásd fentebb), a keleti határszél az előző évekhez hasonlóan inkább csak „ugródeszkának” minősül a szomszéd országokból munkavállalási szándékkal érkezők szemében. Ezt támasztják alá a közvetlen határsávban folytatott, többször említett kérdőíves vizsgálataink tapasztalatai is.

A munkavállalási szokásokat firtató kérdésekre adott válaszok alapján nem jellemző a külföldiek megjelenése a közvetlen határtérség munkaerőpiacán, mivel mindössze 27 település jelölt meg legálisan, vagy feketén ott dolgozó külföldi állampolgárokat. A feketemunka a kérdőívek alapján 16 településre jellemző, és összesen 773 főt érint, az adatok értelmezése során ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a tényleges létszám, illetve arány ennek valószínűleg a többszöröse, hiszen Hajdú-Bihar megyében csak Nyírábrány jelölt meg feketén ott dolgozó napszámosokat.

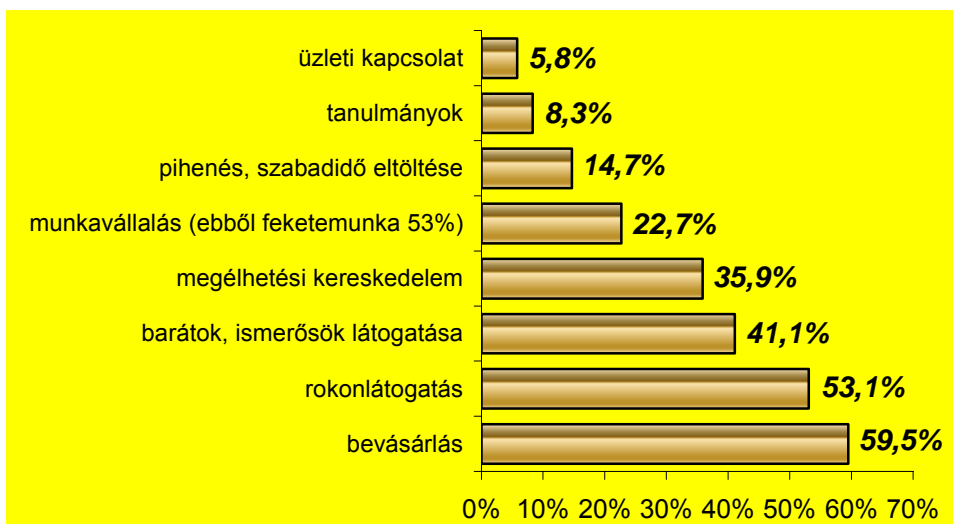
A meglehetősen mérsékelt válaszadási hajlandóság háttérében minden bizonnyal az áll, hogy az önkormányzatoknak egyfelől nem állnak rendelkezésükre megbízható adatok, másrészt pedig eleve óvakodnak a kényelmetlen kérdés megválaszolásától. A legális keretek között munkát vállaló külföldiek száma még kevesebb (73 fő), és a 13 válaszadó település többségében mezőgazdasági idénymunkásként, illetve tanárként vállaltak munkát. A külföldi munkavállalók legnagyobb része a kérdőívre adott válaszok alapján a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei településeken próbál munkához jutni. A feketemunkások 93,5%-a (723 fő), míg a munkavállalási engedéllyel rendelkező külföldiek 91,8%-a (67 fő) keres magának munkát ebben a megyében (*Balcsók I.–Dancs L. 2001, Baranyi B. 2004*).

A hivatalos adatokat, illetve az önkormányzatok részéről szolgáltatott információkat érdekes adalékokkal egészíti ki a magyar-ukrán határ mentén fekvő négy településpárból származó lakossági kérdőíves vizsgálat. A Kárpátalján fekvő települések magyarországi kapcsolatai között a válaszok alapján a bevásárlás áll az első helyen, amelyet a kapcsolattal rendelkezők csaknem 60%-a bejelölt, és a sorban ezt követően a rokonokat, illetve barátokat, ismerősöket látogatók, valamint a megélhetési kereskedelemben résztvevők következnek.

A külföldi munkavállalók nemzetiségi összetételére vonatkozó statisztikai adatokat támasztja alá, hogy a vizsgált négy kárpátaljai településen a válaszok alapján összességében 22,7% volt a munkavállaláshoz kötődő kapcsolatok aránya (33. ábra). Ez a jelenség vélhetően a megélhetési problémákra vezethető vissza, mivel az osztrák határszakaszon elvégzett hasonló jellegű vizsgálatokban jóval kisebb arányt képviseltek a munkavállalási jellegű kapcsolatok (Hardi T. – Nárai M. 2001).

33. ÁBRA

A lakosság magyarországi kapcsolatainak jellege a vizsgált kárpátaljai határ menti településeken az összes válasz százalékában

Forrás: kérdőíves felmérés (2001-2002) alapján Dancs László szerkesztése.

Számottevő különbségek figyelhetők meg ugyanakkor az egyes települések között a Magyarországot munkavállalási céllal felkeresők arányát tekintve. A legmagasabb érték Nagypaládon jellemző, ahol a magyarországi kapcsolattal rendelkezők 1/3-a munkavállalási céllal is érkezik hazánkba. A magas arány azért nem meglepő, mivel ez az egyetlen, a mintában szereplő ukrainai település, amely nem fekszik határátkelőhely

közvetlen közelében, és ennek megfelelően a válaszok alapján itt a legalacsonyabb a megélhetési kereskedelemmel foglalkozók aránya (11,1%). A „csencselés” rosszabb feltételei miatt jelentkező bevételkiesést viszont ebből következően a családok a nagyobb arányú külföldi munkavállalással is igyekeznek kompenzálni.

Ahogy arra az előzőekben már utalás történt, hivatalos statisztikai adatokkal ugyan nem támasztható alá, de a Magyarországon minden bizonnyal jelentős számú ukrain vendégmunkás dolgozik illegálisan. A kérdőíves felmérésben rákérdeztünk, hogy a Magyarországon munkát vállalók munkavállalási engedéllyel vagy anélkül tevékenykednek-e. Meglepő módon viszonylag sokan ismerték be, hogy nincsenek hivatalosan bejelentve, a vizsgált településeken a válaszok alapján a hazánkba munkavállalási céllal érkezők több mint fele feketemunkás.

A 119 határ menti önkormányzat körében készített felmérés adatainak – miszerint igen csekély a külföldi munkavállalók száma – viszont részben ellentmondanak a kárpátaljai lakossági kérdőíves vizsgálat eredményei. A kérdések között szerepelt, hogy ismeri-e a válaszadó a szomszédos magyarországi települést, illetve, hogy van-e vele kapcsolatos tevékenysége. A megkérdezett lakosság mintegy 95%-a ismerte a szomszédos települést, 42%-ának van valamilyen hozzá kapcsolódó tevékenysége is, és viszonylag jelentős azoknak az aránya (mintegy 10%), akik a munkát, illetve a munkavállalást jelölték meg, mint a szomszédos magyarországi településhez kötődő tevékenységet (*Balcsók I.–Dancs L. 2001, Dancs L. 2001*).

A vizsgálatok főbb tapasztalatait röviden összegezve elmondható, hogy bár az Észak-alföldi Régióban országos szinten vizsgálva magas a külföldiek bevándorlását és munkavállalását problémaforrásként megjelölő önkormányzatok száma (ez vélhetően tükrözi az összlakosság véleményét is), de a külföldiek munkavállalásával kapcsolatos hivatalos és kérdőíves-interjúzás segítségével beszerzett adatok alapján a hátrányos helyzetben lévő határ menti települések félelmei nem tekinthetők teljesen megalapozottnak. Elég utalnunk arra, hogy a külföldi munkavállalók száma országos szinten csak igen lassan emelkedik, és úgy tűnik, hogy a külföldi munkavállalók kezelhetetlenül nagy tömegű beáramlásától a megelőző évekhez hasonlóan a közeljövőben sem kell tartani az Alföld ÉK-i szegletében.

5. A NYUGATI ELMÉLETEK ÉS AZ ÉSZAK-ALFÖLDI VALÓSÁG – AVAGY AZ ÉK-I HATÁRSZÉL MUNKAERŐPIACÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A MODELLEK MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

Az előző fejezetekben összefoglaltuk a legfontosabb munkaerőpiaci elméleteket, áttekintettük a magyarországi munkanélküliségben 1992 és 2002 között lezajló legjellemzőbb folyamatokat, illetve kiemeltük a tartósan magas munkanélküliséggel és egyéb súlyos gondokkal küszködő, földrajzi-, társadalmi-, gazdasági- és munkaerőpiaci szempontból egyaránt perifériaterületnek minősülő észak-tiszántúli határ menti térségeknek a magas munkanélküliséggel összefüggő legégetőbb problémáit. Mintegy összegzésként, és kicsit keretet adva a dolgozatnak, a zárófejezetben kísérletet teszünk annak összefoglalására, hogy a különböző munkaerőpiaci modellek megállapításai mennyire alkalmazhatóak az Alföld ÉK-i részében.

Az áttekintés természetesen nem lehet teljes (nem is törekedtünk rá), és noha a személyes interjúk és kérdőívek mellett nagy mértékben támaszkodik a rendelkezésre álló statisztikai adatokra, nem mentes a szubjektivitástól sem. A nyilvánvaló hiányosságok ellenére mégis érdemesnek tartottuk néhány sajátosság kiemelését, mert a sok hasonlóság mellett számottevő eltérések is tetten érhetők a nyugati és a magyarországi (itt elsősorban az ÉK-i határszél hátrányos helyzetű térségeire gondolunk) munkanélküliség alakulásában és jellemvonásaiban.

A munkanélküliségi adatokból, egyáltalán a régió foglalkoztatási helyzetéből kiindulva nem túl nagy merészség levonni azt a következtetést, hogy a neoklasszikus modell által feltételezett dinamikus piaci egyensúlynak aligha lehetne a szűkebb vizsgálati terület az iskolapéldája. Az elmúlt másfél évtized sokkal inkább a keresleti és kínálati oldalnak a posztszocialista transzformációs válság okán tartósan megbomlott egyensúlyáról szólt, amit nemhogy a piac önszabályozó mechanizmusai, de még a kormányzati beavatkozás, a munkaügyi szervezet megfeszített munkája sem tudott eredményesen közelíteni egymáshoz.

Az országhatár mentén fekvő perifériaterületeken ugyanakkor a mindennapokban érezhető, és adatokkal is alátámasztható a munkaerőpiacra jellemző szegmentálódás, sőt az országon és a régióon belül is sajátos részpiacok kialakulását a különböző szegmentációs tényezők halmozódása még inkább elősegíti (ezek közül néhányat az alábbiakban külön kiemelünk majd). Az előző megállapításból következően a különböző szegmentációs elméleteknek többé-kevésbé gyakorlatilag mindegyike alkalmazható a vizsgált határ menti perifériák egyes problémáinak kiemelésére vagy magyarázatára, de teljesen valós képet természetesen még együttesen, és egymást kiegészítve sem nyújthatnak.

A munkaerőpiac működésének egyik legfontosabb ismérveként a „korlátozott szabadságot”, vagyis a nem kizárólagosan közgazdasági, gazdaságossági szempontokat figyelembe vevő belső és külső hatásmechanizmusoknak a közvetlen versenyt korlátozó következményeit emelik ki a szakemberek. A neoinstitucionalista modell megközelítésében ez a különböző szervezetek beavatkozásának az eredménye – és a vizsgált területen az állami szerepvállalásnak igen komoly funkciója van az elhelyezkedési esélyek javításában.

Míndez könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb településen az önkormányzatok váltak a fő, nem egy esetben pedig az egyetlen foglalkoztatóvá, és domináns szerep jut az állam által fenntartott ún. szociális munkaerőpiacnak – gyakorlatiasan szemlélve a köz-, közcélú-, illetve közhasznú munkáknak. Az intézményi-állami beavatkozás hiányában az érintett személyek munkához való jutásának esélye gyakorlatilag minimálisra csökkenne, mivel azonban ez közvetlenül fenyegetné egyébként sem kedvező létfenntartási feltételeiket, ezért mindenképpen indokolt a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer kiemelt támogatása.

Már önmagában a szociális munkaerőpiac fokozott jelentősége is jelzi, hogy az ÉK-magyarországi térségekben élő munkavállalók jelentős része esetében beszélhetünk a munkához való jutás és a munkahely megtartásának lehetőségét, a munkabért stb. tekintve az esélyegyenlőség hiányáról vagy erősen korlátozott mértékéről. Ráadásul a diszkriminációs tényezők nemcsak az ország fejlettebb

területeihez mérten fordulnak elő fokozottabb mértékben, hanem a rosszabb életfeltételek által kiváltott nagyobb társadalmi feszültségekből következően magukban az érintett térségekben is meghatározó szerephez jutnak.

Az öröklött kedvezőtlen történelmi adottságok, valamint a rendszerváltást követően megindult vagy felerősödött negatív gazdasági és társadalmi folyamatok tartóssá válása tulajdonképpen önmagában elegendő ahhoz, hogy széles társadalmi rétegek esetében már a munkaerőpiacra történő belépést megelőzően hátrányos helyzetbe hozza a potenciális munkavállalókat. Ahogyan a korábbi fejezetekben már többször utaltunk rá, a munkanélküliségi és a szegénységi csapda öngerjesztő folyamatként újratermeli a hátrányos helyzetet, és az évek múlásával egyre inkább szűkülnek a felzárkózás lehetőségei.

A munkaerőpiaci diszkrimináció természetesen nem csak az Alföld ÉK-i részére jellemző sajátosság, hiszen a fogyatékkal élők, a 45 éves kor feletti munkavállalók és munkanélküliek, a többgyermekes anyák, a pályakezdő fiatalok, az elzárt településeken élők vagy különösképpen a roma etnikumhoz tartozók nem csak itt jutnak piaci versenytársaiknál nehezebben álláshoz. A rosszabb életkörülmények, a kedvezőtlenebb infrastrukturális feltételek, a jóval kevesebb munkahely, végeredményben a nagyobb kiszolgáltatottság azonban felerősíti az egyes csoportok közötti érdekellentéteket, ezáltal az esetleges előítéletek terjedését.

A roma etnikumhoz tartozóknak az átlagosnál erőteljesebb diszkriminációs hatásokkal kell szembenéznie mind a munkaadók, mind az egész társadalom részéről. Hazai és nemzetközi kutatások egyaránt bizonyítják, hogy a szinte kizárólag negatív attitűdként felszínre kerülő etnikai előítélet a leggyakoribb társadalmi jelenség a világon – és ha az egyén ilyen környezetben nő fel, akkor teljesen természetesnek veszi ezt a gondolkodásmódot. Nincs ez másként Magyarországon sem, és a romákkal szembeni előítéletesség olyan szintet ér el, hogy az etnikum tagjait az ilyen irányú vizsgálatokban mindig a legellenszenvesebb csoportok között jelölik meg a megkérdezettek.

Mivel a nagyarányú munkanélküliség, a tömeges elszegényedés, a létbizonytalanság és a kilátástalanság a társadalom tagjait a bűnbakkeresés, az

előítéletek kialakulása és fennmaradása irányába orientálja, ráadásul az Észak-Tiszántúl az országos átlagot jóval meghaladó roma népességgel rendelkezik, így a nagyobb fokú diszkriminációt szinte természetes jelenségnek tekinthetjük. A „mi-ők” típusú szembenállás csökkentése igen nehéz és összetett feladat, a romaellenességet felerősítő társadalmi problémák érdemi csökkentése nélkül pedig szinte kilátástalannak tűnhet (Jász K. 2005).

A duális-szegmentált munkaerőpiaci modell esetében felsorolt ismérvek és a szegmentációt kiváltó tényezők alapján a vizsgált területen összességében egyértelműen a szekunder jellegű részpiac dominál. A periférikus fekvésű térségekben szinte minden esetben a hátrányok halmozódásával találkozunk: a piacot a strukturátlanság, az alacsony munkabérek és az átlagnál rosszabb munkafeltételek jellemzik. A vizsgált terület földrajzi fekvése ebben az esetben az egyik legfontosabb szegmentációs tényező: az ÉK-i határszél távol esik a nyugati határtól (ez és az elérhetőség – több más tényező mellett – döntően befolyásolja a tőkevonzó képességet), a szomszédos országokban ugyancsak perifériaterületek találhatóak a határ túloldalán stb. – vagyis eleve determinálódik a szekunder jelleg.

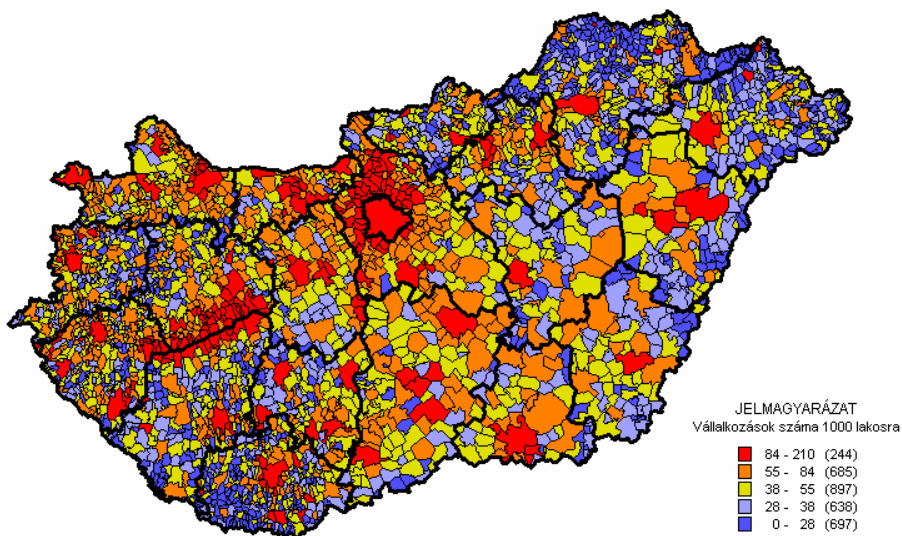
Noha az állam a maga eszközeivel (területfejlesztési politika) igyekszik felzárkóztatni a hátrányos helyzetben lévő térségeket, az összetett gyökerű és egymásra halmozódó problémák miatt azonban eddig meglehetősen kevés sikerrel. A nagyobb befektetők szemében minden ellenkező előjelű törekvés ellenére továbbra sem sikerült vonzóvá tenni az ÉK-i határszél szűkebb és tágabb térségét, vagyis gyakorlatilag teljes egészében hiányoznak a területről a preferált kategóriába tartozó, a technológiai szint révén a primer piac kialakulásának irányába ható húzóágazatok.

A szekunder szegmens erős túlsúlyát azonban nem kizárólag a magas technológiai színvonalon álló multinacionális cégek hiánya okozza, hanem egyáltalán a működő vállalkozások átlagosnál jóval kisebb száma, illetve az a fajta atomizáltság, ami még tovább rontja a helyi gazdaság foglalkoztatási erejét. A közvetlen határsáv gyakorlatilag összefüggő hátrányos helyzetű területet alkot, amely nemcsak az ország egészéhez mérve, hanem saját régióján belül is a

legalacsonyabb értékekkel rendelkezik az 1000 lakosra jutó működő vállalkozásokat tekintve (34. ábra).

34. ÁBRA

Az 1000 lakosra jutó működő vállalkozások száma településenként 2002-ben

Forrás: Saját szerkesztés a KSH T-star adatbázis adatai alapján.

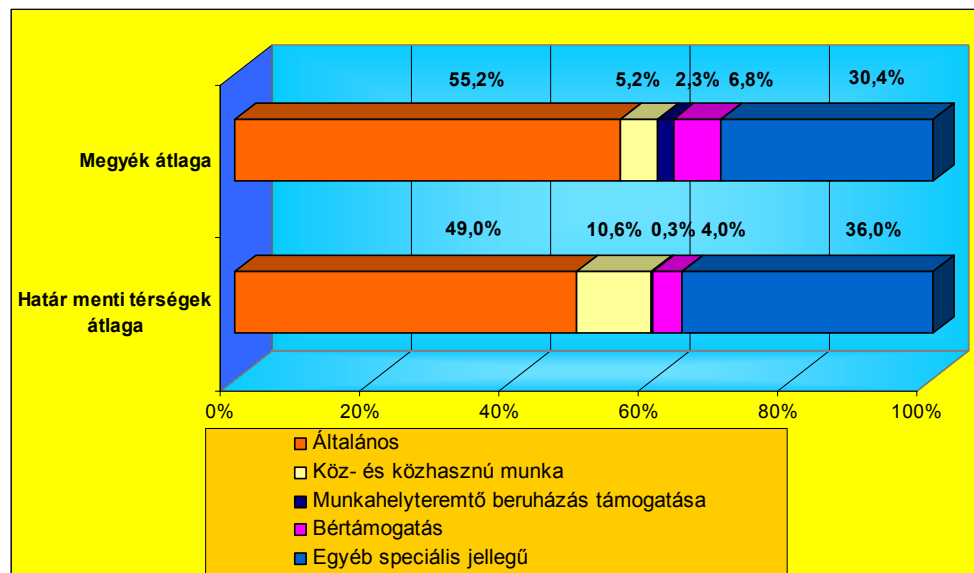
Még kedvezőtlenebb képet kapunk akkor, ha az 50 főnél többet foglalkoztató vállalkozásokat vesszük figyelembe: a bihari települések nagyobbik részében, illetve a szatmári és beregi aprófalvas térségek gyakorlatilag teljes egészében hiányoznak az ilyen méretű cégek, még a nagyobb lélekszámú településekről is. A vállalkozások jelentős része tehát egyéni vagy mikrovállalkozás, és jelentős arányban képviseltetik magukat a kényszervállalkozások is – vagyis a vállalkozási szerkezet atomizáltsága valóban behatárolja a helyi gazdaság foglalkoztatási erejét.

A 4.3-as fejezetben már részleteztük, hogy az ÉK-magyarországi határ menti térségekben az átlagosnál jóval kevesebb betölthető üres álláshelyet regisztrálnak, az ország fejlettebb területeihez mérten pedig kritikusan alacsonynak minősíthetők

az értékek. Ez önmagában utal az itteni munkaerőpiac korlátaira, a szekunder jellemvonásokat ráadásul tovább erősíti a potenciális elhelyezkedési lehetőségek kedvezőtlen összetétele. Az adatokból kiderül, hogy a periférikus fekvésű térségekben még saját, egyébként az ország egészét tekintve a legkedvezőtlenebb értékekkel rendelkezők közé tartozó megyéikhez viszonyítva sem volt előnyösnek nevezhető a helyzet (35. ábra).

35. ÁBRA

*A bejelentett érvényes álláshelyek megoszlása jellegük szerint
2001. december hónapban*

Forrás: Saját szerkesztés a KSH T-star adatbázis adatai alapján.

Az érvényes üres álláshelyek legfontosabb jellemzőit megvizsgálva megállapítható, hogy azok struktúrája minden szempontból előnytelenebb a közvetlen határsávban, mint a megyék egészében. Az álláshelyek jellegét tekintve jóval kevesebb a támogatás igénybevétele nélkül felajánlott ún. „általános” munkahely, míg a köz- és közhasznú munkák keretében fenntartottak részaránya

csekély mértékben meghaladja a megyék átlagának kétszeresét. A munkahelyteremtő beruházások támogatásának felhasználása az adatok szerint gyakorlatilag alig jellemző, de figyelemreméltó, hogy a határ mentén a bértámogatás aránya ettől az alacsony átlagtól is elmarad – mindez alátámasztja a helyi vállalkozások gyenge foglalkoztatási erejét.

A közhasznú munkavégzés átlagosnál jóval magasabb aránya azonban nemcsak erre utal, hanem a szociális munkaerőpiacnak a térségben betöltött kiemelt szerepére is. Ezt megerősítik azok az adatok is, amelyek tanúsága szerint a határtérségben az állásajánlatok között jóval magasabb a segédmunkások számára meghirdetett lehetőségek száma – ez vélhetően arra vezethető vissza, hogy magasabb a hátrányos helyzetű, zömében alacsonyan képzett vagy képzetlen munkaerőt foglalkoztató köz-, közcélú és közhasznú munkák aránya.

Az iskolai végzettség iránti elvárásokat megvizsgálva azok nagyobbik része a szakképzettséggel nem rendelkező munkaerő (az általános iskola 8 osztályát vagy azt sem befejezők, illetve a gimnáziumi érettségivel rendelkezők) foglalkoztatását teszik lehetővé. Mindez ugyancsak arra vezethető vissza, hogy a magas munkanélküliséggel küzdő területeken jelentős a közhasznú munkavégzés szerepe, és ezzel az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközzel leginkább éppen ezt, a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben lévő réteget célozzák meg.

A munkaügyi szervezet által a betölthető üres álláshelyekről vezetett statisztika törvényszerű korlátairól már szóltunk korábban, és az adatok „féloldalasságát” Teperics Károly Hajdú-Bihar megyében folytatott, a diplomások elhelyezkedési lehetőségeit felmérő munkájának eredményei is bizonyítják. A megyei sajtó álláshirdetéseit a munkaügyi kirendeltségek adataival összevetve egyértelműen kiderül, hogy az utóbbi esetben jelentősen felülreprezentált a képzettséggel nem rendelkezőknek szóló ajánlatok aránya – az általános iskolát nem befejezők számára pl. csak a munkaközvetítői hálózaton keresztül nyílt esély a munkához jutásra (Teperics K. 2002).

Az Alföld ÉK-i szegletében fekvő „többszörös perifériák” tekintetében ugyanakkor jogosan feltételezhető az, hogy a helyi gazdaság által biztosított

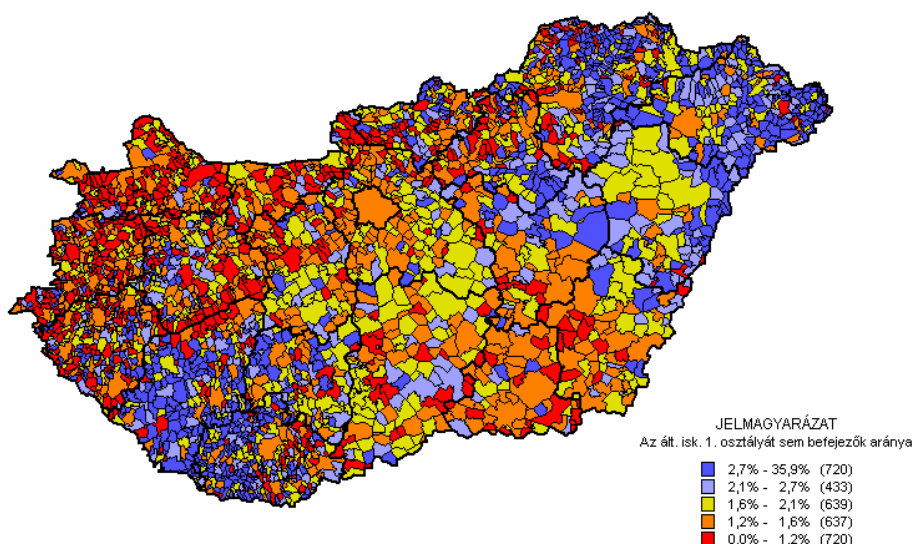
nagyon kevés munkalehetőség, az önkormányzati foglalkoztatás és a szociális munkaerőpiac igen erős dominanciája miatt a munkaügyi központok állásajánlatainak főbb jellemzőit relevánsnak tekinthetjük ebben a térségben. A gazdasági-foglalkoztatottsági mutatók mellett a munkanélküliek és az összlakosság iskolai végzettség szerinti összetételének nagyon kedvezőtlen vonásai is erre engednek következtetni, mivel az előbbiek között jelentősen felülreprezentált alacsony végzettségű csoportok a teljes népességen belül is meghatározó arányt képviselnek – vagyis mindenképpen számottevő szereplői a munkaerőpiacnak.

A hét évesnél idősebb népességből az általános iskola első osztályát sem befejezők arányát bemutató térkép adataiból kitűnik, hogy jellemzően a belső és külső perifériákon, főként az aprófalvas térségekben koncentrálódik az alapfokú végzettséggel sem rendelkezők jelentős része (36. ábra). Ez oka és egyben következménye is a szekunder jellegű piac kialakulásának: az alacsony képzettségű munkaerő nem vonzza a térségekbe a komoly foglalkoztatási potenciállal rendelkező befektetőket, a kedvezőtlen munkaerőpiaci-megélhetési viszonyok a szelektív elvándorlás felerősítése révén ugyanakkor erőteljes demográfiai eróziót katalizálnak.

A kedvezőtlen népesedési folyamatok tehát oda vezetnek, hogy a településeken egyfelől az idősebb, jellemzően alacsonyabb iskolázottságú népesség, és/vagy az alacsony telekárakat kihasználva beköltöző, majd az esetek többségében létszámát és arányát dinamikusan növelő roma etnikum kerül túlsúlyba. A potenciális munkaerőbázis tehát erősen szekunder jellegzetességeket mutat, és jónéhány kutatási eredmény támasztja alá, hogy ezekben a térségekben sokszor a kellő szándék és meglévő lehetőség mellett sem mindig lehet létrehozni új munkahelyeket, mert a képzettség vagy a munkavállalási attitűd miatt egyszerűen nem áll rendelkezésre megfelelő számú munkavállaló (Gadócziné F. É. 2004).

36. ÁBRA

*Az általános iskola első osztályát sem befejezők aránya
a hét évesnél idősebb népességen belül településenként (2001)*

Forrás: Saját szerkesztés a KSH Népszámlálási adatai alapján.

A fejezetben eddig azt mutattuk be, hogy a Nyugat-Európában vagy az Amerikai Egyesült Államokban különböző szempontrendszerek alapján kidolgozott munkaerőpiaci modellek megállapításai közül melyek alkalmazhatóak részben vagy egészben az általunk vizsgált határ menti térségekben tapasztalt jellemzőkre. A fentebb leírtak zömmel azokat a vonásokat emelték ki, amelyek alapján ez a sajátos helyzetben lévő térség besorolható az egyes elméletekben kialakított valamilyen kategóriába, és mint látható, a talán leginkább alkalmazható modell a duális-szegmentációs megközelítés volt. A főbb jellemzőkből kiindulva egyértelműen kidomborodtak azok a szegmentációs tényezők, amelyek mind a keresleti, mind pedig a kínálati oldalról nézve szekunder jellemvonásokkal ruházták fel ezeket a részpiacokat.

A hasonlóságok mellett azonban érdemes kiemelni néhány olyan sajátosságot, amelyek nem illeszthetők be a modellbe – sőt, egyenesen ellentmondásban vannak annak megállapításaival. A modell szerint a szekunder piacot az egyértelműen kedvezőtlen adottságok miatt a munkavállalók gyengébb kötődése, illetve az ebből egyenesen következő magas fluktuáció jellemzi. A vizsgált térségekben ugyanakkor ezek a megállapítások csak részben, vagy egyáltalán nem érvényesülnek.

A számottevő különbséget annak az állam által fenntartott szociális munkaerőpiacnak a sajátos jellemzői okozzák, amely egyrészt alapjaiban másképpen működik, mint az elmélet szülőhazájában, ráadásul jóval meghatározóbb szerepet is játszik. A rendelkezésre álló adatok többsége egyértelműen jelzi, hogy a határ mentén fekvő periférikus térségekben jószerevével csak ez a piac működik ténylegesen, de mindenképpen a foglalkoztatottsági-munkanélküliségi jellemzőket determináló módon. A sajátos „szociális” részpiac tehát szinte minden vonásában szekunder jellemvonásokat mutat, de a kötődés erősségét és a fluktuációt tekintve gyökeres ellentéte a nyugati modellnek.

Az alapvetően német mintára épülő ún. második munkaerőpiac az eredeti elképzelések szerint (és szerencsés esetben) a két munkahely közötti átmeneti állapot során nyújt részleges megoldást az oda belépőknek. Az érintett munkanélküli aztán rövid időn belül új munkahelyet talál, ezért a fluktuáció szintje magas, és semmi nem köti ide a szereplőket. Magyarország tartós foglalkoztatási válsággal küszködő térségeiben ugyanakkor a szekunder jellemvonásokat mutató piac tényleges funkcióját tekintve elsődlegessé vált, mivel a népesség jelentős, sok esetben döntő hányadának függ tőle a hosszabb távú megélhetése.

A nyugati tapasztalatokhoz képest tragikus hirtelenséggel felfutó tömeges munkanélküliség ezekben a térségekben állandósult, és egyrészt kialakult egy stabil munkanélküliségi mag, amelynek tagjai nem tudnak vagy nem is akarnak kilépni a másodlagos munkaerőpiacról, másrészt széles körben elterjedt a részben a szociális munkaerőpiac által biztosított segélyekre alapozott életforma. A munkaügyi regiszterben eltöltött átlagos idő ezért a nyugati többszörösére emelkedett (három

hónap helyett több mint másfél év), vagyis az ott jellemző fluktuáció ebben az esetben gyakorlatilag minimális szintű.

A kötődések erőssége nagyrészt a fentebbiekből következően szintén sajátos jellemvonásokat mutat. A vizsgált terület nagy részén csak az önkormányzatok képesek a segélyezési rendszerben maradáshoz, a megélhetéshez szükséges munkalehetőségeket biztosítani, így a szociális piac szereplői – más lehetőség nem lévén – kiszolgáltatottságuk következtében igen erősen kötődnek a létfenntartásukat biztosító testületekhez. Az persze más kérdés, hogy bizonyos esetekben az erős kötődés nem feltétlenül a kiszolgáltatottság, hanem sokkal inkább a pontos számításokra épülő tudatos felvállalás eredménye, de ez az alapvető viszonyokon lényegileg nem változtat.

Miután a szekunder munkaerőpiac eme két jellemvonását tekintve sokkal inkább a nyugati primer részpiacra emlékeztet, ezért nem meglepő, hogy az itteni elsődleges piac pedig gyakorlatilag ellentétivé válik az elméletinek. Az atomizált vállalkezési szerkezetben a jellemzően alacsony végzettségű munkaerő nagyon gyorsan cserélődik (jórészt egyébként maguk a munkaadók is), és ez, illetve a jelentős túlkínálat miatt jelentkező erős verseny azt eredményezi, hogy a munkavállalók szándékai ellenére sem alakul ki érdemleges kötődés a munkaadóval, sőt, az elvben biztosított előnyök is jelentős csorbát szenvednek (*Ekéné Zamárdi I. 2005*).

Az előzőekben vázolt komoly eltérések egyébként abban az esetben is megmaradnak, ha a duális-szegmentált elméletnek a centrum-periféria összefüggésekkel kombinált variációját vesszük figyelembe, mert a vizsgált területen domináns szociális munkaerőpiac főbb jellemzőit tekintve ott is a szekunder szektorba tartozik, ám kötődési és fluktuációs viszonyait vizsgálva ez már nem igaz. A modellektől való eltérések többé-kevésbé egyenesen következnek a magyarországi munkanélküliségnek a dolgozatban részlegesen bemutatott egyedi jellemvonásaiból, illetőleg Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg relatív helyzetéből – ám a térségre jellemző sajátos viszonyok és a piacra jellemző működési feltételek jobb megértéséhez mindenképpen szükség van további vizsgálatokra.

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ – SUMMARY

Territorial inequalities and tendencies of the most characteristic processes of unemployment in the period 1992-2002

1. Reasons for the choice of subject, objectives

The permanent unbalance in the labour market, the appearance of mass unemployment have affected practically every family in Hungary to a degree during the last few years, and because of the long lasting employment problems it is not surprising that the studies, newspaper articles, reports etc. dealing with the actual labour market situation attract the attention of the general public. A number of researches proved that the disadvantageous employment situation is usually one of the most important consequences of the underdevelopment caused by complex reasons; at the same time because of the permanence of it and the widely perceivable effects (social deviancies, impoverishment etc.) of the appearance of the unemployed in large numbers it became a major factor, a structural element of underdevelopment.

In consequence of this the operation of the labour market, or just the spectacular disorders of it always gain publicity, and because of its serious influence on the standard of living, the raising of the employment level, the reduction of unemployment is among the most important priorities in every development document. Either the local social tensions, the migration inside and outside the country or the intensification of the competitiveness of human resources are under discussion, the labour market and the characteristics of employment and unemployment will be in the field of interest of the general public and the experts who deal with this topic from any aspect for a long time.

Unemployment in the European Union causes serious problems and a number of practical proposals were elaborated – partially based upon theories regarding the operation of the labour market – which aimed the treatment of these problems, but according to the observations a generally applicable, really successful “cure” does

not exist. On the other hand geography with its special approach, which examines socio-economic processes in a spatial context (and incorporate it with research methods of other areas of science) can lend a helping hand for the development of really effective programs considering the territorial features as well.

The subject of the doctoral thesis is essentially the presentation of the labour market models based on theoretical or practical considerations, the examination of these models' applicability in the present situation in Hungary and the accentuation of the Hungarian particularities. The latter does not simply mean interpretation from several aspects of the already existing models, but also from the aspects of the evolution of market processes, which change in time and space and fundamentally differ from the Western patterns.

After a summary of the available special literature in reference to the labour market models created so far, and based on various aspects, the most accented part of the paper is the review of the spatial structure as well as the observable changes and characteristics of the most important processes' and indicators' development in time regarding to the Hungarian labour market (or rather the unemployment, as a result of the lack of data). The analysis focuses on the micro regions and settlements affected by unemployment permanently and to a larger extent than the national average, while the summary of the most significant problems and practical experiences regarding to the border region of the North-Tiszántúl area are presented in a separate chapter. It is not the aim of the doctoral thesis to give an all-embracing explanation of all causal connections which can be found in the background of these processes, but we intend to mention the most obvious and/or neuralgic points anyway.

2. Methods of research

As a result of the characteristic of the thesis several complementary methods were applied during the research.

- In course of the review of the functional labour market models I certainly relied on the Hungarian and international (principally English and German)

papers connected to this topic. I could also build the summary of the Hungarian labour market's characteristic processes and features since the democratic transition mainly upon the affluent special literature.

- For the classification and processing of the various available databases (census data of the Hungarian Central Statistical Office (HCSO), the HCSO's T-star databases, the data of the Employment Office) I used the programs Datastar 2.1, SPSS for Windows 9.0, and Microsoft Excel 2002.
- For the presentation of the processed data on maps I applied the OTAB geographic information system, Microsoft Excel 2002, and the Mapinfo Professional 6.5 software.
- In order to complete and specify the available statistical data and to reveal the real labour market processes in the study area more extensively I participated in several questionnaire surveys carried out by the Debrecen Department of the Centre for Regional Studies of HAS among local inhabitants, local governments and other target groups, and in connection with these research projects I interviewed prominent experts involved in employment issues (leaders of the local employment offices, mayors etc.).

3. Research results, usability

After the review of the theoretical models concerning the functioning of the labour market the thesis set as an aim the summary of the main characteristics of the unemployment in Hungary in the modern age, the examination of the usability of various theories and the systematization of the practical experiences regarding to the reasons and special characteristics of unemployment, which originated from the areas in a cumulatively disadvantageous situation in the Northeastern part of the Great Plain. According to the above mentioned aims the most important conclusions can be summarized as follows:

1. The characteristics of unemployment in Hungary

The employment problems emerged in the period of the democratic transformation were accompanied by a new, till then unknown social

phenomenon, the unemployment. The unfolding employment crisis had some special features in comparison with the situation in Western Europe.

- ◆ The unexpected, explosion like increase of unemployment experienced in Hungary was till then unprecedented in the operating market economies, since there the decision makers did not intervene in the mechanism of the labour market as drastically as in the countries of the socialist block, where the existence of the market was denied because of ideological reasons.
- ◆ Unemployment could be characterized by significant spatial differentiation in the early period already: the so called “West-East declination” emerged at the beginning of the 1990’s already, that is to say that in the Eastern and Northeastern part of the country the unemployment rate exceeded the rates of Budapest and its conurbation or the rates in the Northwestern part of Transdanubian regions several times. Nevertheless the significant dissimilarity is not observable at the macro level only, the polarization is just as strong inside every region, county and micro-region as well.
- ◆ The low level of the mobility of the labour force (beside a number of other factors) made significant contribution to the formation of the closed labour markets which function more or less separately from each other. At the same time the drastically worsening conditions of commuting and the considerable territorial segmentation caused by the differences between the regions in the economic situation and the living standards conserve the unfavourable and very rigid spatial structure of the labour market.

2. Main characteristics of the unemployment’s territorial processes between 1992 and 2002

In the first years of the 1990’s the economic structure changed radically and very rapidly at the same time as a result of the post-socialist transformation and

this process was evidently followed by the changes of the spatial structure of the labour market. In the period between 1992 and 2002:

- ◆ The spatial structure of unemployment barely changed. The areas afflicted by the highest level of unemployment (analogously to the circumstances at the starting point) are still in peripheral situation nowadays and they are mostly rural areas with small villages near the border – except the regions at the Western borders of Hungary, which have, together with the Central Region the lowest level of unemployment (that means the rate of registered unemployed within the people of working age). 20 of the 32 micro-regions with the highest unemployment rates in 1992 belonged to this category ten years later, too, and this ratio is very similar (21 micro regions) on the other side of the scale, among the micro-regions with the lowest level of unemployment.
- ◆ The number of registered unemployed in the files of the Labour Centers decreased from 660,321 in December 20th, 1992 to 344,901 in the same date in 2002, that means it fell back to almost the half of the original number, and in compliance with this, the unemployment rate eased down from 10.1% to 5.3%. It was a pleasing step forward even if we know that in this process – beside the successful application of various tools of the active employment policy – the administrative changes, which resulted the decrease of the number of registered unemployed in many instances (the cessation of the income-substitutive support and the unemployed pay for the entrants or the repeated reduction of the period in which the unemployed were entitled to the various subsidies) played an indisputably significant role, too.
- ◆ On the other hand parallel with the decreasing tendency at the national level at the micro-regional and the settlements' level the rates moved toward the end values, that means the differences between certain territories increased. This process can be traced back to the fact that in the areas, which are in a better position anyway (e.g. Budapest and its conurbation or Western Hungary) unemployment rates decreased

permanently, while in the regions afflicted by high unemployment rates (Northeastern Hungary, South Baranya etc.) the number of unemployed decreased slower than the average or did not decrease at all.

- ◆ The slower decrease, stagnation or even increase of the number and ratio of unemployed people in some cases did not increase the number of the micro-regions and settlements in unfavourable position only, but also the amplitude of the deviation from the national average in the negative direction. While in 1992 the largest deviation from the average was only 2.5 at the micro-regional level, in 2002 this value increased to almost 4.
- ◆ The value of the unemployment index became more homogenous in both the micro-regions in favourable and unfavourable position, because in the earlier case the areas with lower, in the later case the areas with higher unemployment rates increased their territorial extension significantly, and in Eastern-Hungary clearly visible dislocation from the West to the East and from the South-West to the North-East occurred. As a result of this the regions with different potentials segregate from each other more and more sharply, and at the micro-regional and settlement level the gradual abruption of the territories affected by the employment crisis is even more perceivable. The above mentioned processes did not rearrange the spatial structure of unemployment in Hungary; moreover they made the segregation of the regions in advantageous and disadvantageous employment situation more explicit.

3. *Powerful segmentation – complicated connections*

The stiffening of the labour market's territorial structure and the increase of territorial inequalities point to an immensely complex system of interconnected issues. The unfavourable employment situation is one of the most significant consequences of the backwardness of these regions, rooted in the complex situation. At the same time as these conditions become permanent, and as the consequences of mass unemployment (social deviations, impoverishment etc.) appear, this unemployment situation turns into one of the main factor, a

structural element of the backwardness, and almost all of its components are characterized by huge differences.

Consequently the most serious employment problems remain typical for the regions struggling with multifactoral backwardness. This is sustained by our research, in which we considered the ranking of the combined mean of 12, from the aspect of employment and unemployment prominently important indicators (the number of employed, Romas, the rate of those, who finished maximum 8 years of the primary school in comparison with the whole population, the rate of permanently unemployed in comparison with the whole number of registered unemployed, the income per capita, which is considered at the calculation of the income-tax, the number of active enterprises per 1000 inhabitants etc.), which are closely correlated with the unemployment indicator.

If we check the position of each micro-region in the national ranking based on the combined indicators, we can see that the areas in the most disadvantageous situation are usually located in closed blocks, mainly along the Eastern-Northeastern section of the state border. Only the Southwestern border region of Hungary, an area with small villages and the Middle-Tisza area are in a similarly disadvantageous position, and an evidence of the powerful polarization of the labour market is the fact that only micro-regions from these areas can be found in the last 30 positions of the national ranking.

4. *The most significant factors influencing the functioning of the labour market in the peripheral areas of the Northeastern Great Plain – as seen from empirical surveys*

By the help of miscellaneous questionnaire surveys and shorter and longer interviews carried out in the Northeastern regions of the Great Plain in the past few years we managed to accomplish a detailed, nevertheless appreciable description about the perceptions of the experts, local officials, and partly the local inhabitants themselves in reference to the permanent employment problems in a region, which is at a disadvantage and can be considered as a

periphery from the labour market's aspect from the very beginning. We also defined the most important reasons, which are responsible for the persistence of the disadvantageous processes.

The Debrecen Department of the Centre for Regional Studies of HAS carried out two complex questionnaire surveys at the local authorities of 199 settlements in the border regions of Hajdú-Bihar and Szabolcs-Szatmár-Bereg counties in 1999 and 2002, which studied the socio-economic situation of the region. These surveys were supplemented by another questionnaire survey, which was carried out in 4 pairs of settlements in both sides of the Hungarian-Ukrainian border among the local inhabitants (in the Hungarian side 520, in Transcarpathia 560 questionnaires were filled) and studied the characteristics of cross-border connections. In connection with these surveys a series of interviews were carried out as well in early 1999 and in the summer of 2002, which focused on the effects of the peripheral situation in the border region (in the framework of this research we visited the leaders of the local employment offices of all micro-regions, which have connection to the state border and in the second wave some micro-region managers, too). Based on these surveys we define the most significant problems of this area as follows:

- ◆ According to concurrent opinions the factor which affects the working opportunities for the most part in every region and especially in the settlement near the border is the remarkably unsuitable accessibility (incomplete and/or low-grade road- and railway network, low density of services, which have negative affects of employment etc.). This is not a new problem, and the local inhabitants have considered long-distance commuting as the only solution. However the events of the 1990s were not favourable to this way of life and the number of commuters decreased drastically. Because of the permanently growing travelling expenses the employers terminated contractual passenger transport almost everywhere, and in favour of the reduce of the costs, they fired the commuters first.

- ◆ The general problems caused by the geographical location fundamentally determine the functional conditions of the labour market in the region. As a result of the unfavourable macro-economic characteristics the number of legal possibility of employment is amazingly low on both national and regional scale. The lack of jobs is one of, if not the most significant reason of the permanently high unemployment rates in the study area in comparison with the national average. The lack of multinational firms, the scarcity of capital of the local entrepreneurs and other factors almost inevitably lead to the situation that in the study area – especially in the separated villages near the border – local governments (namely the social labour market) became the largest employer. Considering the number of registered unemployed per one actual vacancy in Hajdú-Bihar and Szabolcs-Szatmár-Bereg counties in the studied period took position 2 and 3 behind the extremely high rate of Somogy County. In Hajdú-Bihar County this rate is 2.7 times, in Szabolcs-Szatmár-Bereg 3.7 times higher than the national average. The anomalies are indicated by the fact that there was a micro-region, where no free position could be offered at all (!) for 1622 registered unemployed.
- ◆ The role of the Roma ethnic group in this area was mentioned in every conversation about the unemployment problems of the border region; actually it was an unavoidable topic. According to the census in 2001 and the estimations based on the studies of the local governments and the researchers, which reflect the actual situation better, the rate of the Roma population in the Northeastern part of the Great Plain, especially in the areas with small villages near the border is much higher than the national average and in many cases the sign of territorial segregation can be observed in contiguous areas, which extend to several settlements. If we analyze the employment situation of the Roma ethnic group we can say that according to the authentic estimations of the interviewees approximately 70-80% of them had to leave the legal sphere of the labour market permanently, and they have precious little chance to get

back there. More than two third of the permanently unemployed belongs to this group, and rather grounded assumptions say they are the majority among the latent unemployed, too. This situation has several reasons: the distressfully low level of education, the often argued work morale, and the negative prejudices connected to them can be mentioned.

- ◆ The very high number and rate of permanently unemployed cause as many serious problems in the study area as the above mentioned elements – so it is not surprising that every interviewee emphasized the significance of this topic. The present-day situation is an evident consequence of the fact that in the regions along the Eastern borders the number of unemployed increased to a high level rapidly and instead of the occasional decreases the unemployment rate remained high. Further problems are caused by the fact that because of the disparaging educational level and the age composition of these people (the rate of the elderly generation, which consist of people who cannot find a job is high) in comparison with the whole group of registered unemployed, they can be employed only in the framework of public projects and/or jobs of public utility, as the demand for them in the labour market is rather slight despite the support programs.

The causes of permanent unemployment, the possible management of it and its negative effects on both the individuals and the whole society were described by many authors, but on the basis of the observations of the interviews it is worth while to emphasize among the most serious effects taken on the individuals the feeling of preterition and becoming unnecessary, which often leads to the fossilization of the unemployed or to harmful habits. As a result of the extended unemployment the deterioration (both mental and physical) of the individual begins, therefore in many instances the establishment of new jobs doesn't necessarily mean a certain solution, because these people would not be competitive in the market. Among the harmful consequences for the society we must emphasize the decrease of the aspiration level, the alignment of the living standard to the income, because they conduces to

dereliction, and generate further pauperization in the areas mostly afflicted by this problem.

The opinions, which presume close connection between the limited employment opportunities, the high unemployment rate and the high number of permanently unemployed and other serious problems, are also concordant. As there is no real chance of the remarkable betterment of the actual situation (bad accessibility, worse living conditions, low salaries etc.) in the near future, the starting and the existence of the selective migration from this area is a natural process. Beside migration the fact that a lot of people “escaped” to inactivity to avoid unemployment also causes great anxiety and at the same time the number of persons with a reduced capacity for work, which have only minimal chance to find a job is increasing permanently. The difficulties are also increased by the fact that children growing up in one-parent families, where the main income is often the unemployment aid or other benefit and the living standard is decreasing, have no chance to go on studying and cannot obtain the qualifications necessary for finding a job – and this may contribute to the reproduction of the current problems.

- ◆ As a result of the limited number of work opportunities, the unfavourable living conditions in comparison with the entire country it is not surprising that – especially for the local inhabitants – the employees, who arrive from the other side of the border legally or illegally are considered as sources of serious problems. The aversions to the “aliens” are mainly kept alive by the bread-and-butter worries and the fears of the loss of the uncertain jobs, as these people are willing to sign on for jobs for a shred of the usual salary in Hungary. Nevertheless official data and data based on questionnaire surveys show – although the local inhabitants’ opinion is usually different – the Eastern border regions, similarly to the preceding years are considered as a spring-board in the eye of those arrived from the neighbouring countries to engage themselves to work.

5. *Labour market models and the Hungarian reality*

So to say as a summary, which may provide a frame for the whole work we made an attempt in the closing chapter of the thesis to unfold to what extent the conclusions of various labour market models reviewed in the first thematic unit can be adapted to Hungary and the research area. As a theoretical establishment for the thesis in the course of the review of the theoretical models from the neoclassical model – which has the oldest historical roots – to the various segmentation models we presented the various viewpoints regarding to operations and structure of the market and the characteristics of the connection network of the market actors, and based on these conclusions in the final part of the paper we tried to present they main characteristics of the partial markets of the areas afflicted by high permanent unemployment rates from a “model-approach”.

Based on the data collected by the help of statistical and empirical methods, the in-depth interviews and our own experiences we can formulate the following statements:

- ◆ The dynamic market balance, assumed by the neoclassical model practically does not exist neither in any part of the research area nor in the whole area. In the past one and a half decades were rather about the unbalanced situation of the supply and demand side caused by the post-socialist transformation crisis, and not merely the self-regulating mechanisms of the market, but also the intervention of the government, the strenuous work of the employment organization were unable to successfully draw the two sides together.
- ◆ On the other hand the accomplishment of partial markets, substantiated by the segmentation theories is perceivable in everyday life and can be sustained by empirical data, moreover the accumulation of various segmentation factors inside the country and the region promote the formation of specific partial markets even more. In consequence of the above mentioned statement we can say that more or less every segmentation theory can be used for emphasizing or explaining certain

problems in the studied peripheral border region, but they cannot provide a completely realistic image even if we apply them combined.

- ◆ On the basis of the criteria considered by the dual-segmented labour market model and the factors which produce the segmentation, clearly the secondary partial market (with unfavourable features) is dominant in the study area. In the peripheral areas we can observe the accumulation of the disadvantages almost every time: the market is characterized by its unstructured nature, low wages and worse working conditions than the average. The geographical location of the study area is one of the most significant segmentation factors in this case: the Northeastern border region is far from the Western border (this factor and the accessibility – beside several other factors – have a decisive effect on the capital attracting ability), therefore the preferred sectors, which could encourage the development of the primary market by means of their technological level are completely absent in this area.

If we examine the main characteristics of the actual vacancies, it can be laid down as a fact that their structure in the study area is more disadvantageous than the average in every respect: the utilization of the support programs aiming the establishment of jobs is not typical here, there are far less so called “general” positions, which are offered without any subvention, whereas the rate of people employed in the framework of public projects and jobs of public utility is much higher – that indicates the accentuated role of the social labour market in this region.

An even more unfavourable factor is the concentration of the population without elementary education in the peripheral area. This is the reason and the consequence of the development of the secondary market at the same time: the labour force with low qualifications does not attract the investors with high employment potential, at the same time the unfavourable labour market-living conditions catalyze powerful demographic erosion through the strengthening of the selective out migration. Thus the potential workforce basis has firm secondary characteristics, and a number of research results sustain that in these

areas no new jobs can be created in spite of the existence of the necessary intentions and opportunities, because on account of the qualification or the employment attitude, simply no employees are available in sufficient numbers.

- ◆ Although the macro economic environment, which determine the working conditions of the labour market, and the labour force basis itself has firm secondary characteristics, nevertheless as a result of the powerful and specific role of the social market, some unique characteristics can be observed here, which radically differ from the experiences gained in the mother country of the theory. According to the model, as a result of the clearly disadvantageous circumstances the characteristic of the secondary market is the weaker linkage of the employees and the high level of fluctuation, which is a consequence of the first factor. On the other hand these statements are not, or only partially characteristic of the study area.

Most of the available data clearly show that in the peripheral areas near the border practically only the secondary market works indeed, but it determines the employment-unemployment characteristics in any case. Therefore even if the specific “social” partial market has secondary characteristics in almost every respect, considering the strength of the linkage of the market actors and their fluctuation the situation is the opposite of the Western model.

The so called secondary labour market, which fundamentally based on the German model provides a temporary solution according to the original conception (and if everything turns out well) in the transitory state between two jobs, therefore the level of fluctuation is high, and nothing keeps the actors here. On the other hand in the regions of Hungary with permanent employment crisis the market with secondary characteristics became primary as regards its actual functions, as the long-term subsistence of a large, sometimes decisive part of the population depends on it. A stationary core of the unemployed established, the members of which cannot and do not want to leave the

secondary market, and the lifestyle partially based on the financial support provided by the social labour market is widespread. Therefore the average time spent in the labour registry is several times longer than in Western Europe (one and a half years instead of three months), that is the fluctuation typical there is on a minimal level in this case.

The strength of the links has – mainly because of the above mentioned conditions – some specific characteristics. In most of the study areas only the local authorities are capable of offering jobs, which are necessary for the staying inside the subsidy system and for the subsistence, thus the actors of the social market – as they have no other choice – have strong links with the institutions, which provide their sustenance, as a result of their exposedness. It is another issue that in certain cases these strong links are not necessarily consequences of the exposedness, but rather outcomes of a deliberate undertaking, which is based on precise reckoning, but these events do not substantially change the fundamental circumstances.

As these two characteristics of the secondary labour market recall rather the Western primary partial market, it is not surprising that the primary market here is practically the opposite of its Western counterpart. In the atomized enterprise structure the labour force with typically low educational level fluctuates rapidly (otherwise the employers do the same), and this as well as the competition caused by the considerable oversupply resulted that in spite of the intentions of the employees, no definitive links can form with the employer, moreover the theoretically guaranteed benefits suffer significant damage.

- ◆ The neo-institutionalist model, which emphasizes the institutions' effect on the operation of the labour market, can be applied in the study area successfully, since state intervention has a significant role in the improvement of the chances of finding a job. All this is easy to see, if we take it into consideration that in most settlements the local governments became the most important and in several cases the only employer, and the so called social labour market, which is maintained by the state has

dominant role – practically they are the public projects and jobs of public utility.

- ◆ The discrimination theory of the labour market can be applied for the analysis of the real market situation from several aspects, as in the case of most of the employees living in the Northeastern areas of Hungary we can talk about the lack of the equal opportunities or the considerably limited character of it as regards the possibility of getting a job and the preservation of the position, or even the salaries. Moreover the discrimination factors not only observable to a greater extent in comparison with the more developed areas of the country, but as a result of the social tension produced by the worse living conditions they have determinant role in these regions as well, and the unemployment and the poverty trap reproduce the disadvantageous situation as a self-generating process, while it decreases the chances of closing up more and more as the years pass.

It is not a unique phenomenon that the handicapped people, employees and unemployed over 45 years, mothers with several children, career-starters, people living in out-of-the-way settlements and especially the Romas have more difficulties in finding a job than their competitors in the market, but the large-scale unemployment, the multitudinous impoverishment, the uncertainty of existence and hopelessness, just as the high rate of Roma population, which exceeds the national average significantly may encourage witch-hunt, development and remaining of prejudices among the members of the society, therefore the higher degree of discrimination can almost be considered as a natural phenomenon.

Based on the findings of the research work up to the present, shortly summarized above, the long-range usefulness, which points beyond the doctoral thesis, or some sort of “mission” can possibly be apprehended through the fact that as a result of the comparison of various labour market models, mostly founded on Western European experiences and the Hungarian reality we can highlight an important

statement that is often pushed into the background. This statement says that the solution of the employment problems, which cause serious trouble in our country, does not mean the reception of the “Western patterns”, originate from a different environment in the first place, but preferably the as thorough revelation of the local elements and the casual relations as possible, and by this means the preparation of local, specific models and programs will be possible.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Abbott, L. F. (1980): Theories of the Labour Market and Industrial Employment. A Review of the Social Science Literature. Manchester Industrial System Research.

Abrahamsen, Y.–Kaplanek, H.–Schips, B. (1986): Arbeitsmarkttheorie, Arbeitsmarktpolitik und Beschäftigung in der Schweiz. Grösch.

Ábrahám Á.–Kertesi G. (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990–1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. = Közgazdasági Szemle 43/7–8. pp. 653–681.

Ambrus Z.-né (1999): Munkanélküliség az Észak-Alföldön. = Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Statisztikai Tájékoztató. 1999/4. pp. 65-71.

Balcsók I. (2000): Hátrányos helyzetű társadalmi rétegek az Északkelet–Alföld határ menti térségeinek munkaerőpiacán. Ifjú Regionalisták II. Konferenciája. Győr. = Tér és Társadalom 2000/2-3. pp. 285-294.

Balcsók I. (2000a): A szerencsi kistérség munkaerő-piaci jellemzése az 1995 szeptember–1997 május közötti időszakban. = Magyar Elektronikus Könyvtár. 2000/05. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/kozgazd/munka/szerencs>

Balcsók I. (2001): Sokasodó gondok - szerény lehetőségek az északkeleti határ menti munkaerőpiacán. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 170–215.

Balcsók I. (2002): Gúzsba kötött óriás – avagy az észak-alföldi régió munkaerőpiacának évtizedes gondjai. = Területi Statisztika 2002/1. pp. 44-62.

Balcsók I. (2002a): A tartósan munkanélkülivé váltak esélyei Szatmár szívében. In: A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben (Szerk.: G. Fekete É.) MTA Regionális Kutatások Központja Vidékfejlesztési Műhely. Miskolc-Pécs. pp. 246-261.

Balcsók I. (összeáll.) (2002b): Szakirodalmi összefoglaló. In: A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben. (Szerk.: G. Fekete É.) MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely. Miskolc-Pécs. pp. 287–315.

Balcsók, I. (2002c): Labour market relations in the North-Eastern Hungarian Plain. In: Borders and Cross-border Co-operations In the Central European Transformation Countries (Ed.: István Süli-Zakar) Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. pp. 338-344.

Balcsók I. (2003): A munkanélküliség jellemző vonásai Hajdú-Bihar megye falvaiban. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. falukonferencia. (Szerk.: Kovács T.) MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs. pp. 334–341.

Balcsók I. (2003a): A munkanélküliség jellemző adatainak alakulása Kelet-Magyarország határ menti településein 1992-2001 között. In: Társadalomföldrajz, területfejlesztés II. (Szerk.: Süli-Zakar I.) Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. pp. 571–584.

Balcsók I. (2003b): A diplomásoktól a napszámosokig – külföldiek a „keleti végek” munkaerőpiacán. In: Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. (Nemzetközi tudományos konferencia, 2002. szeptember 30.–október 1.) (Szerk.: Süli-Zakar I.) DE Kossuth Kiadó. Debrecen. pp. 160–168.

Balcsók I. (2003c): „Szatmár fővárosa” és környezete. = Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szemle. 2003/2. pp. 138–153.

Balcsók I. (2004): A vidéki térségek munkanélküliségének aktuális kérdései. = A Falu 19. 2004/4. pp. 71–81.

Balcsók I. (2005): A humán erőforrások fejlesztésének szerepe az Észak-alföldi régió periférikus térségeinek felzárkóztatásában. In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld-kongresszus előadásai. (Szerk.: Nagy E., Nagy G.) Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. pp. 95–99.

Balcsók I. (2005a): Kulcs a jövőhöz – humán erőforrások szerepe a periférián. In: „Maradék Biharország”. Berettyóújfalu megújuló szerepkörben. (A Bihari kistérség és a negyedszázada várossá nyilvánított Berettyóújfalu a regionális tudomány szemszögéből.) (Szerk.: Baranyi B., Porkoláb L.) Nadányi Zoltán Művelődési Központ. B Tónus Bt. Berettyóújfalu. pp. 59–70.

Balcsók I.–Dancs L. (2000): A határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője Hajdú-Bihar megye határmenti településein, különös tekintettel a munkaerőpiaci lehetőségekre. In: Integrált vidékfejlesztés V. Falukonferencia (Szerk.: Kovács T.) MTA RKK. Pécs. pp. 311-317.

Balcsók I.–Dancs L. (2001): A határon átnyúló kapcsolatok lehetőségei Magyarország egyik leendő schengeni határán. In: A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. (Szerk.: Dormány G., Kovács F., Péti M., Rakonczai J.) SZTE TTK Természeti Földrajzi Tanszék. Szeged. [13] p. CD-ROM.

Balcsók I.–Dancs L. (2003): Munkaerőpiaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar-ukrán határ mentére. = Alföldi tanulmányok 2002–2003. XIX. pp. 51–65.

Balcsók I.–Dancs L. (2004): Külföldiek legális és illegális munkavállalási szokásai a magyar-ukrán határ mentén az ezredforduló tájékán. In: Fiatal regionalisták III. országos konferenciájának kiadványa. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet. Győr. CD-ROM és <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/-Net/balda.doc>

Balcsók I.–Dancs L.–Koncz G. (2003): A román határ menti kistérségek munkanélküliségi jellemzői és a határon átnyúló munkavállalási kapcsolatai. In: Határok és az Európai Unió. Nemzetközi földrajzi konferencia, Szeged, 2002. november 29.-december 1. (Szerk.: Szónokyné Ancsin G.) SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. Szeged. pp. 279–286.

Balcsók, I.–Dancs, L.–Koncz, G. (2004): Bridge or iron curtain – a new external border of the European Union from the viewpoint of local people. In: Association for Borderlands Studies 2004 European Conference. Borders in a New Europe. Between History and New Challenges. Graz, 2004. [15] p. CD-ROM.

Balcsók I.–Hüse, L.–Szarvák, T. (2002): A mátészalkai kistérség foglalkoztatási helyzete az empirikus kutatás tükrében. In: A nyelv szerepe Európa kultúrájában. A "Magyar Tudomány Napja 2001" alkalmából rendezett Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tudományos konferencia anyagának bemutatása. (Szerk.: Vass L.-né.) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány Kuratóriuma. Nyíregyháza. pp. 120–121. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány füzetei, 15.).

Balcsók I.–Koncz G. (2004): A Hajdú-Bihar megyei városok foglalkoztatási helyzetének alakulása a rendszerváltástól napjainkig. In: A versenyképesség regionális, vállalati és intézményi dimenziói. Fiatal regionalisták IV. országos konferenciájának kiadványa. MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola. Győr. CD-ROM és <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Netware/koncz.doc>

Balcsók I.–Sütő L. (2005): Hiú ábránd vagy reális alternatíva? - A turisztikai adottságok lehetséges munkaerőpiaci hatásai az új kistérségi tagozódás figyelembevételével Szerencs térségében. In: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja - A Szerencsen 2005. április 15-16-án megtartott tudományos konferencia előadásai. (Szerk.: Frisnyák S., Gál A.) Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Bocskai István Gimnázium. Szerencs. pp. 341–352.

Bánfalvy Cs. (1989): A munkanélküliség. Budapest. 230. p.

Bánfalvy Cs. (1994): Lassú változás a magyarországi munkanélküliségben. = Társadalmi Szemle 1994/2. pp. 81–86.

Baranyi B. (1999): A „periféria perifériáján” – A határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. = Tér és Társadalom. 1999/4. pp. 17-44.

Baranyi B. (Szerk.) (2001): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. p. 368.

Baranyi B. (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország keleti államhatárai. Dialóg Campus K. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Területi és Települési Kutatások, 22.). Budapest–Pécs. 309. p.

Baranyi B.–Balcsók I. (2002): A munkaerő-piaci folyamatok regionális eltérései Magyarországon 1992-2001 között. In: Regionális fejlődés Európában és Magyarországon. (Szerk.: Radnóti É.) Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ. Budapest. pp. 89-103. (Stratégiai Füzetek, 12.).

Baranyi B.–Balcsók I. (2003): A munkaerőpiaci folyamatok regionális eltérései Magyarországon 1992-2001 között. = Comitatus, 13. 2003/5. pp. 6–18.

Baranyi B.–Balcsók I. (2004): Határ menti együttműködés és foglalkoztatás – kelet-magyarországi helyzetkép. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest. 29 p. (KTI/IE Műhelytanulmányok – Discussion Papers, 2004/20) és <http://econ.core.hu/index.php?cmd=26&lang=hu>.

Baranyi B.–Balcsók I. (2004a): A munkaerőpiaci képzési és átképzési programok eredményességének vizsgálata regionális és kistérségi vetületekben. In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. (Összeáll.: Pritz P. [et al.]). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. pp. 86–111.

- Baranyi B.–Balcsók I. (2004b):** Munkaerőpiac a Dél-Alföld határ menti területein. In: Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a délkeleti határrégió újraszerveződő kapcsolatairól. (Szerk.: Nagy I., Kugler J.) MTA Regionális Kutatások Központja. Békéscsaba-Pécs. pp. 77–104.
- Baranyi B.–Balcsók I. (2004c):** Munkaerőpiaci képzési programok vizsgálata Hajdú-Bihar megyében. In: Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások. Nemzetközi tudományos konferencia (2003. november 10–11.). (Szerk.: Süli-Zakar I.) Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. pp. 43–47.
- Baranyi B.–Balcsók I.–Dancs L. (2001):** A határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatok jellemzői az Északkelet-Alföldön. = INCO. Első magyar internetes folyóirat az információs korról. 2001. 2. <http://www.inco.hu/inco6/fooldal.htm>
- Baranyi, B.–Balcsók, I.–Dancs, L.–Mező, B. (1999):** Borderland Situation and Periferality in the North-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. = Discussion Papers 31. CRS of HAS. Pécs. 85 p.
- Becker, G. S. (1964):** Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. NBER, General Series 80. New York
- Blien, U. (1993):** Arbeitsmarktprobleme als Folge industrieller Monostrukturen. = Raumforschung und Raumordnung 51. pp. 347-356.
- Bosanquet, N.–Doeringer, P. (1973):** Is There a Dual Labour Market in Great Britain? = Economic Journal 83. pp. 421-435.
- Brinkmann, M. (1980):** Die regionale Verteilung der Problemgruppen bei den Arbeitslosen. = Informationen zur Raumentwicklung 3/4. pp. 119-134.
- Buchegger, R.–Rotschild, K.–Tichy, G(Hrsg.) (1990):** Arbeitslosigkeit. Ökonomische und soziologische Perspektiven. Studies in Contemporary Economics. Berlin.
- Büchel, F. (1993):** Perforierte Langzeitarbeitslosigkeit als Strukturtyp der Arbeitslosenforschung. = Konjunkturpolitik, H.1/2. pp. 49-74.

- Carlberg, M. (1988):** Theorie der Arbeitslosigkeit: Angebotspolitik versus Nachfragepolitik. München.
- Chaplin, H.–Davidova, S.–Gorton, M. (2004):** Agricultural adjustment and the diversification of farm households and corporate farms in Central Europe. = Journal of Rural Studies. 2004. 20(1). pp. 61-77.
- Christensen, G.–Lacroix, R. (1997):** Competitiveness and employment: a framework for rural development in Poland. In: World Bank Discussion Papers. 1997. 383(-). 55 p.
- Csaba E. (1992):** A munkanélküliség mérésének statisztikai módszerei Magyarországon = Statisztikai Szemle (70.) 1992/4-5. pp. 349-364.
- Csaba E. (1999):** A tartós munkanélküliség alakulása hazánkban. = Humánpolitikai szemle (43.) 1999/1. pp. 18-21.
- Csatári B. (1996):** A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. Kistérségi folyamatok és a területfejlesztési politika lehetséges beavatkozási térségtípusai. MTA Regionális Kutatások Központja. Kecskemét. 32 p.
- Csatári B.–Tóth J. (2002):** Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. In: Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából. (Szerk.: Pál Á.) JGYF Kiadó. Szeged. pp. 29–42.
- Cséfalvay, Z. (1994):** The Regional Differentiation of the Hungarian Economy in Transition. = Geo-Journal 32. pp. 351-361.
- Cséfalvay, Z. (1995):** Die Dualität des ungarischen Arbeitsmarktes. In: Fassmann, H.-Lichtenberger, E.(Hrsg.): Märkte in Bewegung. Metropolen und Regionen in Ostmitteleuropa. Böhlau Verl. Wien.
- Csibe A.–Kovács I. (1997):** A falusi szegénység. = A Falu 12. 1997/1. pp. 49-54.
- Csoba J. (1994):** A tartós munkanélküliség hatása a családok anyagi helyzetének alakulására. = Esély 1994/6. pp. 3-18.

Dancs L. (2001): Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 257-294.

Dancs L. (2003): A határon átnyúló kapcsolatok főbb jellemzői a magyar-kárpátaljai határtérségben a lakosság szemszögéből. In: A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. falukonferencia. (Szerk.: Kovács T.) MTA Regionális Kutatások Központja, Magyar Regionális Tudományi Társaság. Pécs. pp. 305–312.

Dancs L. (2004): A határforgalom és a határmenti lakossági kapcsolatok jellegzetességei a magyar-ukrán határ mentén a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. In: A határmenti együttműködés lehetőségei és korlátai Magyarország és Ukrajna között. Nyíregyházi Főiskola Európai Tanulmányok Központja. Nyíregyháza-Ungvár. pp. 74–83.

Diebel A.–Szarvák T. (1997): A rendszerváltás vesztesei. Szociológiai vizsgálat eredményei egy határmenti falusi településen, Bagamérban. In: A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia. (Szerk.: Kovács T.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 314–321.

Doeringer, P.–Piore, M. (1971): Internal Labor Markets and Manpower Analysis. Lexington, Mass.

Dövényi Z. (1985): A munkaerőmozgás területi jellemzőinek alakulása az Alföldön. = Alföldi Tanulmányok 9. Békéscsaba. pp. 139–160.

Dövényi Z. (2001): Foglalkoztatottság és a munkanélküliség történeti és földrajzi aspektusai Magyarországon és Németország új tartományaiban. MTA doktori értekezés. Budapest. 164. p.

Dövényi Z.–Tolnai Gy. (1991): A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. In: Válság és kiút. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 102-108.

Dövényi Z.–Tolnai Gy. (1993): A munkanélküliség regionális kérdései Magyarországon. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. (Szerk.: Enyedi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. pp. 143–174.

Dunlop, J. T. (1957): The task of contemporary wage theory. In: G. W. Taylor and F. C. Pierson (eds.) *New Concepts in Wage Determination*. New York, McGraw-Hill pp. 117-139.

Ekéné Zamárdi I. (2005): A hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiacai az Észak-Alföldön. In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld kongresszus előadásai. (Szerk.: Nagy E., Nagy G.) Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. pp. 157–161.

Enyedi Gy.–Tamási P. (1992): A munkanélküliség Magyarországon. = *Info-Társadalomtudomány* 23. pp. 3–6.

Falusné Szikra K. (1997): Munkanélküliség és képzettség. = *Közgazdasági Szemle* 1997/12. pp. 1047-1059.

Fassmann, H. (1993): Arbeitsmarktsegmentation und Berufslaufbahnen. Ein Beitrag zur Arbeitsmarktgeographie Österreichs. – *Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung* 11., Institut für Stadt- und Regionalforschung. Wien.

Fassmann, H.–Meusburger, P. (1997): *Arbeitsmarktgeographie*. Teubner Verl. Stuttgart.

Fazekas K. (1997): A magyarországi régiók fejlődését meghatározó tényezők 1990-1996 között. In: Az emberi erőforrások hasznosítása, fejlesztése Magyarországon és Észak-Dunántúlon. Tudományos konferencia. (Szerk.: Hervainé Szabó Gy.–Szabó P.) MTA VEAB. Veszprém. pp. 49-60.

Fazekas K. (Szerk.) (2002): *Munkaerőpiaci Tükör 2002*. MTA Közgazdaságtudományi Kutató Központ–OFA. Budapest.

Ferge Zs. (1988): Teljes foglalkoztatás-foglalkoztatáspolitikai-munkanélküliség. = *Valóság* 1988/6. pp. 20–31.

- Ferge Zs. (1998):** Szociálpolitika 1989-1997. In: Magyarország évtizedkönyve 1988-1998: A rendszerváltás (Szerk.: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L.). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Budapest. pp. 554-570.
- Fóti J. (1989):** Foglalkoztatás és munkaerőpiac az 1980-as években. = Statisztikai Szemle 1989/6. pp. 349–564.
- Fóti J.–Lakatos M. (2004):** Foglalkoztatottság és munkanélküliség (Információk a magyarországi censusok eredményeiből) 2. A foglalkoztatottak főbb jellemzői. OFA Kht. Budapest.
- Fóti J.–Lakatos M. (2004):** Foglalkoztatottság és munkanélküliség (Információk a magyarországi censusok eredményeiből) 3. Munka nélkül. OFA Kht. Budapest.
- Fóti J.–Lakatos M. (2005):** Foglalkoztatottság és munkanélküliség (Információk a magyarországi censusok eredményeiből) 4. Területi mobilitás a munka világában. OFA Kht. Budapest.
- Franz, W. (Hrsg.) (1992):** Structural Unemployment. Heidelberg.
- Frenkel, I. (1996):** Economic Activity and Rural Unemployment in Poland. In: On the challenges of unemployment in a regional Europe. (Eds.: Verhaar, C. H. A., et al.) Aldershot, U.K.; Brookfield, Vt. and Sydney, Ashgate, Avebury, pp. 45-65.
- Frey M. (1996):** Foglalkoztatáspolitikai adalékok a humán erőforrások modernizációjához = Munkaügyi Szemle 1996/3. pp. 7-11.
- Gábor R. I. (1990):** A munkaerőpiac makroökonómiája. (A munkagazdaságtan alapjai 2.) Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Emberi erőforrások Tanszéke. Aula. Budapest. 27 p.
- Gadócziné Fekete É. (Szerk.) (2002):** A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben. MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely. Miskolc-Pécs. 315. p.

- Gadócziné Fekete É. (2004):** Munkanélküliség és foglalkoztatottsági viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In: A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. Összeáll.: Pritz P. [et al.]. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. pp. 55–85.
- Galasi P. (Szerk.) (1982):** A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 318 p.
- Galasi P. (1992):** A munkaerőpiac gazdaságtana. Szakközgazdász jegyzet. Országos Munkaügyi Központ. Budapest.
- Galasi P. (2003):** Munkanélküliségi indikátorok és az állásnélküliek munkaerőpiaci kötődése. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2003/2. 36. p.
- Galasi P.-Sík E. (1979):** A szegmentált munkaerőpiac elmélete. = Közgazdasági Szemle 1979/12. sz. pp. 1487-1500.
- Gatzweiler, H.-P. (1984):** Regionalisierte Arbeitsmarktpolitik und Raumordnung. In: Hurler, P.-Pfaff, M. (Hrsg.): Gestaltungsspielräume der Arbeitsmarktpolitik auf regionalen Arbeitsmärkten Berlin. pp. 25-44.
- Hajdú B.-né (2003):** Foglalkoztatási feszültségek, a munkanélküliség jellemzői Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. = Területi Statisztika 43. 2003/6. pp. 554-565.
- Hajnal B. (2003):** Szabolcs-Szatmár-Bereg: egy megye szélmalomharca. = Területi Statisztika 43. 2003/5. pp. 429-448.
- Hakim, C. (1993):** Segregated and Integrated Occupations - A New Framework for Analysing Social Change. = European Sociological Review 9. pp. 289-314.
- Hanson, S.-Pratt, G. (1992):** Dynamic Dependencies: A Geographic Investigation of Local Labor Markets. = Economic Geography 4. pp. 373-405.
- Hardi T.-Nárai M. (2001):** A határ menti területek jellegzetességeinek átalakulása a 20. század végi Nyugat-Magyarországon. = Tér és Társadalom, 15. 2001/2. pp. 107–130.

- Henczi L. (2002):** Outplacement, mint szociális gyakorlótelep. = Munkaügyi Szemle, 46. 2002. 5. pp. 21–25.
- Hickel, R. (Hrsg.) (1986):** Radikale Neoklassik. Ein neues Paradigma zur Erklärung der Massenarbeitslosigkeit? - Die Vogt-Kontroverse. Opladen.
- Iliassova, V. (2000):** Labour Market Theories – Competition and Segmentation (Concepts and Methods in Economic Analysis coursework) Glasgow Caledonian University Department of Economics = <http://cbs3.gcal.ac.uk/eo/website/Modulelinkpages/ConceptMeth.htm>
- Jász K. (2005):** Az esélyegyenlőség társadalmi tényezői – A híd szerep kialakításának lehetőségei a roma és nem roma csoportokban. In: Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld kongresszus előadásai. (Szerk.: Nagy E., Nagy G.) Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 166–170. p.
- Jász K.–Szarvák T. (2005):** Az esélyegyenlőségi politika Janus arca. Kistételepülések, társadalmak, konfliktusok. = Politikatudományi Szemle (14.) 2005/2. 135–156. p.
- Késedi F. (1991):** A foglalkoztatottság és a munkanélküliség mérése = Statisztikai Szemle 1991/7. pp. 554–562.
- Klein, Th. (1990):** Arbeitslosigkeit und Wiederbeschäftigung im Erwerbsverlauf. = Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 44. pp. 688-705.
- Kollányi M. (1993):** Foglalkoztatottság, munkanélküliség, termelékenység. = Statisztikai Szemle 1993/8–9. pp. 638–650.
- Kovács Cs. (2001):** Határ menti települések néhány népességföldrajzi sajátossága az Alföld északkeleti részén, különös tekintettel a cigány etnikum helyzetére. In: A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. (Szerk.: Baranyi B.) MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 216-231.
- Köhler, C.–Preisendörfer, P. (1988):** Innerbetriebliche Arbeitsmarktsegmentation in Form von Stamm- und Randbelegschaft. = MittAB 2, pp. 268-277.

Köllő J. (2002): Az ingázási költségek szerepe a regionális munkanélküliségi különbségek fenntartásában – Becslési kísérlet. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2002/2. 26. p.

Kőrösi G. (2005): A versenyszféra munkapiacának működése. MTA Közgazdaságtudományi Kutató Intézet. Budapest.

Kreimer, M. (1995): Arbeitsmarktsegregation nach dem Geschlecht in Österreich. = Wirtschaft und Gesellschaft 4. pp. 579-608.

Kubin, I.–Steiner, M. (1987): Dauer der Arbeitslosigkeit - ein regional differenziertes Problem. – Wirtschaft und Gesellschaft 13/1. pp. 55-70.

Laki L. (1996): A falusi munkanélküliség néhány problémája. In: Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció. (Szerk.: Bogyó T.) MTA Agrárközgazdasági Bizottság. Budapest. pp. 176-185.

Laki L. (1996a): Falusi térségek, tömeges és tartós munkanélküliség és az alkalmi munka. = Társadalomkutatás 1996/3-4. pp. 170-193.

Laky T. (2004): A magyarországi munkaerőpiac. Foglalkoztatási Hivatal – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. Budapest.

Landau, E.–Vince P. (2005): Munkanélküliség, inaktivitás, munkahelyteremtés, foglalkoztatáspolitikák. (Tanulmányok és körkérdés) Koping-Datorg-Külgazdaság. Budapest.

Lang, K.–Dickens, W. T. (1987): Neoclassical and Sociological Perspectives on Segmented Labor Markets. NBER Working Paper 2127. Cambridge, Mass.

László Gy. (1995): Emberi erőforrás gazdálkodás és munkaerőpiac. Egyetemi jegyzet. JPTE Pécs. 336 p.

Leontaridi, M. R. (1998): Segmented labour markets: theory and evidence. = Journal of Economic Surveys 12(1). pp. 63-101.

Lindbeck, A.–Snower, D. (1988): The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment. Cambridge, Mass.

- Mertens, D. (Hrsg.) (1988):** Konzepte der Arbeitsmarkt - und Berufsforschung. = Beiträge zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 70. 3. Aufl. Nürnberg.
- Meusburger, P. (1996):** Regionale und soziale Ungleichheit in der sozialistischen Planwirtschaft und beim Übergang zur Marktwirtschaft. Das Beispiel Ungarn. In: Glatzer, W.(hrsg.): Lebensverhältnisse in Osteuropa. Prekäre Entwicklungen und neue Konturen. Frankfurt. a.M.-New York. pp. 177-210.
- Meusburger, P. (2001):** Spatial and Social Disparities of Employment and Income in Hungary in the 1990s. In: Meusburger, P. – Jöns, H. (eds.): Transformation in Hungary. Physica-Verlag, Heidelberg, pp. 173–206.
- Mieth, W. (1996):** Die Qualität des Arbeitsmarktes in Abhängigkeit von seiner Grösse. In: Akademie für Raumforschung und Landesplanung (Hrsg.): Industrie und Zentrale Orte. Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Forschungs- und Sitzungsberichte 49. Hannover.
- Molnárné Venyige J. (1992):** A munkaerő-struktúra jellemzői. = Statisztikai Szemle 1992/7. pp. 557 – 573.
- Nagy Gy. (1991):** "Aki segélyért jön és én tudok neki munkahelyet ajánlani, azt kiejtem..." = Mozgó Világ 1991/1. pp. 96–103.
- Nagy Gy. (1992):** A munkanélküliség mérése. = Info - Társadalomtudomány 23. pp. 37–42.
- Nemes-Nagy J. (1993):** Adalékok a térbeliség társadalmi magyarázó erejéhez: Lokálitás, regionalizmus, centrum-periféria. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. (Szerk.: Enyedi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. pp. 23–37.
- Nemes-Nagy J. (1998):** A földrajzi helyzet szerepe a regionális tagoltságban. In: Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest. pp. 147-167.

Nemes-Nagy J. (2003): Gazdasági-társadalmi súlypontok és mozgásuk az ezredvégi Magyarországon. = Területi statisztika 2003/1. pp. 3-14.

Nemes-Nagy J.–Németh N. (2003): A "hely" és a "fej". A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek 2003/7. 59. p.

Orgovány E. (1997): Foglalkoztatás és munkanélküliség Magyarországon. = Statisztikai Szemle 1997/12. pp. 1022–1038.

Peters, W. (Hrsg.) (1989): Frauenerwerbstätigkeiten. Paderborn.

Piore, M.–Mazumdar, D.–Elbaum, B. (1983): Segmented Labor Markets. = American Economic Review. Vol. 73. No.2. pp. 249-265.

Ploetz, M. (1994): Falusi munkanélküliség itthon és külföldön. Regiocon Kiadó. Miskolc. 297 p.

Rechnitzer J.–Smahó M. (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest.

Rey, V.–Bachvarov, M. (1998): Rural settlements in transition - Agricultural and countryside crisis in Central-Eastern Europe. = GeoJournal. 1998. 44(4). pp. 345-353.

Richter, U. (1994): Geographie der Arbeitslosigkeit in Österreich. Theoretische Grundlagen - Empirische Befunde. Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung 13. Wien.

Roig, A. H. (1999): Testing Spanish labour market segmentation: An unknown-regime approach. = Applied Economics 31(3). pp. 293-305.

Rotschild, K. W. (1988): Theorien der Arbeitslosigkeit. München - Wien.

Rudolph, H. (1992): Struktur und Dynamik der Langzeitarbeitslosigkeit in der Bundesrepublik Deutschland 1980-1990. = Beiträge zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 163. pp. 147-188.

- Schettkat, R. (1989):** Innovation und Arbeitsmarktdynamik. Berlin - New York.
- Schwertner J. (1992):** A munkanélküliség területi jellemzői. Munkaügyi Szemle 37/12. pp. 27–31.
- Schwertner J. (1994):** Parázsló munkaerőpiac. Tér és Társadalom. 8/1–2. pp. 59–82.
- Sengenberger, W. (1978):** Arbeitsmarkstruktur. Ansätze zu einem Modell des segmentierten Arbeitsmarktes. Frankfurt/Main - New York.
- Sik E. (1999):** Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban. TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 11. Budapest. 26 p.
- Solow, R. (1990):** The Labor Market as a Social Institution. Cambridge.
- Stark, O. (1991):** The Migration of Labor. Cambridge, Mass.
- Steiner, M.–Wendner, R. (1993):** Alte Industriegebiete: Wo blieben die Arbeitslosen? Untersuchung am Beispiel der Obersteiermark. = Wirtschaft and Gesellschaft 1. pp. 11-27.
- Steiner, V. (1987):** Kumulative Arbeitslosigkeit. Forschungsbericht 19 des Forschungsschwerpunkts S. 44 "Dynamik der Arbeitslosigkeit und Beschäftigung".
- Süli-Zakar I. (1991):** Városi központok nélkül maradt falusi térségek társadalomföldrajzi viszonyai Északkelet-Magyarországon. In: Válság és kiút. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 117-122.
- Süli-Zakar I. (1992):** Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata ÉK-Magyarország határ menti területein (A study of state borders as factors blockin socio-economic progress in North-Eastern Hungary). = Földrajzi közlemények (40.) 1992/1-2. pp. 45-56.

Süli-Zakar I. (1992a): Kelet-Magyarország társadalmi-gazdasági leszakadása. In: Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségben: XXXIV. Georgikon Napok, Keszthely, 1992. szeptember 23-24. Pannon Agrártudományi Egyetem. Keszthely. pp. 97-110.

Süli-Zakar I. (1994): Kelet-Magyarország társadalmi-gazdasági leszakadásának megállítása: Óhajok és realitások. In: Magyarország a XXI. sz. küszöbén (IV. Magyar Jövőkutatási Konferencia előadásai). MTA Jövőkutatási Bizottsága. Budapest. pp. 664-678.

Süli-Zakar I. (1994a): A fenntarthatóság és a társadalmi-gazdasági fejlődés esélye az alföldi falusi térségekben. = Alföldi Tanulmányok pp. 77-92.

Süli-Zakar I. (2003): A határ menti területek (külső perifériák) fejlesztésének kérdései. In: A terület- és településfejlesztés alapjai (Szerk.: Süli-Zakar I.) Debrecen. pp. 233-270.

Szalaiiné Homola A. (2003): Esélyek és segélyek. Munkaerő-piaci helyzet az Észak-Magyarország régióban. = Területi Statisztika 2003/1. pp. 53–75.

Szarvák, T. (2001): Résztársadalmak felzárkózási esélyei. In: A szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei 1992–2000. (Szerk.: Szoboszlai Zs.) Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont. Szolnok. pp. 93-106.

Szarvák, T. (2004): „Poverty as a conflict” – the opinion of the clients of the social supply network in the North Great Plain. In: Cross-border Co-operations – Schengen Challenges. Ed.: I. Süli-Zakar. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. pp. 136–138.

Szoboszlai Zs. (Szerk.) (2003): Cigányok a szociális földprogramban. Gondolat Kiadó. Budapest. 292 p. (Szolnoki szociális műhely).

Teperics K. (2002): A Hajdú-Bihar megyei diplomások munkaerőpiaci helyzetének vizsgálata (A Debreceni Egyetem hatása a humán erőforrásokra). Studia Geographica. 10. Debrecen. 159 p.

- Tessaring, M. (1994):** Langfristige Tendenzen des Arbeitskräftebedarf nach Tätigkeiten und Qualifikationen in den alten Bundesländern bis zum Jahre 2010. Eine erste Aktualisierung der IAB/Prognos-Projektionen 1989/91. – MittAB 1. pp. 5-11.
- Tichy, G. (1994):** Das Problem der langdauernden hohen Arbeitslosigkeit. Ursachen und Lösungsansätze. = Wirtschaft und Gesellschaft 4. pp. 489-505.
- Tímár J. (1964):** Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ. Budapest. 197 p.
- Tímár J. (1992):** Foglalkoztatottság, munkanélküliség, foglalkoztatáspolitikai = Info - Társadalomtudomány 23. pp. 15–24.
- Tímár J. (1997):** A munkaerőpiac egyensúlyi problémái 2010-ben. = Közgazdasági Szemle. pp. 42–55.
- Tolnai Gy.–Dövényi Z. (1995):** A falusi munkanélküliség néhány területi és strukturális jellemvonása Magyarországon. In: A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs. pp. 449-454.
- Tóth E.–Varga Gy. (1994):** A falusi lakosság égető foglalkoztatási gondjai és a megoldást célzó alternatívák. = Gazdálkodás 1994/4. pp. 13-25.
- Tóthné Sikora G. (2002):** Munkaerőpiaci ismeretek (Oktatási segédlet). Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Humán Erőforrás Tanszék. Miskolc. 98. p.
- Tuchtfeldt, E. (1986):** Mobilitätsprobleme auf dem Arbeitsmarkt. In: Bethlen, S.–Miller-Armack, A. (Hrsg. Vollbeschäftigung - eine Utopie? Beiträge zur Wirtschaftspolitik 43. Bern -Suttgart.
- Wegren, S. K.–O'Brien, D. J.–Patsiorkovski, V. V. (2003):** Russia's rural unemployed. = Europe Asia Studies. 2003. 55(6). pp. 847-867.
- Winter-Ebmer, R. (1991):** Arbeitslosigkeit, Hysterese und Wirtschaftspolitik. = Wirtschaft und Gesellschaft 3. pp. 353-363.

Felhasznált adatbázisok és egyéb adatforrások:

A Foglalkoztatási Hivatal által az 1992-2002 közötti időszakra vonatkozó, évenkénti bontásban szolgáltatott településsoros adatok.

A Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ által szolgáltatott kirendeltségi és települési szintű adatsorok, kiemelten az 1998-as, a 2001-es és a 2002-es évekre vonatkozóan.

A Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási adatai (1990 és 2001) az MTA RKK elektronikus adatbázisából származtatva.

A KSH T-star települési adatbázisának az 1992 és 2002 közötti évekre vonatkozó adatsorai az MTA RKK elektronikus adatbázisából származtatva.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Munkaügyi Központ által szolgáltatott kirendeltségi és települési szintű adatsorok, kiemelten az 1998-as, a 2001-es és a 2002-es évekre vonatkozóan.

KSH Területi Statisztikai Évkönyvek (1992-2002) – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Az MTA RKK Debreceni Osztálya által a magyar-ukrán határ mentén fekvő négy településparban (Záhony-Csap, Barabás-Mezőkaszony, Tiszabecs-Tiszaújlak valamint Kispalád-Nagypalád) 2001-2002-ben végrehajtott lakossági kérdőíves felmérések adatai.

Az MTA RKK Debreceni Osztálya által Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 119 határ menti települési önkormányzata körében lefolytatott kérdőíves felmérések adatai (1999, 2002).

**A munkanélküliség területi egyenlőtlenségei és legjellemzőbb
folyamatainak alakulása az 1992-2002 közötti időszakban**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a Földtudományok tudományában

Írta: Balcsók István okleveles történelem-földrajz szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Földrajzi – Földtudományi doktori iskolája
(Társadalomföldrajz-területfejlesztés programja) keretében

Témavezető: Ekéné Dr. Zamárdi Ilona

A doktori szigorlati bizottság:

Elnök:	Prof. Dr. Lóki József
Tagok:	Dr. Kozma Gábor
	Dr. Fónai Mihály

A doktori szigorlat időpontja: 2005. december 13.

Az értekezés bírálói:

Prof. Dr. Dövényi Zoltán
Dr. Hajnal Béla

A bíráló bizottság:

Elnök:	Prof. Dr. Süli-Zakar István
Tagok:	Prof. Dr. Nagy János
	Dr. Csordás László
	Dr. Kókai Sándor
	Dr. Czimre Klára

Az értekezés védésének időpontja: 2006.